

Z narodno spravo –
konec državljanske vojne?

K sodelovanju v naši anketi, ki jo je spodbudila izjava predsedstva Republike Slovenije o narodni in državljanski umiritvi, smo povabili nad sedemdeset uglednih slovenskih zgodovinarjev, družboslovnih strokovnjakov, publicistov in udeležencev medvojnega dogajanja. Našemu vabilu se je odzvalo presenetljivo veliko naslovnikov, kar dokazuje, da je tema vznemirljiva in aktualna. V anketnih vprašanjih se nismo omejili zgolj na nevtralne ugotovitve, marveč smo v njih navedli tudi nekatere »dokončne« trditve, o katerih pa, kot je znano, so mnenja še zmeraj deljena, tako med strokovno javnostjo kot tudi nasploh. Upali smo, da bomo tako dobili čim bolj angažirane, pluralne in seveda tudi z argumenti podprte odgovore, in po našem prepričanju je bil naš namen dosežen. Anketa seveda ostaja odprta in v naslednjih številkah naše revije bomo objavili tudi prispevke, ki jih bo objavljeno gradivo morebiti spodbudilo.

mag. Boris Mlakar

Spoštovani!

Izjava predsedstva naše republike o narodni in državljanski umiritvi, z dne 5. marca letos, je vzbudila med slovensko matično in tudi zamejsko javnostjo zanimive, prizadete in tudi nasprotujoče si odmeve. Kot lahko presodimo, jo večina, z vodstvom borčevske organizacije in slovensko pokrajinsko škofovsko konferenco vred, pozdravlja kot pomemben korak k doseganju tako imenovane narodne sprave. Sprava naj bi bila glede na medvojni in povojni razkol med Slovenci in glede na iz tega razkola izhajajoče posledice, ki trajajo še danes, nujno potrebna, da se pred današnjimi usodnimi izzivi, pred katerimi se je znašel slovenski narod, v največji možni meri razbremenimo hipotek preteklosti. Toda pri tem se nam ob sporočilu in jeziku omenjene izjave, pa tudi ob odmevih nanjo, poraja nekaj vprašanj, o katerih mislimo, da so bistvena in je nanja potrebno odgovoriti:

1. Problem narodne sprave je slovensko javnost vznemirjal (javno) že vsaj pred petimi leti, da ne govorimo o »objektivno« obstoječem problemu že od vojne sem. Zakaj torej taka izjava slovenskega političnega vodstva šele zdaj?

2. Izjava ne govori o narodni spravi in se uporabi tega izraza celo izogiba. Je iskati vzroke v tem, da sprava pomeni enakopravnost dveh spravljenih strani, da mora vsaka stran nasprotni v tem primeru priznati legitimnost in človeško upravičenost?

3. V izjavi se skuša na kratko označiti bistvo medvojne dogajanja na Slovenskem. Govori se o narodnoosvobodilnem boju, ne omenja pa se revolucije, ko je vendar ta dvojna sintagma (narodnoosvobodilni boj in revolucija) v zadnjih desetletjih v splošni, uradni in neuradni, rabi za oznako tega dogajanja. Kaj to pomeni, če vemo, da je glavni cilj organizacije, kot je bila komunistična partija, vedno in povsod izvedba revolucije in o tem govorijo dokumenti najvišjega vodstva Komunistične partije Jugoslavije in Komunistične partije Slovenije, o tem govori stalna (in ne samo do ukinitve 3. internacionale) povezava z Moskvo, o tem govori vneto študiranje Zgodovine VKP(b) med vojno in na to kaže takratno občasno opozarjanje podrejenih partijskih subjektov pred prehajanjem v tako imenovano drugo fazo. Torej je obstajala prva faza, vprašati se torej moramo, prva faza česa?

4. Če je torej bila revolucija v teku (dovršena pač po koncu vojne), je logično, da so to med vojno prvi zaznali prav tisti, ki so se te prihajajoče revolucije iz političnih, ideoloških ali razrednih vzrokov bali. Imeli so na razpolago več opcij, odločili pa so se za protirevolucionarni upor, in to tako, da so se naslonili na okupatorja in sprejeli od njega orožje. S tem so tvegali (in doživeli) oznako narodnega izdajstva, toda očitno je k tej usodni odločitvi pripomoglo tudi »uhajanje« v revolucijsko drugo fazo, tu pa se je skrivalo marsikaj, kar bi lahko označili za zločinsko postopanje, čeprav se je do sedaj to prekrivalo z oznako »napake narodnoosvobodilnega gibanja«.

5. Med vojno je na Slovenskem prišlo tudi do državljanske vojne, ne zato, ker bi del prebivalstva navijal za samoučenje in za okupatorja, temveč iz odpora proti perspektivam in (že) praksi revolucije. Glede na vse bolj vodilno vlogo komunistične partije v okviru narodnoosvobodilnega gibanja pa je bilo to dvoje vse bolj nemogoče ločiti in tako je protirevolucija nastopala tudi proti narodnoosvobodilni plasti v tandemu narodnoosvobodilno gibanje – revolucija. Drugače tudi ni mogla, še posebej glede na svojo vojaško organiziranost v okviru okupatorskih oboroženih sil. Po zaslugi komunistične partije ni bilo moč priti do »čistega« narodnoosvobodilnega boja in po »zaslugi« okupatorja ni bila mogoča čista državljanska vojna? Je taka postavitev korektna in ali se je bilo potemtakem sploh mogoče izviti iz tedanjega tragičnega klobčiča?

6. So povojna krvava obračunavanja in revanšizem do vseh »nerevolucionarnih« skupin in slojev slovenske družbe logična posledica medvojne narodnoosvobodilnega in revolucionarnega dogajanja ali pa obojega skupaj ali pa celo nečesa tretjega (četrttega)?

Želimo, da o tem in podobnih vprašanjih razmišljate skupaj z nami...

DR. DUŠAN BIBER

1. Izjava predsedstva takrat še Socialistične republike Slovenije je izjava državnega, ne pa političnega vodstva. Predsedstvi centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije ali Socialistične zveze se o tej temi nista posebej uradno izrekli. Janez Stanovnik, predsednik, in dr. Janko Pleterski, član predsedstva republike Slovenije, sta razloge za tako izjavo prav v sedanjem času že pojasnila; prvi v skupščini, drugi na zborovanju borcev narodnoosvobodilne vojne Slovenije.

Tako imenovani Narodni odbor za Slovenijo je 3. maja 1945 prvi pozval »vse Slovence k obci spravi«. Na seji »slovenskega parlamenta« na Taboru je dr. Joža Basaj pojasnil, kako si to zamišlja slovenska zaveza. Govoril je o potrebi, »da narod /.../ okrepi svojo obrambo proti invaziji terorja in boljševizma, ki ne pozna narodne sprave«.

Tega ne bi posebej analiziral in ne pojasnjeval, zakaj zadnja amnestija Avnoja, z rokom 15. januar 1945, v Sloveniji (za razliko od Hrvaške) ni bila posebno uspešna.

2. Izjava res ne govori o »narodni spravi«, marveč o »umiritvi«, predsednik Stanovnik pa o »spravi in umiritvi«. Vzroke za takšne formulacije lahko najbolje pojasni Predsedstvo samo in samo Predsedstvo. Vse drugo so le poskusi politične analize, ugibanja ali polemike.

3. Direktiva kominterne, z dne 22. junija 1941, sekcijam komunistične internacionale, tudi Komunistične partije Jugoslavije, je bila jasna: »Upoštevajte, da gre v sedanji etapi za osvoboditev izpod fašističnega podjarmljenja in ne za socialistično revolucijo.« To že dolgo vemo iz znanstvene literature, kot poznamo tudi zaplete in trenja med kominterno in Komunistično partijo Jugoslavije.

4. Že Fouché je vedel, da je v politiki napaka hujša kot zločin. Tako imenovane »leve napake« so prav tako znane iz znanstvene literature. »V svoji politiki izzivanja državljanske vojne je okupator zelo večje izkoriščal sektaške napake naših tovarišev,« je npr. 7. julija 1942 pisal Ivo Lola-Ribar Edvardu Kardelju. Vsekakor pa to ni bil vzrok za novačenje proti narodnoosvobodilnemu gibanju in križarski pohod proti komunistom, proti »boljševizmu«.

Antikomunizem vendar ni nastal šele v vojnem času, pod sovražno okupacijo. Komunisti so bili vse od Obznane naprej v ilegali, kruto preganjani, decimirani in tudi med vojno (razen občasno na osvobojenem ozemlju) oblasti niso imeli v svojih rokah. Termin »protirevolucionarni upor« je nov v doslej znani znanstveni literaturi in težko razumljiv, saj se uporniki upirajo oblasti!

5. Zavezniški krogi so tolmačili predvsem partizansko-četniške spopade kot državljansko vojno. Slovenski domobranci so bili zanje le del okupacijskega aparata. Komunisti so sodelovali, večkrat tudi na vodilnih mestih, v odporniških gibanjih v Franciji, Italiji, Grčiji itd. Kolikor vem, si s podobnimi razmišljanji in enačaji zgodovinarji tam ne belijo glave, niti ni to postavka v političnih spopadih današnjega dne.

6. Povojna dogajanja niso še dovolj raziskana in jih ni mogoče pojasnjevati zgolj z »revanšizmom do vseh 'nerevolucionarnih' skupin in slojev slovenske družbe«. V domobranskih vrstah so bili prenekateri Slovenci, ki bi po razrednem poreklu sodili med partizane. In obratno, marsikateri partizani glede na svoje razredno poreklo in imetje niso imeli kaj iskati v »revoluciji«. Za zgodovinarje so pomembni odgovori obveščenih akterjev, ne pa razmišljanja pomanjkljivo obveščenih.

MAG. ZDENKO ČEPIČ: ZAKAJ NE ŽELIM SODELOVATI V ANKETI?

Po dolgem in tudi temeljitem premisleku sem se odločil, da ne bom napisal prispevka, s katerim bi kot zgodovinar vsebinsko in strokovno sodeloval v »anketi«. Vzrok za to je v nekaterih trditvah, zapisanih v izhodiščih za anketo. Menim, da bi me vsako resnejše, bolj poglobljeno in strokovno podprto odgovarjanje na vprašanja, ki jih je nanizal kolega mag. Boris Mlakar v imenu uredništva revije Borec, objektivno postavilo v položaj, ko bi moral nekatera argumentirano zavrniti ali jim vsaj dati »pravo mesto«. Tega pa ne želim, in to iz preprostega razloga, ker se mi namreč ne zdi smotrno

odgovorjati na zapisane trditve, ki niso postavljene kot teze, marveč kot absolutna resnica, dokazovati in »braniti« neke druge »resnice«, na primer o revoluciji, ki je bila izvedena med drugo svetovno vojno na naših tleh. Kot mi je tuje sprenevedanje o tem, da je bilo dogajanje med vojno samo narodnoosvobodilni boj, je zame nesprejemljivo tudi sedaj »moderno« mnenje, da je šlo v prvi vrsti za revolucijo, in to izključno socialistično, boljševisko, ter iz tega izpeljano mnenje, da je šlo v resnici za tako imenovano državljansko vojno. Kaj državljanska vojna sploh je in katere njene elemente imamo na slovenskih tleh v času vojne, tega še nihče ni navedel ali celo dokazal. Na vprašanje: »prva faza česa«, tako je kot dilemo to zastavil mag. Mlakar, je odgovor lahko samo – revolucije. Ta se je dogodila in je zgodovinsko dejstvo in kot tako jo moramo gledati. Vsaj zgodovinarji. Ne vem, zakaj tedaj Mlakarjevo sprenevedanje, saj mu je odgovor kot enemu najboljših slovenskih zgodovinarjev obdobja druge svetovne vojne vsekakor znan. Ali morda želi argumente? Ali pa priznanje? Česa in komu?

Ne želim se spuščati v »brezplodno« razpravljanje podobno tistemu sholastičnemu o tem koliko angelov lahko stoji na vrhu igle.

Vprašanja oziroma dileme, tako kot jih je zastavil mag. Mlakar, po mojem mnenju »spregledajo« že pojasnjena in »zdešifrirana« zgodovinska dejstva. Če bi jih še enkrat utemeljeval, kajti vse »nove resnice«, ki sedaj krožijo po slovenskih mestih in vaseh o preteklosti, niso že kar po sebi verificirane – in tudi v tem primeru, ali, natančneje, predvsem v tem primeru kaže upoštevati, da vse, kar se sveti, še ni nujno zlato – bi se nazadnje lahko zdel le kot navaden »apologet«. Menim pa, da ta anketna vprašanja, boljše teze, vsekakor zahtevajo odgovor, čeprav gre pri njih za takšne vsebinske zadeve, da nanje nima smisla odgovarjati kot na anketo, z da ali z ne. Po pravilu zgodovinopisne stroke je treba tisto, s čimer se ne strinjaš, argumentirati, povedati, zakaj ne strinjaš in s čim, ter hkrati »predložiti« dokaze. Tega pa se tokrat ne nameravam lotevati, saj namen »ankete« očitno ni strokovno podprta razprava o vsekakor zgodovinsko pomembnih vprašanjih, marveč samo opredelitev do najbolj »vročih« zgodovinsko-političnih tem.

Kljub temu prostodušno priznam, da slovensko zgodovinopisje druge svetovne vojne, pa tudi njegovi »politični tutorji« (tudi te, priznam, smo imeli, vendar večkrat vsiljene, nekateri so jih priznali bolj in se jih bali, drugi manj), ki so »usmerjali« teme, ki jih je bilo treba iz tega obdobja predstaviti, niso posvečali dovolj pozornosti prav obravnavanju revolucije, revolucionarnosti in njenim pojavnim oblikam, z deviacijami vred. Seveda pa na dejstvo revolucije, ki se je v času vojne, v pogojih narodnoosvobodilnega boja, objektivno »odigrala«, ni treba gledati samo kot na »zločinsko postopanje«. katero so do sedaj v resnici prekrivali pod oznako »napake narodnoosvobodilnega gibanja«. Res je, da te »napake narodnoosvobodilnega gibanja« niso bile storjene samo nad predvojnimi političnimi in ideološkimi nasprotniki komunistične partije in vojaškimi nasprotniki ali sovražniki med vojno, marveč tudi nad lastnimi ljudmi. Primer: pohorska afeta, ki je pustila za seboj kopico mrtvih iz vrst narodnoosvobodilnega gibanja, v zgodovini »črno luknjo« pozabe, za zgodovinopisje pa skrbno varovan tabu. Proučevanje revolucije, njenih faz in načinov izvajanja je bilo za zgodovinopisje preprosto malone tabu. To pa velja nasploh za malodane vso politično zgodovino in politično dogajanje v času druge svetovne vojne pri nas.

Verjamem, da je namen »ankete« dober, vendar pa odgovarjati na takšno anketo (oziroma na vsako podobno) z v veliki meri provokativnimi vprašanji oziroma trditvami ni način, s katerim bomo prišli do tako zaželenih »resnic«. Morda se bosta po tej »anketi« še bolj izoblikovali dve »resnici«, rdeča in bela, kot smo se radi in, kot kaže, se bomo še delili. Upam le, da ne po pravilu, ki ga poznamo sedaj, namreč kot zgodovino in »resnico« zmagovalca. V načelu ni nič hudega, če ima in bo imel vsak svojo »resnico«, a le, če bosta vladali strpnost in resnična demokracija, v kateri ne bo vsiljevanja »resnice« ene strani drugi. Nikakor pa ta »resnica« ne sme temeljiti le na razlagah in zatrjevanju, da je to vsa »resnica«, temveč mora temeljiti na proučevanju

oziroma raziskovanju po vseh pravilih zgodovinopisja. Govorimo namreč o zgodovinski »resnici«, o nečem, kar se je zgodilo v preteklosti, za kar je odgovorna zgodovinska stroka, kar pa ne omejuje raziskovanja in pisanja o tej preteklosti tudi drugim. Vendar na profesionalni ravni. Vsekakor bi bilo bolje imeti eno »resnico«, eno spoznanje o preteklosti enega naroda kot pa dve nasprotujoči si in celo izključujoči »resnici«. Pred letom dni sem še verjel, da bi to bilo mogoče, danes pa se mi zdi to le pobožna želja. Menim, da bo prav zato treba zvišati raven strpnosti, izostri etični posluš, predvsem pa uveljaviti premoč argumentov nad čustvi, kot je predlagal zgodovinar Jože Dežman ob odpiranju vprašanja žrtev druge svetovne vojne pri nas. Ta načela ne smejo veljati le za proučevanje mrtvih, marveč tudi živih »žrtev« in nasploh vseh vprašanj, ki jih zastavlja »anketa« revije Borec. Natančneje: veljati morajo za celotno zgodovinarjevo proučevanje in podajanje njegovih odkritij.

Ker pa sem mnenja, da so vprašanja v anketi postavljena v nasprotju s temi načeli, nanja ne morem odgovoriti, vsaj ne tako, kot bi želel kot zgodovinar, saj zahtevajo poglobljen odgovor, ki je lahko le rezultat resnega raziskovalnega dela, in ne le preprosto zamenjavo ene »resnice« z drugo, četudi je bila ta zapostavljena, če ne že kar prepovedana. Tudi nisem prepričan, da bo »revanšizem« v zgodovinopisju k temu prispeval novo kvaliteto. To slednje pa potrebujemo vsi, tako zgodovinarji kot tudi bralci. Menim, da tudi pisanje o narodnoosvobodilnem gibanju na tak način, kot smo mu danes priča »na nasprotni strani«, ne bo prispevalo k dvigu kvalitete pisanja o celotni zgodovini narodnoosvobodilnega boja ali obdobja druge svetovne vojne pri nas, ne da bi koga razburil. »Druga stran« je namreč šele na stopnji, na kateri je bilo zgodovinopisje narodnoosvobodilnega boja kmalu po koncu vojne, ko je bilo obarvano rdeče in ideološko ter herojsko in zaradi tega tudi neobjektivno ali vsaj neprepričljivo. Z isto metodo, le z drugim ideološkim predznakom, ne bo mogoče napisati »nove zgodovine«. Ni namreč dovolj le obrniti ideološki in politični naboj in misliti, da je to že »nova« zgodovina. To zahteva malce več. Zlasti argumentov.

Sicer pa sem se s tem pisanjem, če že nisem odgovoril »na anketo«, vsaj »legitimiral«. Morda pa je s tem namen »ankete« dosežen?

MAG. VIDA DEŽELAK: O ŠTUDIJU KRATKE ZGODOVINE VKP (B)

Študij razvoja in idejnih izhodišč Vsezvezne komunistične partije (boljševikov) se je v vrstah slovenskih komunistov pričel že v predvojnem obdobju. S to problematiko so se sprva seznanjali predvsem tisti partijski kadri, ki so bili na šolanju v Sovjetski zvezi, tik pred vojno, tj. po izidu knjige Kratka zgodovina Vsezvezne komunistične partije (boljševikov) (uredila jo je posebna komisija CK VKP(b), potrdil pa CK VKP(b) leta 1938), pa naj bi pričeli z bolj ali manj organiziranim študijem v Sloveniji.

Kaže, da so prvi izvodi knjige prišli v Slovenijo po različnih konspirativnih poteh (ena od teh je vodila iz Pariza) leta 1939, nato so jih na več mestih po posameznih poglavjih ilegalno razmnoževali s ciklostilom. Vendar študij Kratke zgodovine (ali Kratkega kurza) VKP(b) takrat še ni dobil večjega zamaha. Šlo je v bistvu za direktivo kominterne po logiki demokratičnega centralizma, ki je iz več razlogov padla na precej neplodna tla.

Viktor Stopar, ki se je jeseni 1940 kot član CK KP Slovenije skupaj z Vido Tomšič udeležil partijske šole v Makarski, kjer so med drugim študirali tudi Kratko zgodovino VKP(b), po vrnitvi pa naj bi organiziral njen študij tudi v Sloveniji, je v spominih (žal neobjavljenih) že v šestdesetih letih zapisal, da je Zgodovina VKP(b) komunistom nekaj časa pomenila Sveto pismo, katero naj bi sleherni komunist dobro poznal, da pa je praksa šla svojo pot. Kar neverjetno se sliši, da skoraj noben komunist ni preštudiral knjige v celoti (tudi v Makarski so prišli samo do 9. poglavja od skupno 12), da večini knjiga ni bila preveč razumljiva, da je bilo težko dojemljivo še zlasti 4. poglavje (vsebuje vprašanje dialektičnega materializma) in da je »večina komunistov imela odpor – mogoče podzavesten – do tega študija«. Ta je po Stoparjevi sodbi

najverjetneje izhajal iz nekaterih nerazumljivih potez sovjetske partije (preko komin-terne) – od poizkusa razpusta KP Jugoslavije do razkosanja Poljske. Po teh izkušnjah tudi najožje vodstvo KP Slovenije naj ne bi več vztrajalo pri študiju Zgodovine VKP(b).

Objektivne razmere v začetnem obdobju, zlasti v prvih dveh letih narodnoosvobodilnega boja, v glavnem niso dopuščale možnosti za sistematičnejše izobraževanje in se je to praviloma omejevalo na seznanjanje z vsebino narodnoosvobodilnega časopisja. Kar zadeva študij Zgodovine VKP(b) v tem času, pa razpolagamo s podatkom, da so jo študirali v Ljubljani, vendar so predelali samo prva tri poglavja.

Nove možnosti so nastale z organiziranjem partijskega šolstva. Julija 1943 so ustanovili partijsko šolo pri CK KP Slovenije, oktobra 1943 pokrajinsko partijsko šolo za Primorsko in Gorenjsko, v začetku 1944 pa so s tečaji pričeli tudi na Štajerskem. Vendar v nobeni od teh šol tečaji niso potekali kontinuirano in delo je še najbolj nemoteno potekalo v partijski šoli pri CK KP Slovenije. Omenjene tečaje je opravilo okrog 1420 slušateljev, neugotovljeno število pa jih je končalo divizijske in okrožne ter celo okrajne partijske šole oziroma tečaje, ki so obstajali le krajši čas. Prve so nadomestile politične šole pri oficirski in podoficirskih šolah, druge je CK KP Slovenije ukinil junija 1944 z utemeljitvijo: »Važnost pravilne partijske vzgoje je tako velika, da ne moremo iste prepuščati komur koli si bodi od ‚predavateljev‘, o katerih nimamo jamstva, da dobro obvladajo marksizem-leninizem in današnjo politično linijo.« S tem je opozoril na enega najbolj perečih problemov, ob katerega je zadevalo organizirano izobraževanje, na problem nezadostne usposobljenosti predavateljskega aktiva. Drug problem, ki je zadeval vse stopnje izobraževanja, je bila nizka izobrazbena raven večine tečajnikov.

Za različne stopnje tečajev so obstajali različni učni programi, ki so temeljili na ustreznih poglavjih iz Zgodovine VKP(b) in Stalinovih Vprašanj leninizma (teme o partiji, teorija revolucije in revolucionarne oblasti, problemi socialistične izgradnje v Sovjetski zvezi, teorija države v povezavi s sovjetsko ustavo), vendar je velik del programa vseboval tudi druge teme – od zgodovine Slovencev, razvoja narodnoosvobodilnega boja slovenskega naroda in drugih jugoslovanskih narodov do razvoja Osvobodilne fronte, ljudske oblasti itd. Ker je večina tečajev bila časovno zelo omejena (dva do tri tedne), je bilo treba učne programe krčiti, in to na račun teoretično-zgodovinskega dela programa, preostali del pa čimbolj aktualizirati. O Zgodovini VKP(b) lahko trdimo, da so še največ znanja o njej dobili tečajniki partijske šole pri CK KP Slovenije, ki je imela najdaljše tečaje (od tri tedne do dva meseca), drugod pa dosti manj. Že o pokrajinskih tečajih lahko z gotovostjo trdimo, da vsaj pri nekaterih izmed njih niso neposredno študirali Zgodovine VKP(b), marveč samo nekatere prirejene teme ob brošurah, ki jih je izdajala agitpropovska komisija pri CK KP Slovenije.

Povsem drugače je bilo s študijem v osnovnih organizacijah, celicah, tako v vojski kot na terenu. V letu 1943, predvsem pa v letu 1944, zasledimo v dokumentih CK KP Slovenije in pokrajinskih oziroma oblastnih komitejev KP Slovenije ali njihovih komisij za agitacijo in propagando vse številnejša navodila v smislu: »Za vse partije je **obvezno** študiranje tekoče literature, kakor tudi osnovnih del marksizma-leninizma«, ali – »Študij naj bo naslonjen predvsem na zgodovino VKP(b) ter na tekočo literaturo, ki jo izdaja Agitprop pri CK«. Vendar je ena glavnih ovir pri izpolnjevanju teh direktiv dolgo časa bilo pomanjkanje te knjige. Čeprav o tem ni nikakršnih konkretnih podatkov, je jasno, da je partija dolgo časa razpolagala z zelo omejenim številom izvodov Zgodovine VKP(b). Zato se je CK KP Slovenije odločil, da knjigo v celoti ponatisne. Priprave so se pričele novembra 1943, februarja 1944 je bila knjiga natisnjena, zaradi dodatnih del pa so jo začeli razpošiljati po maju 1944. Knjigo (obsega 290 strani) so natisnili v tiskarni Ladopunkt na Goteniškem Snežniku in je najobsežnejše besedilo, ki so ga natisnili v partizanskih tiskarnah. Naklada je bila 2000 izvodov. Tudi v tehničnem pogledu pomeni enega največjih dosežkov partizanskega tiskarstva. Za ilustracijo navedimo, da je partija v tem času štela okrog 9000 članov in 2200 kandidatov, toda natančnega razmerja med številom partijskega članstva in številom

razpoložljivih izvodov ni mogoče ugotoviti, saj so knjigo razmnoževali tudi v ciklostilnih tehnikah ali jo celo prepisovali na pisalni stroj.

S ponatisom knjige je bil sicer izpolnjen eden od pogojev za vsesplošen in sistematičen študij, pa vendar vidnejših rezultatov tudi poslej ni bilo. Tako je CK KP Slovenije v okrožnici, naslovljeni okrožnim, divizijskim in oblastnim komitejem, z dne 16. novembra 1944, še vedno ugotavljal, da vprašanje študija in ideološke izgradnje v partijskih organizacijah ne zavzema ustreznega mesta, zato je predlagal široko organiziranje študijskih krožkov, ki naj bi zajeli praktično vse partijske organizacije, v katere naj se po možnosti pritegnejo tudi člani Skoja in simpatizerji. Osnova za študij v teh krožkih naj bi bila literatura »marksistično-leninistične klasike« in seveda Kratka zgodovina VKP(b). Hkrati je od partijskih forumov zahteval, naj redno poročajo o delovanju, izkušnjah, slabostih ter uspehih teh krožkov in študijskih načrtih. Iz poročil je razvidno, da so krožki ponekod dejansko zaživel, drugje pa so se še vedno ukvarjali s čisto praktičnimi vprašanji organizacije študija (npr. kdo naj ga vodi), v glavnem pa je zastavljeno delo prekinil konec vojne.

Izredno kritično in obširno je CK KP Slovenije analiziral slabosti na področju ideološke izgradnje v osnutku za okrožnico o študiju partijskih organizacij (verjetno iz konca 1944). V njem je ugotovljal, da so partijske organizacije opravljale to delo »običajno brez načrta in mimogrede ali pa ga ponekod sploh niso vršile«, da so se nekatere lotile študija prezahtevnih problemov, zanemarjale pa aktualna vprašanja (o taktiki, reakciji, konkretnih problemov partije ter narodnoosvobodilnega boja itd.) ali pa so se omejele samo na slednja, ponekod so izdelali študijske načrte partijskih organizacij, po katerih so »v par dneh, predelali zgodovino vseh treh ruskih revolucij in še izgradnjo socializma« (in pravi skoraj celovno vsebino VK(b) op.p.), drugod so se voditelji študijskih sestankov lotili študija na izrazito »birokratski način ter s tem ubijali veselje in vnemo do študija«. Zanimivo je tudi zapažanje, da so nekateri absolventi partijskih šol (na te pa je bilo v pravi vrsti računati pri vodstvu študija VKP(b) postali »ošabni in domišljavi« (problem umetnega ustvarjanja avtoritete!), kar seveda ni ugodno vplivalo na ustvarjanje privlačnosti študija.

V omenjenem osnutku je CK ZK Slovenije tudi obširneje opredelil cilj študija Zgodovine VKP(b), in sicer: »študij zgodovine VKP(b) je temeljno delo teoretične izgradnje partijskih kadrov. Pri tem študiju bodo odkrili (tisti, ki jo bodo študirali, op.p.) in zgradili za tisto rdečo nit, ki drži od tlačanstva do prve stopnje komunistične družbe, ki predstavlja objektivno zakonitost družbenega razvoja. Hkrati pa bodo temeljito spoznati vlogo partije, vlogo socialistične zavesti, ki v okviru teh zakonitosti v borbi z neštetimi sovražniki ustvarja in uresničuje napredek celokupne družbe. Šele tak temeljit pogled nazaj in vnaprej nam omogoča pravilno analizo in oceno vsakokratnega zgodovinskega trenutka, nam omogoča najboljše in najpriljubljeneje delovati v tem trenutku, izkoristiti ga v polni meri.« Citirana misel je zanimiva zato, ker razkriva gledanje vodstva na razvoj v perspektivi, vendar je treba poudariti, da ni jasno, ali je okrožnica v tej obliki sploh bila razširjena. Že v drugi vrziji osnutka okrožnice (tudi nedatirani) je ta del namreč izpuščen.

Nemogoče je natančno odgovoriti na vprašanje, koliko je študij Zgodovine VKP(b) vplival na idejno oblikovanje članov KP Slovenije v času narodnoosvobodilnega boja. Nesporno je, da precejšnje število članstva ta študij ni zajel in da velika velika večina tistih, ki so se študija lotili, knjige ni preštudirala do konca, temveč so se ustavili že pri »slavnem« četrtem poglavju. Upoštevati moramo dejstvo, da je bila večina partijskega članstva (npr. v letu 1944) so partijskemu stažu zelo mlada, da so bili ti ljudje v partijo sprejeti praviloma po izrecno izpričani pripadnosti narodnoosvobodilnega boja in ne na podlagi predhodne ideološkosti. Zato niso tako redka poročila (da o spominskih pričevanjih sploh ne govorimo!), ko odgovorni za izvedbo študija navajajo – poleg že obrabljene formulacije, kot je ta, da so knjige dobili in da jo bodo »čuvali kot svojo glavno ali puško« – da vlada glede študija te knjige nezainteresiranost, da je problematika pretežka, da delajo težave tujke, da so obdelali samo začetna

poglavja, potem pa se je ustavilo, da manjkajo ustrezni predavatelji, ki bi snov približali na razumljiv način ali pa, da so slušatelji med študijsko uro zaspali. To je morda nekoliko karikirana podoba, ki pa vendarle nezorno pojasnjuje odnos dela članstva dotovrstnega študija.

Razmere v partijskih šolah so bile seveda drugačne. Tu so tečajniki vendarle pridobili bolj ali manj obširno znanje o razvoju VKP(b). Zato je predvsem za to kategorijo partijskega članstva umestno postaviti vprašanje, koliko je knjiga odigrala funkcijo njihovega revolucioniranja oziroma boljše viziranja. Če analiziramo številne ohranjene učne načrte in študijsko gradivo, moramo ugotoviti, da je bil poudarek v prvi vrsti na notranjepartijskih vprašanjih (od strogo organizacijskih do lika komunista), temu je sledila teoretično-zgodovinska predstavitev boržuazno-demokratske in proletarske revolucije, diktature proletariata, vprašanja razredov ter spoznavanje razvoja v Sovjetski zvezi po zmagi revolucije, ko naj bi se formirala »sovjetska družba – družba brez izkoriščanja človeka po človeku in brez zatiranja naroda po narodu«, kakor stoji v naslovu lekcije enega izmed učnih načrtov. Naslov je karakterističen in kaže med drugim sporočilnost celotne Krate zgodovine VKP(b) – pot, ki sta jo prehodila stranka socialne revolucije – VKP(b) in delavstvo pod njenim vodstvom, je bila edina pravilna, to je pot, ki pelje k zmagi socializma, v katerem bo zagotovljena gospodarska prosperiteta, dvig ljudske blaginje, njegove kulture itd.

Tu se postavlja bistveno vprašanje, ali je partijsko vodstvo s tovrstnim izobraževanjem neporedno pripravljalo nekakšno predhodnico, ki bi partijo dosledno povedla na pot, kakršno je prehodila VKP(b). Na podlagi navodil in poročil moramo ugotoviti, da je bil cilj – pridobljeno znanje aplicirati na specifične domače razmere, v okviru teh pa je bila poglobitna zahteva ustvarjanje in zagotavljanje čim širše baze narodnoosvobodilnega boja, torej boja proti okupatorju in tistim, ki so ga podpirali. Ker bi vsakršno poudarjanje revolucionarnih sprememb zoževalo to bazo in bi bilo v taktičnem pogledu zgrešeno, je bila pri izobraževanju partijskega kadra potrebna posebna občutljivost.

V tem smislu je na primer upravnik in predavatelj partijske šole pri CK KP Slovenije Ivan Bratko 23. junija 1944 poročal centralnemu komiteju: »Proti sektaštvu govorim sproti pri predavanjih, kjer obravnavamo take teme, da bi lahko ob napačnem razumevanju privedle do grobih sektaških napak,« in predlagal, da se v sistem predavanja vključi tudi predavanje o **liniji** narodnoosvobodilnega boja.

V ilustracijo navedimo še navodilo iz enega od učnih načrtov, kaj je treba posebej poudariti v poglavju o vlogi partije v času prehoda k mirnemu delu za obnovo gospodarstva pri nas. Vprašanje zadeva problematiko bodočih lastninskih oziroma družbenoekonomskih odnosov, pri čemer naj se, po tem navodilu, izrecno poudarja, da bodo veleposestniki oziroma kapitalisti razlašeni samo, če sodelujejo z okupatorjem, »ker naš boj je linija nacionale borbe«, da bodo razlašena kmečka posestva pripadla kmetom, da bosta ustrezno mesto dobila tudi privatni proizvodni sektor (manjši ali večji kapitalisti, ki so vsaj lojalni do osvobodilnega boja) in drobno proizvodni sektor (kmetje, obrtniki) itd. Torej, ta razmerja se naj ne bi bistveno spremenila.

Že navedena primera kažeta, da je bilo zaostrovanje kurza nezaželeno in nedopustno. Tako so tisti, ki so študirali VKP(b), morali del pridobljenega znanja vzeti enostavno »na znanje«, v praksi pa je bilo treba delati drugače. Torej imamo opraviti s svojevrstno diskrepantno situacijo, ki jo ob konkretnem delu ni bilo možno vedno obvladovati. Zato niso povsem osamljeni in naključni primeri, da so morali partijski forumi intervenirati, kadar so se v praksi pokazali odkloni, ki bi ogrozili deklarirano partijsko linijo med narodnoosvobodilnim bojem. Dovolj povedna v tem smislu je tudi »zamrznitev« brošure Strategija in taktika osvobodilne borbe (napisana na podlagi predavanja Edvarda Kardelja v partijski šoli spomladi 1944), ki zaradi neprimerne analize revolucije in njene perspektive ni smela v javnost.

O študiju VKP(b) torej lahko sklenemo, da posebno »vnet« ni bil, čeprav njegove vloge ne moremo in ne smemo popolnoma zminimizirati. Je eden od simptomov

revolucionarne usmeritve KP Slovenije kot sestavnega dela KP Jugoslavije v času narodnoosvobodilnega boja, dejstvo pa je, da bi razvoj v času tega boja in zlasti seveda po končani vojni potekal enako, kot je – tudi brez tega študija. Najožjemu partijskemu vodstvu so bili cilji nesporno jasni. Šlo je samo za vprašanje, kateremu cilju dati v razmerah okupacije in življenjske ogroženosti slovenskega naroda prednost, v tem okviru pa sproščati šamo toliko elementov revolucionarnosti, kolikor to na eni strani zahteva, na drugi strani pa tudi dopušča narodnoosvobodilni boj.

MAG. ERVIN DOLENC

Na anketo odgovarjam zato, ker mislim, da smo zgodovinarji s specifičnim strokovnim pogledom na stvari in dogajanja v aktualni slovenski publicistiki preskromno zastopani. Med slovenskimi zgodovinarji je namreč močno prisotno prepričanje, da vse, kar je nad »objektivnimi« dejstvi, ne spada v zgodovinopisje, še bolj pa, da v stvari, o katerih ni mogoče preučiti vseh možnih virov, ne gre vtikati zgodovinarskega nosu. Izjava predsedstva republike o narodni in državljanski umiritvi je zlasti aktualno-političen in ne toliko zgodovinski problem. Kolikor ga določa zgodovinsko dogajanje, se zanašam na bolj pristojne kolege.

Mislim, da ima pojem sprava globlji in bolj zavezujoč pomen, kot se ob tej problematiki zadnje čase razume. Sprava kot kolektivno dejanje je po mojem skromnem mnenju iluzorna. Veliko ljudi tako korenitih sprememb svojega življenja, kot je smrt bližnjih ali izgon z doma, povzročiteljem ne bo mogla nikoli odpustiti, na obeh straneh. Govorimo namreč o živih ljudeh. Zdi se, da je res boljši izraz umiritev, pri čemer se vsekakor strinjam, da je izjava, bolje pozno kot nikoli, polovičarska in prihaja z nepravega mesta.

Bolj zanimiva je prisotnost izrazito shematičnega in izključujočega načina mišljenja pri visoko kvalificiranih slovenskih zgodovinarjih. Aut–aut (ali–ali). Neumestno se mi zdi trobezljati, da ima vsako zgodovinsko dejanje, dogajanje ali dejstvo nešteto vzrokov in prav toliko posledic, tako tudi nikoli ne nastopa samo, ampak v kontekstu prav tako nešteti drugih dejanj, dogajanj ali dejstev, ki so obenem vzroki in posledice eni drugim. Prav druga svetovna vojna na Slovenskem nam spet dokazuje, da se pojma narodnoosvobodilni boj in državljanska vojna ne izključujeta. O tolikokrat dokazani in zatajeni revoluciji, ki je »vendar edini razlog za razpravljanje o pomiritvi«, tu ne gre izgublјati besed.

Tudi spor, ki se izpostavlja z moralnim ocenjevanjem odnosov do okupatorjev in boljševizma, ne pelje daleč. Razglabljanje v tej smeri bi nas kvečjemu pripeljalo do »kaj bi bilo, če bi bilo...«. Tu nam shemo »aut–aut« podira močan in s strani zgodovinopisja še skoraj nedotaknjen intelektualni krog tako imenovanih sredincev, ki se kljub pritiskom ne s prvim ne z drugim ni kompromitiral. Z moralnega stališča namreč vojna navadno umaže vse strani. S trdega političnega pogleda pa nam je sam izid »igre« pokazal, kdo je bil boljši nasprotnik oziroma kdo je delal večje in usodnejše napake.

Kot je kratko in jedrnato ugotovil Pavle Gantar (Mladina, 23. marec 1990), izjava o narodni in državljanski umiritvi ne pristaja na ponovno interpretacijo zgodovine (ovira avtonomnost zgodovinske vede), noče mimo dejstva, da so bili eni »borci za svobodo«, drugi pa »izdajalci« (ovira razvoj iz črno-bele slike v barvno). Pripravljena je priznati le »napake«, storjene nad poraženci, in storiti vse tiste pietetne poteze, ki gredo mrtvim. (Stvari so se premaknile za en meter, zavest samo za milimeter. – Zlobne pripombe in oklepajih so moje.)

Zgodovinarji naj raziščejo, da je bilo točno tako!?

MAG. ALEŠ GABRIČ

Kako odgovoriti na anketo, spodbujeno s političnim korakom oblastnega organa, ki je spregovoril o dogodkih v naši bližnji preteklosti, ki so, žal, še dokaj zamegljeni in nepojasneni? Anketa odpira paleta vprašanj, na katera bi bilo moč odgovoriti s

kratkimi odgovori ali z dolgim pojasnjevanjem na podlagi ohranjenih arhivskih virov. Omejil se bom na misel, ki se mi je utrnila ob prebiranju ankete, pa čeprav se ta neposredno ne dotika razprave o narodni spravi.

Povojna obračunavanja različni ljudje različno pojasnjujejo, s tem da dajejo več poudarka kateremu od dejavnikov, ki so vplivali na poboj. Največ ljudi označuje poboj kot akt revanšizma, česar seveda ne smemo spregledati. Poboj pa bi bilo treba oceniti tudi s političnega vidika in odgovoriti na vprašanje, kaj je poboj pomenil za politični položaj leta 1945 v Sloveniji (in Jugoslaviji). Pri tem bodo seveda zastopavljeni človeški, humani dejavniki. Izpostavljen bo le politični vidik v najbolj grobem smislu, kjer je človek le številka, ki nekaj šteje, kjer je človek objekt, ne pa tudi subjekt. Drugače rečeno, ne zanima me poboj kot krvavo dejanje, zanimajo me politične posledice poboja v letu 1945.

Komunistična partija Jugoslavije (oziroma Komunistična partija Slovenije) je iz vojne izstopila kot del množične Ljudske fronte (v Sloveniji Osvobodilne fronte), sama partija pa je bila številčno zelo šibka. Njen revolucionarni program je predvideval boljševiški sistem oblasti, česar pa partija zaradi mednarodne politične situacije ni mogla takoj realizirati. Na podlagi sporazuma Tito-Šubašič naj bi se usoda povojne Jugoslavije odločala po vojni na svobodnih volitvah. To pa pomeni, da je bila partija (oziroma Ljudska fronta) maja 1945 formalno le vojaški zmagovalec vojne na jugoslovanskih tleh, ne pa tudi že politični zmagovalec. Zaradi stališč vlad Združenih držav Amerike in Velike Britanije vodilna garnitura Komunistične partije Jugoslavije ni mogla preprosto uvesti komunistično-boljševiškega sistema vladavine, ampak je bila predhodno potrebna zmaga na volitvah. To pa ni bila lahka naloga in tega se je partijski vrh zavedal že med vojno, zato so že takrat začeli pripravljati teren za politično zmago na volitvah. V okviru partije so že pred koncem vojne stekle priprave za povojni prevzem oblasti: iskali so primerne ljudi za oblastne funkcije, pisali karakteristike. Negativna karakteristika je s partijskega zornega kota pomenila potencialnega bodočega političnega nasprotnika, teh pa boljševiški sistem ni prenašal. Njihovo število je bilo treba zmanjšati na najmanjšo možno raven.

Iz perspektive bližajočih se volitev je to pomenilo, da je bilo treba poskrbeti za zmanjšanje števila volilnih glasov za nasprotno stran že pred volitvami. Na večino glasov pri volitvah je lahko partija (oziroma fronta) računala tam, kjer so bila med vojno močna oporišča njenih somišljenikov. Po drugi strani pa je bilo treba računati na večja mesta, ki so bila ves čas vojne okupirana in kjer se delo Osvobodilne fronte ni razmahnilo, ter na kmečko podeželje z močno katoliško tradicijo, kjer je bila baza partizanskim odredom nasprotujočih vojaških formacij. Ob polnem številu volivcev bi Osvobodilna fronta tam ne dosegla lahke zmage oziroma bi bila ta sploh vprašljiva.

Dela so se lotile različne ustanove. Vojaška sodišča so obsojala ljudi, ki so neposredno sodelovali z okupatorjem ali vojaškimi formacijami kolaboracije. Za obravnavo manjših prekrškov so bila ustanovljena sodišča narodne časti. Zakon o prestopku zoper narodno čast je bil formuliran zelo ohlapno in je kot tak omogočal zelo široko in samosvojo razlago, tako da je bilo skoraj za vsakogar, ki med vojno ni bil v Osvobodilni fronti ali partizanih, možno najti takšen ali drugačen prestop. Če upoštevamo, da so poleg sodnikov sodili tudi laiki, se samo po sebi postavlja vprašanje zakonitosti sodišč in njihovih odločitev. Omeniti je treba tudi črtanje z volilnih spiskov na podlagi negativne karakteristike ter napake pri izvedbi samih volitev.

S političnega vidika, gledano skozi oči tiste politične grupacije, ki je maja 1945 prevzela oblast v domovini Slovencev (takrat: Federalni enoti Sloveniji), je pomenil en obsojen pred sodiščem narodne časti, en obsojen pred vojaškim sodiščem, en črtan z volilnega spiska ali en usmrčen (s sodnim postopkom ali brez njega) isto – na bližajočih se volitvah je to bil en volilni glas manj proti.

Pri preštevanju tistih ljudi, ki so tako ali drugače ostali brez volilne pravice in svoje volje niso mogli izpovedati na volitvah 11. novembra 1945, je treba skupaj z že omenjenimi šteti tudi po vojni pobite vojake kolaborantskih formacij. Njih je bilo pravzaprav najlažje izločiti, saj so bili tako ali tako povsod po Evropi ožigosani. Za

povojno Jugoslavijo pa je bila sploh skrb zbujačoča njihova prozahodna usmerjenost. Ko so maja 1945 zahodni zavezniki izročili vojake kolaborantskih formacij Jugoslovanske armadi, je povojna jugoslovanska oblast v njih videla narodne izdajalce v preteklem času ter predvsem (potencialne) nasprotnike oblasti v sedanjem času, ki bi lahko ogrozili načrte za prihodnost. Obračun s prvega gledišča je pomenil akt revanšizma, obračun z drugega pa politično potezo eliminacije sedanjih in bodočih političnih nasprotnikov. Že sama okarakterizacija posameznika z nazivom narodni izdajalec je bila po revolucionarnem zakonu rdečega terorja zadosten razlog, da ga je oblast poslala na edino možno pot – v smrt. Teoretično je sicer obstajala še ena možnost, in sicer obsodba pred vojaškimi sodišči, kar bi eliminaciji političnih nasprotnikov dalo vsaj formalnopravno podlago. Pri tem pa je obstajala druga težava, vojaška sodišča namreč kljub temu, da so delovala s polno paro, niso bila sposobna v kratkem času obravnavati in obsoditi na takšno ali drugačno kazen še nekaj tisoč ljudi.

Zgolj kot ocenjevanje pomembnosti v politični situaciji v Sloveniji leta 1945 je pobjo torej pomenil izločanje tedanjih in bodočih nasprotnikov oblasti. S tem seveda ni rečeno, da je na takšen način razmišljal tudi tisti del jugoslovanskega in slovenskega vodstva, ki je bil za pobjo odgovoren. Kljub temu pa je treba priznati, da je pobjo (skupaj s sodišči narodne časti, vojaškimi sodišči in črtanjem z volilnih spiskov) v mnogočem pomagal k prepričljivi zmagi Osvobodilne fronte na volitvah 11. novembra 1945, na katerih se je odločala nadaljnja usoda skupne domovine Slovencev. To pomeni, da je pobjo eden od vzrokov za prepričljivo volilno zmago, volilna zmaga pa je posledica. Ali in koliko velja tudi obratna relacija, je drugo vprašanje, na katero (trenutno) ni mogoče odgovoriti.

V prihodnosti bo ena od pomembnih nalog slovenskega zgodovinopisja povojne dobe odgovoriti na vprašanje, kaj so dogodki ob koncu zadnje vojne pomenili v takratnem političnem položaju v Sloveniji. Zaradi uničenih primarnih zgodovinskih virov bo seveda težko ugotoviti, koliko je bilo usmrčenih v pobjoh po Sloveniji neposredno po koncu vojne, koliko so jih obsodila na smrt vojaška sodišča, kolikim so vzela volilno pravico sodišča narodne časti in koliko je bilo črtanih z volilnih spiskov. Z vsemi temi glasovi bi rezultat na volitvah 11. novembra 1945 imel povsem drugačno podobo. Kakšna bi bila zmaga Ljudske fronte (oziroma v Sloveniji Osvobodilne fronte) v tem primeru? In v koliko volilnih okrožjih Ljudska fronta sploh ne bi zmagala, saj je npr. lista Osvobodilne fronte kljub vsem predpripravam na volitve doživela poraz v dveh volilnih okrožjih v Sloveniji?

MAG. BOJAN GODEŠA

Po (pre)dolgem obotavljanju smo dočakali tudi mnenje »uradnih« krogov o perečem problemu, ki v zadnjem času zaposluje vse več Slovencev, tako doma kot v tujini. V mislih imam seveda vprašanje narodne sprave in izjavo predsedstva (takrat še socialistične) Republike Slovenije o narodni in državljanski umiritvi, z dne 5. marca 1990. Zapoznelost (seveda še vedno velja reko »Bolje pozno kot nikoli«), ki jo skuša nadomestiti poudarjeno širokosrčna pripravljenost za pogovor tudi o tej, še ne dolgo tega prepovedani oziroma vsaj nezaželeni temi, bo glede na čas, v katerem prihaja v javnost, med mnogimi zbudila pomisleke, da gre predvsem za predvolilno potezo. Podobno velja za precej neposrečeno izbran naslov dokumenta (umiritev), kot tudi za dejstvo, da izjava ni izšla v imenu Zveze komunistov Slovenije – Stranke demokratične prenovе, ki se ima za legitimnega dediča na Čebinah ustanovljene Komunistične partije Slovenije, temveč jo je podpisalo predsedstvo (S)RS. Te in podobne pomisleke, če jim lahko tako rečem, »formalne« narave, je bilo čutiti v večini različnih odmevov na izjavo.

Osebo štejem izjavo predvsem za politični akt in jo kot tako tudi obravnavam. Vendar so v njenem besedilu nekateri poudarki, ki me kot zgodovinarja niso pustili ravnodušnega. Zaradi obsežnosti problematike, ki jo izpostavlja izjava, se bom omejil le na eno vprašanje, ki mi je ob branju izjave takoj zbudilo pozornost. Izjava namreč vztraja pri tem, da je moč medvojno dogajanje opredeliti le kot narodnoosvobodilni

boj. O državljanski vojni lahko govorimo, tako izjava, le v prenesenem pomenu, kolikor so na strani okupatorjevih sil sodelovali tudi domači ljudje. Pozornemu bralcu ne bo ušlo, da v izjavi ni govor o revoluciji, čeprav je bila opredelitev narodnoosvobodilni boj in socialistična revolucija še donedavnega povsem običajna pri označbi medvojnega dogajanja.

Nasplah je zanimivo, kako so se s leti poudarki v »uradnem« vrednotenju medvojnih dogodkov dopolnjevali oziroma spreminjali. Zato najbrž ne bo odveč, da v najbolj splošnih potezah predstavim, kako se je v različnih obdobjih vrednotilo in ocenjevalo bistvo medvojnega dogajanja. Med vojno oziroma večino medvojnega časa so o svojem boju menili, da gre za narodnoosvobodilni boj oziroma še natančneje, za prvo etapo boja. Tega, da bi bil ta boj obenem tudi revolucija, niso posebej poudarjali. Njihova argumentacija je bila približno taka: reakcija se je iz svojih razrednih in ideoloških razlogov podala na pot kolaboracije, s tem pa se je hegemonija v narodnoosvobodilnem boju prenesla z buržoazije na delavski razred, ki tako vodi boj za narodno osvoboditev. Zato po takratnem mnenju ni moč govoriti o državljanski vojni, ker ni šlo za boj med razredi. Po vojni se je pogled na medvojno dogajanje dopolnil oziroma spremenil. Ustalilo se je mnenje, da se je hkrati z narodnoosvobodilnim bojem razvijal tudi proces ljudsko-demokratske revolucije. Korenito spremembo v primerjavi z medvojnimi ocenami so prinesli dogodki, povezani s kominformovskim sporom. Jugoslovanski komunisti so začeli poudarjati predvsem revolucionarni značaj boja, medtem ko je bil njegov narodnoosvobodilni vidik potisnjen v ozadje. Kako daleč so šli v pretiranem poudarjanju zgolj revolucije, kaže sicer povsem banalen, a zato nič manj značilen primer. Slika Ismeta Mujezinovića z naslovom Juriš prikazuje partizanski boj, vendar z motivi, prevzetimi iz znamenite Delacroixove slike, ki je postala nekak zaščitni znak francoske revolucije. Sliki se med seboj ločita (seveda govorim o motivu) le po tem, da je Mujezinovića nekoliko bolj zadržana in sramežljiva, saj na njej ni nekolikanj razgaljene ognjevite revolucionarke s trobojnico v roki, temveč postaven mladenič s titovko na glavi. Namen tega, menim, zelo neustreznega posnemanja pa je seveda lahko prepoznaven. Kasneje se je nekaj časa uporabljal pojem ljudska revolucija. Z ustavo iz leta 1963, ko se je FLRJ preimenovala v SFRJ, pa je tudi revolucija postala socialistična. Sčasoma se je za označitev medvojnega dogajanja ustalila dvojna označba narodnoosvobodilni boj in socialistična revolucija.

Že na prvi pogled je jasno, da vsa ta vrednotenja in različni poudarki niso sad strokovnih raziskav, temveč so prilagojeni trenutnim dnevnopolitičnim potrebam. Če primerjamo omenjeno izjavo predsedstva z dosedanjimi ocenami bistva medvojnih dogodkov, vidimo, da se ponovno vrača k interpretaciji znani iz medvojnih časov. Še bolj zanimiva, a morda niti ne tako presenetljiva je ugotovitev, da so današnji goreči zagovorniki teze o le državljanski vojni (= revoluciji) na moč podobnih stališč kot komunisti v času po izbruhu kominformovskega spora. Zapadanje v sheme, priznavanje zgolj odnosov narodnoosvobodilni boj – kolaboracija na eni strani in državljanska vojna – revolucija na drugi, le stežka ustreza zgodovinskim dejstvom. Razvoj medvojnih dogodkov le ni bil tako premočrten in enosmeren, kot bi lahko sklepali po teh izključujočih se tezah. Svoje razmišljanje, ki nasprotuje togim pogledom, bom podkrepil s kratkim orisom obdobja, za katerega trditev, da lahko govorimo le o narodnoosvobodilnem boju in protifašističnemu boju, gotovo ne drži. Pri tem se bom skliceval povečini le na ocene, ki so jih v tistem času zagovarjali prav komunisti.

Za celovitejši oris dobe, o kateri bom pisal, je treba poseči v širši jugoslovanski prostor, kajti ta pomeni ključ za razumevanje nekaterih dogodkov na Slovenskem v prvi polovici leta 1942. Pozimi 1941/1942 je osrednje jugoslovansko vodstvo partizanskega gibanja na podlagi ocenjevanja domačih in mednarodnih razmer (uspešna zimska ofenziva Rdeče armade; Stalinovega zagotovila na proslavi ob obletnici oktobrske revolucije, da bo vojne kmalu konec; stališča zahodnih zaveznikov – zlasti Velike Britanije – do četniškega gibanja pod vodstvom Draže Mihailovića, s katerim je bilo partizansko gibanje že v oboroženem spopadu; nezaupanje v trajnost protifašistične

koalicije...) ter upošteva je politiko razvoja revolucije v dveh etapah, prišlo do sklepa, da je napočil čas prehoda v drugo, revolucionarno etapo. Sklep o tem je politburo centralnega komiteja Komunistične partije Jugoslavije sprejel na seji 7. decembra 1941 v vasi Drenova v Sandžaku in ga nato potrdil in radikaliziral na sejah v Ivančicah pri Sarajevu 7. in 8. januarja 1942. Navodila, »da je treba pripraviti tla za novo etapo borbe«, so bila nato prenesena tudi slovenskemu centralnemu komiteju in izvršnemu odboru Osvobodilne fronte. Gre za tri pisma iz začetka januarja 1942 (pismi CK KP Jugoslavije z dne 1. januarja in 10. januarja 1942, naslovljeni na CK KP Slovenije, ter pismo vrhovnega štaba NOV POJ, z dne 2. januarja 1942, namenjeno IO OF). Vodstvo Komunistične partije Slovenije je začelo navodila iz teh pisem, kot se za podrejenega spodobi, brez ugovora izpolnjevati. To je pomenilo spremembo politične linije Komunistične partije Slovenije po že znanih, v »katekizmu« Kratka zgodovina VKP(b) zapisanih vzorcih strategije in taktike komunistične partije. V prepričanju, da je nastopilo revolucionarno obdobje, da so dani vsi razlogi za razredno zaostrovanje, so tedaj komunisti poleg narodnoosvobodilnega boja odkrito naglašali tudi njegovo revolucionarno vsebino. Pri tem niso skrivali, da je končni cilj boja poleg narodne osvoboditve tudi socialna. Obenem so tudi bolj neposredno poudarjali svojo vodilno vlogo v gibanju. S to opredeljitvijo obdobja je povezano tudi zoževanje množične podlage Osvobodilne fronte po razrednih merilih na t. i. delovno ljudstvo. Osvobodilna fronta se je omejevala zgolj na tri temeljne skupine (Komunistično partijo Slovenije, krščanski socialisti, sokoli), ki so se povezale že pred napadom nacistične Nemčije na Sovjetsko zvezo, v t. i. protimperialistični fazi boja. Vendar je bila med komunisti prisotna velika mera nezaupanja, sektaške nestrpnosti tudi do teh »ožjih« zaveznikov. Plenumske skupine v Osvobodilni fronti, med komunisti imenovane tudi periferne gosposke skupine, so bile kot (domnevno) anglofilske potisnjene v ozadje. Značilno je, da komunisti v tem času niso poskušali pridobivati novih skupin za vključitev v Osvobodilno fronto. Na vojaškem področju so si zagotovili monopol (vsi politikomisarji in večina komandantov so bili partijci), česar tudi kasneje, skupaj z Vosom in tehniko, niso več spustili iz rok. Za to obdobje je značilno uvajanje naziva »proletarski« za določene vojaške elitne enote. Zanimivo je tudi, da je ta odločitev pri krščanskih socialistih zaradi prepričanja, da gre za posebno partijsko vojsko, zbudila odpor. Krščanski socialisti so zahtevali, da naj se osnuje tudi posebna enota, sestavljena iz krščanskosocialističnih borcev, ki bi se imenovala po Alešu Stanovniku, ustreljenem kot talcu. V tem času so slovenski komunisti Jugoslavijo le poredkoma omenjali, bolj so poudarjali samoodločbo slovenskega naroda in pri tem še posebej njegovo pravico do odcepitve. Vse te spremembe bi najbrž ostale prepuščene pozabi kot posledica prenačljive politične odločitve, če ne bi bilo to obdobje znano (predvsem) po drugi plati, ki se ji seveda ne moremo izogniti. Gre za številne usmrtitve, med katerimi je bilo veliko neupravičenih, tako da jih moremo šteti med zločine. Najbolj so bili ti pojavi razširjeni na ozemlju, ki so ga nadzorovali partizani na Dolenjskem in Notranjskem, čeprav tudi vosovske akcije v Ljubljani v tem pogledu niso prav dosti zaostajale. Precej ohlapno in dostikrat sumljivo določanje domnevnih (potencialnih) »sovražnikov«, pred katerim niso bili varni niti »ožji« zavezniki, je povečevalo možnost, da so se sprostili tudi najnižkotnejši človeški goni, ki so se izražali v obliki mučenj, za katera le stežka najdemo racionalne razloge. Na račun teh, če smo prizanesljivi v izražanju, neprijetnih pojavov, se nemalokrat dogaja, da se izpostavlja le ta vidik brez povezave z drugimi značilnostmi te dobe. Delno je za to krivo pomanjkljivo poznavanje zgodovinskih dejstev. Pogosto, zlasti v zadnjem času, pa tiči za tem poljubno ocenjevanje zgodovinskega dogajanja skozi prizmo dnevnopolitičnih potreb. Tak pristop zmanjšuje možnost stvarnega ocenjevanja dogodkov in omogoča različna posploševanja, zatekanja k črno-belemu prikazovanju dogodkov, kar le redko pripelje do strokovno neoporečnih rezultatov.

Vse dogajanje, ki ga opisujem, pa je bilo pogojeno z ocenjevanjem mednarodnih razmer. Komunisti so namreč odkrito naglašali naslonitev zgolj na Sovjetsko zvezo,

ker so predvidevali hitro zmago Rdeče armade na vzhodni fronti, ki naj bi pripeljala do notranjega zloma v nacistični Nemčiji ter razpada protifašistične koalicije in s tem do revolucionarnega vrenja po vsej Evropi. O takem razpletu komunisti niso dvomili, med njimi je vladal velik optimizem. Tako je Edvard Kardelj sklepal na podlagi nepreverjenih novic, kar zanj sicer ni značilno, da je v Italiji in deloma v Avstriji že čutiti prve znake notranjega razkroja, ki bodo pripeljali do notranjega zloma v teh deželah. Vsi ti dogodki naj bi bili po njegovem mnenju le odmev na dogajanje v Sloveniji. Vprašati se moramo, kakšno dogajanje je imel Kardelj pri tem v mislih. Narodnoosvobodilnega boja najbrž ne. Kardelj je bi prepričan, da je Slovenija izhodiščna točka za izvoz revolucije v Italijo in srednjo Evropo.

Vse te ocene so bile seveda zgrešene, saj je šlo ravno za obraten proces, proces zblizovanja med članicami protihitlerjske koalicije, ki je dobil tudi formalno potrditev v podpisu sporazuma o sodelovanju in prijateljstvu med Sovjetsko zvezo in Veliko Britanijo konec maja 1942 ter nekaj dni kasneje v podobnem sporazumu med Sovjetsko zvezo in Združenimi državami Amerike. Uhanjanje v drugo etapo je bilo tudi v nasprotju s politiko, ki jo je oblikovala kominterna po nemškem napadu na Sovjetsko zvezo. Kako globoko so zabredli v svojem sektašenju in tako prišli navzkriž s splošno linijo kominterne, kaže primer, ko so bili nekateri vidnejši slovenski komunisti prepričani, da je Radio svobodna Jugoslavija, ki je deloval na sovjetskem ozemlju, uradna postaja begunske vlade, ki razvija »londonsko« linijo. Po drugi strani pa so bili ob takem sektašenju komunistov zmedeni tudi nekateri v nasprotnem taboru. Kolikor toliko poznavajoč tedanjo linijo kominterne si sektašenja niso znali razložiti drugače, kot da gre za trokiste, tj. iz Moskve pobegle komuniste, med katerimi naj bi bili tudi gestapovski vohuni, ki naj bi bili ob prihodu Rdeče armade prvi likvidirani.

Kominterna je večkrat posegla v delovanje Komunistične partije Jugoslavije in ga uskladila s svojo splošno linijo. Zanimivo je, da je šla linija Komunistične partije Jugoslavije v teh primerih vedno bolj »levo« od »uradne« linije kominterne, kar kaže, da je v vodstvu Komunistične partije Jugoslavije prevladovala levičarska usmeritev. Tudi v primeru, ki ga opisujem, je posređoval izvršni komite kominterne ter prek radijske zveze marca 1942 opozoril politbiro centralnega komiteja Komunistične partije Jugoslavije, da naj preneha s tako levičarsko politiko. Tako je bilo na seji politbiroja 4. aprila 1942 v Foči sklenjeno, da se preneha z linijo razrednega zaostrovanja. Od tedaj pojmov, kot so revolucija, razredni boj itd., ni več v partijskih dokumentih, namenjenih širši javnosti. Šele od tega časa naprej, tudi če se držimo le tedanjega komunističnega ocenjevanja sočasnega medvojnega dogajanja, lahko govorimo le o narodnoosvobodilnem in protifašističnem boju. V Sloveniji pa lahko čas, ko so komunisti prenehali odkrito poudarjati revolucionarni značaj boja, prestavimo še za dva meseca naprej, vse do konca junija in začetka julija 1942. Zveza med osrednjim jugoslovanskim vodstvom in Slovenijo so bile od srede aprila do srede julija 1942, t. j. do prihoda osrednjega vodstva v zahodno Bosno, zaradi sovražnikove ofenzive pretrgane. Zaradi pretrganih zvez sklepi, sprejeti na seji politbiroja centralnega komiteja Komunistične partije Jugoslavije aprila 1942 v Foči, niso dosegli tudi Slovenije. V Sloveniji je, kot kaže, Edvard Kardelj prvi zaznal, da bodo potrebne »nekatero spremembe« v liniji Komunistične partije Slovenije. O sklepih omenjene seje Kardelj sicer še ni bil obveščen, a je na podlagi novice, javno objavljene 11. junija 1942, da je bila 26. maja 1942 podpisana dvajsetletna prijateljska pogodba med Sovjetsko zvezo in Veliko Britanijo, kar je bilo v nasprotju z ocenami mednarodnih razmer s konca 1941 in začetka 1942, spoznal, kako usodno bi bilo nadaljnje vztrajanje na liniji razrednega zaostrovanja. Po prihodu na osvobojeno ozemlje (10. julija 1942) je bil Kardelj pobudnik prvih ukrepov za vrnitev Komunistične partije Slovenije na narodnoosvobodilno linijo. Narodnoosvobodilna usmeritev je bila dokončno utrjena po brzoglavki kominterne, naslovljene na Walterja (J. B. Tita) in Birka (Kardelja), z dne 3. avgusta 1942. V njej je kominterna odsvetovala ustanavljanje proletarskih brigad, kar pa so slovenski komunisti razumeli kot splošno obsodbo sektaštva. Da je sektaštvo

pognalo globoke korenine, priča tudi Kardeljeva omemba, da jim je »svoje sektaše« šele tja do novega leta 1943 uspelo koliko toliko »umiriti«. To sicer ne pomeni, da se poslej sektaštvo ni več pojavljalo, vendar je šlo za posamezne primere. Bistveno je, da je ostala »uradna« linija na narodnoosvobodilnih temeljih.

Že med vojno so v časniki (Slovenec, Jutro) bile objavljene analize z zavidljivim poznavanjem komunistične taktike in so dobro zadele bistvo tega obdobja, tj. prehod v drugo etapo ter kasnejšo vrnitev na narodnoosvobodilno linijo. Vendar tem tudi (skoraj) sočasnim ugotovitvam kasneje ni nihče posvečal kake večje pozornosti. Po vojni, leta 1951, je France Škerl opozoril, sicer času primerno precej diskretno, na dejstvo, »da je KPS znova poudarila nazore, ki so obvladovali ustanovitelje protiimperalistične fronte«. Pri tem je ostalo vse do današnjih dni. Bistvo tega obdobja, ko so imeli slovenski komunisti pred očmi le »revolucijo, ZSSR in Stalina«, je tako ostalo prikrito za meglenimi in nedoločnimi pojmi, kot so »napake NOB« (tudi v izjavi se pojavljajo), »vojvodstvo« itd. Drugače je bilo drugod po Jugoslaviji, kjer so že najmanj pred dvajsetimi leti, tudi na temelju znanstvenih raziskav (Rasim Hurem, Petranović...), jasno opredelili, da se za temi »napakami« skriva sklep o prehodu v drugo revolucionarno etapo z vsemi posledicami, sprejet na podlagi napačnih ocen mednarodnih in domačih razmer. Vzrok za ta drugačen pristop k obravnavi tega obdobja tiči v različnih razmerah v Sloveniji in na jugu. Na jugu (v Srbiji) je do nasprotja med partizani in četniki, tudi na vojaškem področju, prišlo že pred odločitvijo o prehodu v drugo etapo boja, tako da ta odločitev ni mogla vplivati na nastanek nasprotij, čeprav jih je gotovo poglobila. V Sloveniji pa je bilo drugače. Ko so slovenski komunisti prešli v drugo, revolucionarno etapo, v Sloveniji še ni bilo oboroženih oddelkov nasprotnega tabora, to pa pomeni, da je politika Komunistične partije Slovenije s svojim razrednim zaostrovanjem pomembno prispevala k nastanku vaških straž, in to predvsem v smislu tistega, kar kolega magister Boris Mlakar v intervjuju v Borcu (1989/1) pojmuje kot »samoobrambo v ožjem smislu«.

BOŽIDAR GORJAN-BOGO

V spolitiziranem vzdušju sprava ni možna. Sprava je stalen proces, ki naj deluje v nasprotni smeri od sporov, razdvajanja, sovraštva. Sprava ni enačaj med ljudmi, krivdo, zaslugami. Je proces med ljudmi, v narodu in med narodi. Za njeno uresničevanje je treba odpravljati vzroke za nesporazume in spore. Najprej pa jih je treba videti in vedno določati tudi cilje, v imenu katerih je treba iskati sporazum, spravo ali vsaj umiritev. Vedno znova pa je treba določati trdna izhodišča, skupni imenovalec, na katerem je nato možno iskati nadaljnje sporazume. Ta proces je potekal mimo naše volje ves čas po vojni. Sosedje se niso več ločevali po svojem medvojnem obnašanju. Živeli so v sožitju, grajenem med ljudmi z občutkom enakopravnosti oziroma prizadetosti zaradi sprotih krivic in tegob.

Umiritveni poziv predsedstva Socialistične republike Slovenije, dobronameren sicer, je ponovno posegel v življenje za nekaj rodov nazaj. Današnji problemi vseh Slovencev in pa vsakega posebej so se, odslikani v zrcalu preteklosti, odzvali na nepričakovano živ in boleč način. Potreba po spravi je bila potisnjena na stran s potrebo po obračunu. Zgodovina je postala aktualna v nekaterih današnjih manifestacijah: komunizem-antikomunizem, katolištvo-klerofašizem, osvobodilna fronta – sodelovanje z okupatorjem, hladna vojna-helsinški duh.

Sprava kot enačaj med različnimi vrednotami ni mogoča, umiritev strasti ob starih, čeprav posodobljenih vprašanjih tudi ne. Na to kaže teh nekaj mesecev po umiritveni izjavi predsedstva Republike Slovenije. Pozabljanje ni možno, kajti zgodovino vsak neprestano obnavlja za svoje potrebe, odpuščanje pa tudi ne, saj grehov ne prizna nobena stran.

Ali bo treba tako spravo ali umiritev spet pomakniti v druge čase? Do kdaj, do takrat, ko bodo pomrli vsi udeleženci zadnje vojne?

Udeleženci narodnoosvobodilnega boja in še posebej žrtve nacifašističnega terorja

so pripravljeni ugotavljati vso nesmiselnost ponovne delitve med ljudmi na podlagi stvari, ki so neposredno prizadele dve generaciji. V zadnjih tednih sem se srečeval s številnimi člani borčevske organizacije in se o tem prepričal. Odločno odklanjajo sprejeti resnico, ki je v nasprotju z njihovim življenjem. Nihče od njih ni šel v bratomorno vojno, vsak udeleženec narodnoosvobodilnega boja se je odločal za boj proti okupatorju. Lažje odpuščamo okupatorju kot pa njegovemu sodelavcu, našemu sosedu, Slovencu. Zločin, ki smo ga obsojali in obsodili med vojno in z njim tudi storilce, danes nisem pripravljen sprejeti nase. Tudi nisem naletel na udeleženca narodnoosvobodilnega boja, ki bi bil pripravljen priznati, da je kot komunist prevaral svoj narod ali da je služil tujim koristim. Navadni borci in politični delavci niso pripravljeni deliti narodnoosvobodilni boj na pred- in podolomitsko samo zato, ker so se v nekih bunkerjih ali kasneje na osvobojenem ozemlju posamezni slovenski voditelji tako ali drugače dogovarjali in sporazumevali. Naletel tudi nisem na najmanjšo pripravljenost zamenjati ponos, da smo bili partizani na strani zmagovitih zaveznikov, in ga spremeniti v krivdo.

Posamezni borci in skupine, ki so danes pripravljeni priznati, da smo povzročili državljansko vojno s sočasnim bojem proti okupatorju in izvedbo nekaterih »revolucionarnih ukrepov«, sicer že javno nastopajo s poskusi rehabilitacij žrtev našega terorja. Lahko, da se jim pridružijo še nova pričevanja, vendar menim, da tega ni jemati kot dokaz neke zgodovinske teze, ampak predvsem kot razumljivo človeško spraševanje lastne vesti v novih okoliščinah. S tem je povezano tudi posploševanje posameznih dogodkov in neupoštevanje različnih pogojev za narodnoosvobodilni boj po slovenskih pokrajinah.

Osebnost me ne prepričajo tisti zgodovinarji in raziskovalci novejših zgodovine, ki hočejo prikazati lastno poštenost tako, da na vsaki vojskujoči se strani najdejo napake, zločine, obremenilne dokumente in nato vse dajo na tehtnico današnje presoje. Tak pristop povsem zanemara človeško plat, vgrajeno v odločitve vsakega Slovenca od leta 1941 pa vse do konca vojne. Pozablja, da je tiste ljudi, ki so se odločali za upor proti okupatorju (takrat najmočnejši sili v Evropi), vodila predvsem misel na svobodo lastnega naroda in da so temu cilju podredili svoje življenje. Tisti pa, ki so se odločili za okupatorsko oblast, za močnejšega, so mislili predvsem na lastno varnost, na preživetje. Taka samo na videz preprosta rešitev je v posledicah nosila ogromno nepredvidenih žrtev in trpljenja, zanosu in moralnih padcev, junaštev in kapitulacij. Že takrat, še bolj pa danes, vsak posameznik, skupine in obe strani, partizanska in okupatorska, lahko najdejo vsak zase in v svoj zagovor celo vrsto človeških, političnih in zgodovinskih opravičevanj in razlag. Vojna je trajala štiri leta. O človeški usodi pa so odločale sekunde! Kako lahko tudi dobronameren zgodovinar in raziskovalec nasede na enem ali drugem bregu ali pa ostane na sredini, če samo seštevam napake in zločine na vsaki strani, se ubada z vprašanjem, ali je bil narodnoosvobodilni boj čist in pošten, izdaja delna ali stoodstotna. Samo takrat, kadar zanemarimo usodnost in veličino izbire vsakega Slovenca, ko se je odločal za svobodo in proti okupatorju ali za preživetje in z okupatorjem, se lahko ubadamo z vprašanjem, »da po zaslugi komunistične partije ni bilo moč priti do 'čistega' narodnoosvobodilnega boja in po 'zaslugi' okupatorja ni bila mogoča 'čista' državljanska vojna«.

Že sam pojav, da hočemo imeti čiste odgovore, tako da naštevamo napake, me vodi k razmišljanju, da tak pristop ni pravi. Ne vodi k spravi, niti ne k umiritvi. Vendar ne po krivdi izjave predsedstva Republike Slovenije. V njej je res govor o narodnoosvobodilnem boju, ni pa posebej govor o revoluciji. To ni slučajno, je pa po mojem pošteno. Temeljno vprašanje vojne 1941–1945 na Slovenskem je bilo, ali boj za svobodo in proti okupatorju ali pa kapitulacija in služenje okupatorju.

Narodnoosvobodilni boj in revolucija. S tem naslovom smo v zadnjih desetletjih označevali to zadnjo vojno. To je res. Vendar bi zgodovinarji morali vedeti, politiki pa priznati, da je taka oznaka služila za uresničevanje predvsem povojne politike, v

času enopartijske države. Sklicevanje na revolucijo med narodnoosvobodilnim bojem je umestno toliko, kolikor smo komunisti bili med prvimi organizatorji. Številni ideološko neobremenjeni ljudje so šele med opravljanjem važnejših organizacijskih nalog v narodnoosvobodilnem boju postali člani Komunistične partije Slovenije. Vendar je bilo vsem sodelujočim na strani narodnoosvobodilnega boja povsem jasno, da je mogoče vsako spremembo družbe na Slovenskem doseči šele v svobodi. Zato je vsa dejavnost bila posvečena temu cilju. Hoteli pa smo, sledeč takrat in še danes uveljavljenemu kulturnemu izročilu, že z uporom spremeniti naš narodni značaj v samozavestno, revolucionarno držo. Podkrepili smo tako držo tudi z ukrepi proti ljudem, ki so sodelovali z okupatorjem, in njihovi lastnini, kolikor so jo imeli. Grožnja, da bo razredni obračun po vojni in seveda zmagi dokončen, je seveda bila prisotna, med komunisti tudi teoretično izdelana. Na žalost, ker ni bilo drugih vzorov, je ta teorija resnično slonela na idealiziranih predstavah o kolektivizaciji, oblasti delavcev in kmetov, brezrazredni družbi ipd. v Sovjetski zvezi. Dovolj daleč je bila, da smo glede tega imeli vsi popolne iluzije, take, ki so bile sprejemljive tudi za nekomuniste. Povezanost med nami je bila namreč tako intimna, človeška, kot so lahko le usode ljudi v totalitarni vojni. Preprosto: verjeli smo si. Toliko bolj, ker je med komunisti, posebno v prvih letih vojne, bilo tudi največ žrtev.

To se pravi, najprej osvoboditev, potem revolucija. Trdno smo računali na zmago slovenske partizanske vojske in s tem na nadaljevanje ljudske oblasti po vojni, tako da smo z revolucionarnimi ukrepi hoteli, samo še preprečiti vrnitev starega. To je pa pomenilo večstrankarski sistem, vlado v Londonu, monarhijo, velesrbsko vladavino. Revolucija bi bila tudi v razlastitvi veleposestev in kulakov. Take glasne in javne misli, izrečene že med vojno, so bile sprejete kot enačaj za pravičnost med ljudmi, enakost, preprečevanje izkoriščanja. V prevladujoči revščini pred vojno je taka revolucija pomenila predstavo o resnični svobodi. Take želje, hotenja po boljšem življenju v svobodi niso bili povezani samo z verovanjem komunistov in s komunizmom. Taka je bila predstava o svobodi za vsakogar, ki se je kakorkoli čutil izkoriščanega, ne glede na njegov stan, vero in ideološko pripadnost.

Komunizem na Slovenskem je bil drugačen, je bil slovenski. Zato nacifašistična propaganda – in z njo tudi domobranska – proti Osvobodilni fronti, narodnoosvobodilnemu boju in vlogi slovenskih komunistov pri tem ni bila uspešna. S tem vprašanjem se premalo ukvarjamo, zato so mnogi raziskovalci in publicisti, ki pišejo o tem času, krivični do narodnoosvobodilnega boja na Slovenskem. Pri oblikovanju našega narodnega programa so komunisti imeli pomembno vlogo. Speranova knjiga o slovenskem narodnem vprašanju je imela odločilen vpliv na naše gledanje na slovenstvo in na tej podlagi je bilo mogoče graditi trdne mostove z vsemi skupinami in strankami ter uglednimi posamezniki, ki so bili pripravljeni delati za izboljšanje našga položaja. Speransov nauk je bil, da bomo Slovenci rešili boleče nacionalno vprašanje sami in sočasno z razrednim, če in kadar bomo vzeli usodo v svoje roke. Poudarek je tako bil vedno na lastni moči, na spoznanju, da se mora človek najprej osvoboditi sam.

Na teh izhodiščih je bilo mogoče ustanoviti najprej antifašistično fronto, nato osvobodilno, ki je bila dejansko slovenska, kulturna in intelektualna ter napredna v takrat najširšem spoznavnem demokratičnem smislu. Komunisti smo v tej organizaciji bili manjšina, od začetka do konca vojne. Samo organizacijske sposobnosti nas ne bi reševale pred tem, da postanemo tudi dejanska manjšina, če se ne bi sproti popravljali tudi komunisti sami in prilagajali tistemu programu, ki je bil sprejemljiv in vsakokratno večinski. Osvobodilna fronta in pa stoddstotna odvisnost uspešnosti narodnoosvobodilnega gibanja od ljudstva, to je predvsem od podpore kmetov in izobraženih ljudi, to sta bila močna korektiva, ki sta tudi na komuniste delovala v smislu neprestanega preverjanja njihove zvestobe lastnemu narodu in osvobodilnemu programu. Naj to prikažem na zgledu: kot partizan ali komunist – komisar, sem moral imeti pred očmi tako predstavo o pravičnosti in slovenstvu, ki je bila lastna tistemu kmetu,

pri katerem sem potrkal na okno in prosil kruha za sebe ali za četo. Pri tem sem se zavedal svoje popolne odvisnosti od ljudi prav do konca vojne. In nikoli mi ni bilo treba zatajiti, da sem komunist. Tak položaj so morali upoštevati tudi vodilni komunisti in nekomunisti v slovenskem vodstvu narodnoosvobodilnega boja.

Prosovjetizem Slovencev v narodnoosvobodilnem boju, komunistov in nekomunistov, se je med vojno krepil. Zakaj? Moskva je imela prizvok panslavizma, poleg tega, da je bila centrala komunizma. V predstavah »mi in Rusi« smo iskali moč, da premagamo germanizem, ki je od nekdaj ogrožal vse slovenske narode. Dokler ni bila odprta druga fronta v Evropi, je bila sovjetska armada edina, ki se je v Evropi uspešno borila proti nacifašizmu. Tako stanje je močno dvigalo prosovjetsko razpoloženje, ki ga je nato še okrepilo začetno omahujoče napredovanje angloameriških armad v Evropi.

Zaradi takih okoliščin komunistom ni bilo treba varati ali prevarati svojega naroda, kajti simpatije do sovjetske armade so bile močne v vsej zasedeni Evropi in so povsod pomagale komunistični ideji do večje veljave. Moč slovenskih komunistov je bila – v nasprotju z očitki takratne nacifašistične in današnje protikomunistične propagande – v tem, da so ideološke cilje podredili in prilagodili osvobodilnemu gibanju, programu svobodne in združene Slovenije, slovenski državnosti in suverenosti.

Zato sem že večkrat poudaril, da je treba soditi o našem narodnoosvobodilnem boju upoštevaje naše posebnosti, za razliko od dogajanj drugod po Jugoslaviji in v drugih osvobodilnih gibanjih Evrope. Povsem drugačen položaj je nastal po maju 1945, ko smo bolj ali manj uspešno branili in reševali »pridobitve narodnoosvobodilnega boja« v spremenjenem položaju Slovenije v Jugoslaviji, Jugoslavije v Evropi in svetu. Očitki o »prevarantski revoluciji« po mojem prepričanju za čas narodnoosvobodilnega boja sploh niso utemeljeni, lahko pa bi jih obravnavali – z več razumevanja – v soočenju medvojne programa narodnoosvobodilnega boja in Osvobodilne fronte ter povojne politike pri uresničevanju tega programa. Pri tem je treba dosledno upoštevati tudi razloge – ne zaradi opravičevanja, ampak zaradi ugotavljanja objektivnega stanja – zakaj je povojna politika Zveze komunistov Slovenije razočarala tudi številne udeležence narodnoosvobodilnega boja, člane Komunistične partije Slovenije in nečlane. Vendar mora biti povojno obdobje predmet posebnih raziskav. Ne bi smeli še naprej mešati dve povsem različni obdobji naše zgodovine, to je enobejevske in povojno, čeprav smo tako obravnavo zakrivali komunisti sami in naša povojna oblast.

Tudi na politiko druge strani – kolaborantske – je treba gledati predvsem s stališča usode, namenjene vsem Slovincem v letu 1941. Tiste, najbolj krute, kot nam jo je, zgodovinsko dokazano, namenil okupator. Njegova oblast je bila totalna, ohola, dovolil je vzeti orožje v roke samo tistim silam, ki so mu brezpogojno služile. Ne samo s prisego, tudi z dejanjem. Meni se zdi zanimivo, da se kolaboranti niti ne izgovarjajo na dejstvo, da so na strani okupatorja morali brez pridržka služiti samo njegovim ciljem.

Na platformo skupnega boja proti slovenskemu komunizmu se po vojni in tudi danes sklicujejo predvsem zato, ker je to edino, kar jim je dalo legitimacijo pred zahodnimi zavezniki, ki so bili zajeti v nemških uniformah. Ta antikomunizem je pridobil veljavo v času hladne vojne in jih politično zadržal kot žive organizme do danes, ko se kot taki poskušajo vrniti v sedanji slovenski prostor. Poražena stran, okupatorska uniforma, se tako vrača v slovenski politični prostor z legitimacijo žrtve (zločinskega) komunizma. Naj se vračajo ljudje, samosvoji in različno misleči, v skupno domovino, vendar naj ne zagovarjajo uniforme, v kateri so odšli! Nekateri raziskovalci tega časa, tudi pri nas po vojni, skrbno ugotavljajo in zbirajo vrsto olajševalnih okoliščin za njihovo opredelitev za okupatorja. Bojim se, da pri takem delu zamenjujejo tudi meni razumljivo skrb za človeške usode na vsaki strani boja, zavzetost za etiko in moralo z zgodovinskim presojanjem dogodkov in položaja, v katerem so se posamezne usode oblikovale.

Za odločitvijo o sodelovanju z okupatorjem je očitno stalo nekaj več kot samo nasprotovanje komunizmu in nestrinjanje z načinom vodenja narodnoosvobodilnega boja. Organizirano izdajstvo se je začelo že v okupirani Ljubljani, poleti in jeseni 1941, najprej v klerofašističnih organizacijah. Naš odpor je bil moteč dejavnik za načrte o mirnem sodelovanju z italijansko »katoliško« oblastjo. Bogatejši meščanski sloji so si od okupacijskih oblasti obetali določene gospodarske koristi in mirno preživetje vojne. Komunistična nevarnost je bil zato ideološki konstrukt, ki si ga je izmislila okupatorska in nato vsa nacifašistična propaganda in ki je v celoti pokrival interese slovenskega klerofšizma ter predstavnikov tistega dela domačega kapitala, ki si je obetal koristi od sodelovanja z oblastjo.

Teorijo o nekakšni komunistični nevarnosti med vojno na slovenskem ozemlju niso sprejeli niti zahodni zavezniki. Po vojni, v povsem spremenjenih razmerah, pa so resda tudi na zahodu imeli nekaj več posluha za te vrste opravičil boja na strani okupatorja. Vendar o tem kasneje. Slovenski vzorec odpornišтва ni bil po volji celo tistemu zavezniškemu centru, v katerega popolno odvisnost nas je spravljala nemška in domobranska propaganda, to je Moskvi.

Ocene narodnoosvobodilnega gibanja na Slovenskem so znane tudi iz številnih poročil angloameriških vojaških misij, ki so delovale na samo pri glavnem štabu Slovenije, ampak tudi na Štajerskem, Koroškem in Primorskem. Na tem mestu opozarjam samo na razlike med njihovim ocenjevanjem organizacije odpora in osvobodilne vojske pri nas in na primer v Srbiji. V našem primeru v glavnem ne govorijo o državljanski vojni, skoraj soglasni pa so v sodbi, da je ta bila v drugih delih Jugoslavije. Kar zadeva Slovenijo, govorijo o partizanih in kvizlinških formacijah na strani okupatorja, s tem da vernost ljudi ni bila razlog za opredelitev strani boja.

»Tandem narodnoosvobodilno gibanje in revolucija« tako ni motil slovenskih partizanov in ljudi, ki so jih podpirali in s tem postali – tudi zaradi represalij okupatorja in domačih izdajalcev – del dobro organiziranega narodnoosvobodilnega gibanja. Bil je sprejemljiv tudi za zahodne zaveznike. Pa tudi za nekaj tisočev demokratov iz skoraj vseh evropskih držav, ki so se poleg pripadnikov številnih italijanskih enot znašli na slovenski zemlji in se nato borili z nami. Občasno nerazumevanje za našo obliko boja in nastajanja ljudske oblasti je bilo opazno pri Vrhovnem štabu Jugoslavije, vse tisto, kar se je dogajalo v Jugoslaviji, pa ni bilo po volji Moskvi in kominterni. Tisti pri nas v Sloveniji, ki bi še danes radi dokumentirali, kako moteč element v našem narodnoosvobodilnem boju je bila sočasna revolucionarna preobrazba, bi nekaj nasprotnih argumentov dobili v sovjetskih in jugoslovanskih arhivih, v tem smislu namreč, da med narodnoosvobodilnim bojem nismo dovolj ali pa sploh ne uveljavili razrednega boja.

Res pa je tudi, da so v tem smislu na razpolago naši številni viri. Posamezni voditelji in tudi partijska vodstva narodnoosvobodilnega boja Slovenije so se trudili dokazati, da je naš boj revolucionaren, da nismo izdali mednarodnega delavskega gibanja, da smo bili tudi v oblikah, ne samo v ciljih, našega boja in izgradnje oblasti vedno solidarni z jugoslovanskim in mednarodnim delavskim gibanjem. Najmanj smo s tem vprašanjem bili obremenjeni v Sloveniji. Udeleženci tega gibanja in obenem tudi tisti njegovi nosilci in organizatorji, ki smo bili v dnevnem stiku z ljudmi, smo vsa štiri leta hoteli biti predvsem narodnoosvobodilna vojska, borci za pravično življenje, slovenska ljudska oblast, združitelji vseh Slovencev v eni domovini, suvereni, z vsemi oblikami lastne državnosti, z novimi slovenskimi državnimi simboli. Pri takem vedenju smo bili dovolj prepričljivi tudi za mednarodno javnost, ki nas je sprejela kot zmagovite in za slovensko samostojnost trdno zavzete partizane, tako da nam danes ni treba odstopati od tega samo zaradi spremenjenih političnih razmer.

Narodnoosvobodilni boj in povojne razmere. »Povojna krvava obračunavanja in revanšizem do vseh 'nerevolucionarnih' skupin« niso predvsem ali samo posledica medvojne narodnoosvobodilnega in revolucionarnega dogajanja. Kot partizan sem skupaj z drugimi uresničeval naše cilje na enak način vse do zadnjih bojev na slovenskem

ozemlju: deloval sem pri utrjevanju ljudske oblasti, resno smo se pripravljali na vse oblike povojnega življenja in razvoja, borili smo se za v svobodi združeno Slovenijo, zadržali smo vse oblike političnega združevanja ljudi v organizaciji Osvobodilne fronte. Še v letu 1945 smo z zadnjo amnestijo, namenjeno domobrancem, poskušali preprečiti obračune med ljudmi. Čutili smo mnoge znake možnega povojnega spopada med Sovjetsko zvezo in zahodnimi zavezniki, vendar smo, zavedajoč se dejstva, da je od vseh njih odvisno reševanje naših povojnih meja, do konca vojne ostali politično odprti za vse demokratične sile, združene v protifašistični koaliciji.

Na mednarodnem področju smo prva razočaranja doživeli ob zahtevi po umiku iz Trsta in Celovca ter zasedene Koroške in Primorske. Kako globoka je bila naša zavzetost za osvoboditev Slovenije, ugotavljam po tem, da sem kot normalno sprejel celo možnost spopada z včerajšnjimi zavezniki. V tej stiski sem osebno sprejel tesnejšo povezanost in odvisnost od Jugoslavije in Jugoslovanske armade. Zaradi hotenja, da zadržimo »partizanske« meje na severu in jugu Slovenije, smo se podredili enotnemu jugoslovanskemu poveljstvu tudi za ceno ukinitve lastne slovenske vojske. Beograjska vlada je s tem postala odločilna sila pri mnogih vprašanjih, o katerih bi drugače odločali sami. Navsezadnje smo že ob koncu vojne dobivali številne znake, da zavezniške vlade priznavajo samo Jugoslavijo, ne pa tudi slovenske državnosti. Taka spoznanja so zelo boleče prodirala v našo zavest.

Na podlagi takratnih osebnih spoznanj in razočaranj še danes trdim, da je maja 1945 bilo konec obdobja partizanske slovenske samostojnosti. Kar se je dogajalo kasneje, je bilo sicer predmet soglasno iskane in sprejemane politike, pri čemer so slovenska hotenja bila upoštevana, vendar vedno na tistem skupnem imenovalcu, ki se imenuje Jugoslavija. Na dejstvo, da je bil ta imenovalac občasno pomaknjen pod resnične slovenske koristi, so prav gotovo vplivali huda zaostritev naših odnosov z zahodnimi državami zaradi njihovega neupoštevanja naših nacionalnih interesov, dolgotrajna hladna vojna, informbirojevski spor in prekinitev odnosov z Moskvo in vzhodnoevropskimi državami ter dolgoletna popolna osamitev Jugoslavije.

V našem sporu s stalinsko koncepcijo mednarodnega komunizma smo se še po letu 1948 dodatno potrudili, da bi prikazali naš narodnoosvobodilni boj predvsem kot razredno-revolucionarno dejanje. Nadalje smo, da bi bili čimbolj enaki in enakopravni v Jugoslaviji, brez potrebe pristajali na enačenje našega narodnoosvobodilnega boja s tem, kar se je dogajalo v Jugoslaviji. Zanemarjali smo vlogo Osvobodilne fronte, slovensko vojsko in njene vojaške uspehe, izredno organiziranost vseh Slovencev v enotnem narodnem gibanju z vsemi temelji lastne državnosti. V tem je iskati razloge, da še nimamo politične zgodovine narodnoosvobodilnega boja. Menim, da jo nujno potrebujemo tudi zavoljo tega, da se danes na teh temeljih nadaljuje oblikovanje slovenske državnosti.

Sprava ali umiritev je možna samo s priznanjem narodnoosvobodilnega boja. Trdim, da je nastopil čas, ko v življenju tretje povojne generacije lahko uskladimo naš pogled tudi na čas druge svetovne vojne. Tako da ločimo tisto, kar je nesporno, od eventualno še spornega. Nesporno je, da je bila naša odločitev leta 1941 za boj proti okupatorjem in s tem za nacionalno preživetje in preporod pravilna. Za doseg tega cilja je bila nujna lastna slovenska partizanska vojska. Njeni vojaški uspehi so nesporni, priznani v sosedstvu in v zavezniških državah. Ljudska oblast je bila predhodnica in temelj slovenske državnosti. V narodnoosvobodilnem boju smo ponovno uveljavili naše zgodovinsko priznane narodne meje, prvič v zgodovini smo dosegli združeno Slovenijo. Na teh temeljih smo uveljavljali slovenske narodnostne pravice v povojnih državnih pogodbah z Avstrijo in Italijo.

S tako, v boju doseženo slovensko državnostjo smo nato oblikovali sožitje z drugimi narodi v Jugoslaviji. V edinstvenih razmerah smo uveljavljali pravico do samoodločbe, s pravico do odcepitve in združitve vred. In še bi lahko naštevali »pridobitve narodnoosvobodilnega boja«.

Stvari iz tega časa, ki so iz političnih razlogov nekaterim stranem sporne, lahko

prepustimo nadaljnjemu proučevanju strokovnjakov in zgodovinarjev. Navsezadnje je tudi Zveza komunistov Slovenije – Stranka demokratične prenove sprejela sklep, da bo odprla arhive in dala v ponovno preučitev zgodovino Komunistične partije Slovenije in Zveze komunistov Slovenije. Zato lahko v bodočih razpravah zanemarimo kot manj važna poglavja tista o »zaslugah ali krivdi« komunistov, isto velja za oceno politike uradne cerkve med okupacijo; lahko še naprej iščemo »razloge« za sodelovanje domobrancev z vsakokratnim okupatorjem, lahko se tudi spravimo ali umirimo z neoživljanjem »zločinov«, ker so bili pač storjeni v obračunu med vojno in kot posledica izredno hudega krvavega bojevanja.

Na justifikacijo ali poboje vrnjenih domobrancev je treba po mojem prepričanju gledati v okoliščinah, ko smo tudi v Sloveniji kot delu enotne države z odločanjem v Beogradu bili pripravljeni na nove hude vojne spopade za naše severne in zahodne slovenske meje in so tudi najtežje odločitve bile sprejete v najbolj zaprtih krogih. Tega prav gotovo ne gre jemati kot sklepni enobejevski obračun. Posledice take odločitve so bile usodne, politično škodljive in moralno nesprejemljive.

Na koncu se vprašujem, komu je resnično še v korist spreminjati naš narodnoosvobodilni boj v bratomorno vojno. Potem ko je ta velik in zgodovinski podvig zaživel v naši zavesti in nam dal nesporno mednarodno veljavo. Zakaj je po toliko letih nekomu treba danes ponovno uveljaviti okupatorjevo tezo, s katero je hotel vsak upor proti njegovi oblasti zadušiti z metodami največjega terorja, češ da gre za mednarodno židovsko ali komunistično zaroto z vsemi znanimi posledicami. Trdim, da ni niti enega borca na Slovenskem, ki bi šel v narodnoosvobodilni boj zato, da bi se boril proti Slovencu, bratu. Vsi smo šli v ta boj za svobodo proti okupatorju. In v takem boju smo tudi po zaslugi zgodovinskih okoliščin lahko vztrajali do konca štiriletnih velikih preizkušenj na strani zmagovitih sil. Danes pa naj bi se zaradi politikantskih potreb strankarskega pluralizma temu boju odpovedovali!? Ga izničili zaradi že priznanih napak in slabosti. Samo zaradi udeležbe in vodilne vloge komunistov!?

Bojim se, da bo zaradi takega neodgovornega ravnanja z našo preteklostjo tudi del mlajših rodov, ki danes nemočno spremljajo grozljivo obtoževanje in pisanje, zasovražili ta del naše preteklosti in bežal pred njo v svet, kjer ga o njej ne bodo več spraševali.

JANEZ GRADIŠNIK

Da je slovensko politično vodstvo tako pozno prišlo z izjavo o umiritvi, se mi zdi povsem razumljivo. Komunistična partija, prepričana, da je nosilka zgodovinskega procesa osvobajanja človeka, se je imela za nezmotljivo in je za takšna štela tudi svoja dejanja. Brž ko prizna, da se je kdaj zmotila ali celó ravnala napačno, se ta mit o nezmotljivosti načne, enemu priznanju nujno sledijo še druga in vsa stavba se začne podirati. Treba se je spomniti zapovrstnih izjav, s katerimi se je slovenska Partija lotevala resnice o dachauskih procesih, torej nečesa, kjer je šlo za njene lastne ljudi. Še predzadnja izjava je bila napisana v doktrinarinem žargonu, ki je resnico ponekod bolj zamegljeval kakor odkrival in bil mestoma žaljiv do žrtev. Ker odkritje resnice nujno spravi na dan tudi imena krivcev in zastavlja vprašanje odgovornosti in kazni zanje, krivci (očitno zelo močni) pa so še med nami, se je zgodilo tako, da tudi po izidu 1000 strani obsegajočega Dachauskega zbornika cel kup vprašanj ostaja brez odgovora, med njimi celo tako pomembna vprašanja, kdaj in kje so bili obsojenci usmrčeni in kje so (če sploh) pokopani. To za primerjavo. Vprašanje o žrtvah revolucije med vojsko in po njej pa je še veliko razsežnejše in kočljivejše, obotavljanje je torej razumljivo.

Kočljivost vprašanja je predsedstvu narekovala tudi izbiri blažjega, manj zavezujočega izraza umiritev namesto sprave. Urednik Družine Drago Klemenčič je v svojem komentarju k izjavi dobro pripomnil, da umiritve brez sprave ni in da je »med teoretično enakimi ljudmi, ki mislijo različno, mogoče uresničiti sožitje le ob doslednem

spoštovanju in sprejemanju različnosti enih in drugih«. Tega pa izjava po Klemenčičevem mnenju ne zagotavlja, ker eni strani omogoča privilegirano izhodišče. Tako je izjava šele prvi korak na dolgi poti k odkritju resnice, ki jo je treba najti, zakaj samó resnica je lahko temelj spravi, le-ta pa umiritvi in sožitju. Tem mislim bi s svoje strani dodal, da resnica ni samo temelj, temveč tudi **nujen pogoj** za spravo in umiritev. Ko bo dognana resnica, bo rešeno tudi vprašanje legitimnosti in človeške upravičenosti. Izjava predsedstva je na poti odkrivanja resnice res le prvi korak, a je že sama po sebi izzvala več drugih izjav, med katerimi je izjava izvršnega odbora MK SZ Ljubljane, ki jo je podpisal Jože Osterman, šla veliko dalj in pogumno odstrla več zastorov in kamuflaž.

Po razpadu stare Jugoslavije je bila Slovenija razkosana in pod tujo okupacijo. Bilo je očitno, da bi zmaga nacizma in fašizma pomenila slovensko narodno smrt, nacizem jo je tudi izrecno napovedoval. Takim silam so se torej Slovenci morali upirati, vprašanje je bilo kvečjemu, do katerih mej naj odpor gre, da žrtve v tem boju ne bodo prevelike. Manj pa je bilo očitno spoznanje, da je tak odpor mogoč le v složnem nastopu vsega naroda. Do tega spoznanja so prišli le trezni duhovi, kakršen je bil pokojni France Koblar, tedaj eden najvidnejših slovenskih kulturnih delavcev. V posmrtno objavljeni knjigi *Moj obračun poroča* (na str. 172-3), kako mu je Edvard Kocbek v nekem jesenskem večeru (1941) pripovedoval o Osvobodilni fronti, pa mu je Koblar dejal: »Vem, a hudo mi je, da mi vi to šele sedaj pravite. Kakor je program pravilen in sprejemljiv, morate vendar politično misliti. Govorite najrajši vsi o tem, da dosedanjih političnih voditeljev ne marate. Če naj bo **ta organizacija vseslovenska, mora zajeti res vse poštene in resnično narodne ljudi**. (podčrtal J. G.) Če ne bo v organizaciji v celoti Slovenske ljudske stranke in njenih voditeljev, se bojim, da se začne nasprotovanje, iz tega nasprotovanja pa pri naših razmerah sledi verski boj.« In po pogovoru z Jušem Kozakom pravi Koblar: »Pa ni nihče mislil na ta problem – eni so se bili že organizirali v meščansko demokratično fronto, drugi v proletarsko demokratično OF, na zunaj je veljal vendarle še enodušen odpor proti okupatorju za edino linijo, ki jo more priznati vsak Slovenec.« Zato je Koblar »iskal poti, kako bi se čim več Slovencev našlo na enotni poti. Zato sem po Ehrlichovi smrti in ko so zaporedno začeli padati duhovniki po Dolenjski, hotel priti v neposreden stik z voditelji OF.« Dobil je samo Lovra Kuharja in mu povedal, da želi samo to, da ostanemo Slovenci enotni. »Otresimo se samo narodnih izdajalcev, naj ostanejo sami v sramoti... zato pa se varujmo vseh obračunov; obračuni samo škodujejo, predvsem pa so proti osnovam, na katerih je postavljena OF sama. Strogi obračuni bodo morali priti za nerodno ali škodljivo propagando... – pustimo pa za božjo voljo justifikacije in umore. Uboj duhovnika napravi več škode in odtrga več ljudi kot še tako spretna in lažniva agitacija.« Kuhar se je popolnoma strinjal – »poudaril je, koliko je bilo truda, da bi pridobili SLS, pa zastoj vse prošnje; kar se je zgodilo na Dolenjskem z duhovniki, ni bila zadeva OF, ampak ljudska sodba, ki je ni bilo mogoče ustaviti.« Na koncu pogovora pravi Koblar: »zdelo se mi je, da sem opravil veliko delo, ko mi je obljubil, da je justifikacij konec, da jih OF sama ne mara, ker so to nevarni in nepriporočljivi računi. O tem sem obvestil Finžgarja.« (Moj obračun, str. 173-4.)

Nekoliko obširneje sem navedel Koblarjevo pričevanje, ki je najbrž precej neznano, kot odkrito izpoved objektivnega opazovavca in kot dobro ilustracijo tedanjega dogajanja. Ta ilustracija namreč lepo nakazuje glavne črte in tokove, skrite pod površino. Slovenska Partija je (za to je bila usposobljena) vzela v svoje roke vodstvo osvobodilnega boja. Ker pa je, kakor pravi naš vprašalnik, »glavni cilj organizacije, kot je bila KP, vedno in povsod izvedba revolucije« in ker je računala na krajše trajanje vojne, je začela vzporedno z bojem proti okupatorju pripravljati tudi pot družbeni revoluciji, med drugim s tem, da je začela pobijati svoje resnične ali domnevne razredne sovražnike. Pri tem ni izbirala sredstev, saj so bili njeni vodilni ljudje prepojeni z boljševisko miselnostjo, za katero je dober sovražnik samo mrtev sovražnik. (Zato tudi ni mogoče vzeti zares Vorančeve izjave o ljudski sodbi na Dolenjskem.) Seveda je s

tem početjem izzivala vedno hujši odpor, ki je pripeljal k ustanavljanju vaških straž in pozneje domobranstva. V razmerah, ki sta jih ustvarjali okupacija in nadaljevanje vojskovanja, je s tem svoje nasprotnike potiskala v brezupen položaj, iz katerega se niso znali rešiti drugače, kakor da so se zvezali z okupatorjem, torej s smrtnim sovražnikom slovenskega naroda – nekaj, česar nikakor ne bi bili smeli storiti. Naj zdaj, ko je o tem mogoče odkrito razpravljati, zgodovinarji objektivno, kolikor se da, ugotovijo, kako je vse to potekalo, kaj je bilo prej in kaj pozneje, kaj vzrok in kaj posledica, pa naj odmerijo delež krivde eni in drugi strani.

Kako daleč je Osvobodilna fronta pod partijskim vodstvom zgubila izpred oči pravi cilj osvobodilnega boja, mi izpričuje njen neverjetni odlok, s katerim je zagrozila s **smrtno kaznijo** vsakomur, kdor bi se drznil bojevati proti okupatorju zunaj vrst Osvobodilne fronte. Le s kakšno pravico in čemu? Da si ne bi mogel še kdo drug po vojni lastiti pravice, da se je bojeval proti okupatorju. Totalitarizem najslabše vrste.

Ko slovenski partiji ne bi bili boljševiki, bi si bilo mogoče zamisliti tudi takšno zasnovo njihovega medvojne delovanja: s svojo usposobljenostjo in s požrtvovalnostjo naših udov (oboje je bilo resnično) si bomo med osvobodilnim bojem pridobili takšen ugled, da nam bo ljudstvo rade volje sledilo tudi, ko ga bomo peljali po poti družbene preobrazbe. Ob taki zasnovi bi bilo mogoče »priti do 'čistega' narodnoosvobodilnega boja«, o kakršnem govori naš vprašalnik. Ampak za to bi morala biti miselnost slovenskih partijcev drugačna. (Da ne govorim ob tem še o jugoslovanskih.)

Povojna krvava obračunavanja in revanšizem do vseh »nerevolucionarnih« skupin in plasti slovenske družbe so v resnici le nadaljevanje tistega, kar se je godilo že med vojsko, le še v veliko večji razsežnosti, ker je imela boljševiška stran zdaj poleg moči tudi oblast. Tisti, ki so pomorili izročene domobrnce in še mnoge druge posameznike ali skupine, so bili očitno izšolani pri NKVD, ki je svojo usmerjenost in svoje metode izpričala na mnogih krajih. Resnica o tem prihaja na dan šele zdaj po vseh bivših »socialističnih« državah, najbolj v Katynu, ki so ga sovjetske oblasti šele zdaj priznale kot delo NKVD. Vse te morije so strahoten izraz miselnosti, ki ji človeški posameznik ni nič, zmaga gibanja in ideologije vse. Kdor je tej zmagi napoti, ga je treba odstraniti. V duhu te miselnosti je naša domača NKVD opravila velikanski pomor takoj po vojni, pa tudi v naslednjih nekaj letih je spravila s sveta premnoge nedolžne ljudi, ki so ji bili napoti ali sumljivi. »Pospravlja« je celo take, ki so bili v resnici bojevniki za slovensko svobodo, kakor so bili nesrečni primorski padalci, katerih usodo nam je pred nedavnim razodel Ivan Vidic, sam zgrožen nad tem, da je bilo kaj takega mogoče. Ali, če naj navedem en zgled za premnoge, umorila je 7. januarja 1946 (!) Filipa Terčelja, o katerem pravi Slovenski biografski leksikon, da je bil »prosvetni organizator, publicist, nabožni pisec, pisatelj in pesnik« (r. 1892). Njegova edina krivda: bil je duhovnik? Tudi ta smrt je košček resnice, ki mora na dan.

Da so šle grozovitosti na obeh straneh v take nečloveške skrajnosti, pa je gotovo pripomogla državljanska vojna sama z vsemi svojimi značilnostmi: da se pri tem zapletajo v boj na življenje in smrt ljudje, ki jih v normalnih časih povezujejo neštete človeške vezi. Iz tega se porajajo sovraštva in nečlovečnosti, ki so prav zaradi bližine še hujši. Tudi način ilegalnega in partizanskega delovanja in bojevanja je dodal veliko negativnega, saj so se tam obračuni godili brez pravega nadzorstva in na hitro, z nesorazmernimi sredstvi: za kar bi človek v mirnih časih dobil klofuto, je tu pogosto dobil kroglo. Kam človeka pripelje miselnost, porojena v takem obračunavanju, se je nazorno pokazalo v pismu neke bravke v Naši ženi. Na intervju, v katerem je Spomenka Hribar razložila svoje poglede na narodno spravo, je neka nekdanja borka odgovorila s pismom, v katerem je bilo zapisano (navajam po spominu): »Takim, ki pišejo tako kakor vi, bi dala jaz šus v glavo!« Pošastna miselnost: človeku, ki se zavzema za pomiritev med Slovenci, šus v glavo! Najpreprostejša rešitev za vsak problem!

Snov, o kateri tu razpravljamo, je brezkončna, povezana z neštetimi občutljivostmi, zamerami, bolečinami, izmisleki in lažmi. Ne moremo najti rešitve, dokler najprej ne doženemo resnice. Kakor pravi Jezus v Janezovem evangeliju: »Spoznali boste resnico

in resnica vas bo osvobodila.« Veliko imamo že pričevanj o žrtvah, še vedno pa čakamo, da se izpovejo še kateri izmed tistih, ki so, čeprav večkrat v dobri veri, delali krivico.

S cerkvene strani smo zadnje čase brali veliko zagotovil, da slovenski kristjani zavračamo vsako misel na maščevanje in vsem iskreno odpuščamo. To so plemenite misli in čustva, za reševanje te zamršene problematike pa vendarle ne dajejo pravega napotila. Takšno napotilo vidim jaz v besedah, ki jih je zapisal Milan Kučan v odgovoru Stanislavu Klepu (objavljenem v Dnevniku 20. aprila 1990): »Resnico, ki je bila predolgo skrita za enostranskimi slavospevi, je treba spraviti na dan. Namen sprave je torej tudi v tem, da onemogoči trpečo obsedenost s preteklostjo, saj moramo živeti naprej. Tistim, ki jim je kot posameznikom mogoče zakonito soditi, naj se po zakonu tudi sodi.«

IGNAC GREGORČ: ALI »VESOLJNA SODBA« ALI SPRAVA?

Anketa, kakor jo je zastavilo uredništvo revije Borec o nekaj vprašanjih, ki se porajajo ob »sporočilu in jeziku« izjave predsedstva naše republike in »ob odmevih nanjo«, in so zato po mnenju uredništva bistvena in terjajo odgovor, sama kaže nejasnost opredeljevanja in zreljšča vpraševalca že v uvodnem odstavku in podobno tudi v naslednjih. Sprava – mnenja o ustreznosti uporabe tega pojma v našem primeru so različna – naj bi bila »glede na medvojni in povojni razkol med Slovenci«, in iz njega »izhajajoče, še danes trajajoče posledice«, slovenskemu narodu »nujno potrebna, da se razbremenimo hipotek preteklosti v največji možni meri«. Kakorkoli nam je sprava potrebna, pa takšna utemeljitev o njeni potrebnosti ni primerna, saj so v njej uporabljene besede zveze glede na zgodovinsko stvarnost neustrezne. Pojmu »hipoteke preteklosti« določata vsebino besedni zvezi »medvojni in povojni razkol med Slovenci« in »iz njega izhajajoče in še danes trajajoče posledice«, pri čemer gre za takšno ohlapno uporabo besed, ki vsebinsko in pojavnostno netočno in enostransko opredeljuje stvarnost medvojnih in povojnih dogajanj. Prav tako tudi ne upošteva predvojnega dogajanja, čeprav je že površnemu opazovalcu popolnoma očitno, da je silovito burno in tragično, a obenem zgodovinsko sila pomembno medvojno dogajanje samo kratek del daljšega zgodovinskega toka, ki je s poprejšnjim zgodovinskim obdobjem popolnoma – v celoti in v posameznostih – notranje povezan.

I.

● »Hipoteke preteklosti« niso samo v zvezi z dogajanjem v medvojnih in povojnih letih in njih posledicami, vse do danes, ampak tudi z dogajanjem v slovenski družbeni in politični zgodovini med obema vojnoma in celo prej. Kajti temeljna sestavina in izvor vseh usodnih posledic »hipotek preteklosti«, ta pa ne označuje samo povojnih desetletij, ampak kar vsaj sedemdeset let političnega življenja Slovencev, je pregnanstvo demokratičnih razmerij iz življenja med strankami in ljudmi, nepriznavanje vrste osrednjih človeških pravic, še posebno nepriznanje in izključenost strpnosti do miselne, nazorske, politične drugačnosti, čeprav je bila takšna strpnost živa, nujna potreba narodovega obstanka. Nasprotno. Strpnost je bila obsojana kot slabost, omahljivost in poguba naroda, nestrpnost in strankarska, politična, ideološka izključenost v razmerju do miselne, nazorske, politične drugačnosti pa sta veljali za krepost in nujno obstanka naroda. Prepričevanje, da je rešitev slovenskega narodnega vprašanja, to je vprašanja obstoja slovenskega naroda, v bistvu vprašanje demokracije, je ostajalo brezupno jalovo. Prepričanost odločilnega, pretežnega dela političnih veljakov in pripadnikov v Slovenski ljudski stranki zbranega katoliškega političnega tabora, podobno pa tudi dela veljakov in pripadnikov liberalnega tabora, o svojem strankarskem izključnem prav, sta podprla in za vsa leta do napada na Jugoslavijo zavarovala Obznana (1920) in Zakon o zaščiti države (1921), s katerima je bila Komunistična stranka Jugoslavije potisnjena iz javnega političnega delovanja in nato ves čas obstoja države preganjana z vsemi načini zastraševanja in nasilja, tudi krvavo. Tedaj je bil vzpostavljen enostranski – čeprav večstrankarski, je bil vendarle enostranski – politični sistem, saj ni omogočal, da bi se v javnem političnem življenju izrazili in izoblikovali vsi politični,

socialni in narodni ter tudi hudo žgoči interesi vseh slojev najširšega prebivalstva. Parlamentarizem in demokracija sta bila naslednjih dvajset let le bolj videz kot resničnost.

Strank, ki so delovale v takem enostranskem političnem sistemu in ga skoraj brez zadržkov podpirale ter vzdrževale – družno so preganjale komunistično stranko in nič manj družno tudi kritično socialno-politično misel, zaradi njihove zagrizene politične nestrpnosti in izključljivosti vsake drugačne politične misli mimo svoje ni mogoče imenovati demokratične, čeprav njihovi zastopniki, tudi po petinštiridesetih letih begunstva, to še vedno samozavestno poudarjajo. Za sodbo, da niso bile demokratične, ni treba nobenih dopolnilnih podatkov o njihovih fašistično usmerjenih pripadnikih ali o organiziranju tako usmerjenih kril znotraj Slovenske ljudske stranke. Glede nestrpnosti in izključljivosti mišljenjske in nazorske drugačnosti kot tudi glede svoje usmerjenosti v uresničevanje take izključljivosti se Slovenska ljudska stranka – predvsem velja to za njeno konservativno krilo – v bistvu ni razlikovala od Komunistične stranke Jugoslavije. Nestrpnosti in izključljivosti odločajoči vodilni del Slovenske ljudske stranke ni uresničeval samo v javnem političnem življenju v razmerju do drugih, ampak tudi znotraj svojega tabora, ko je šlo za njegove levo usmerjene, socialistično razmišljajoče razumnike.

● Vloga katoliške cerkve v katoliškem političnem taboru je bila tako idejno in moralno kot organizacijsko izredno pomembna tudi zaradi gojenja in razgorevanja verske vneme, ki pa se je v političnem življenju sprevračala v nestrpnost in poudarjanje ter ohranjanje ideološke izključnosti.

Njen vpliv na političnega duha in delovanje Slovenske ljudske stranke je bil le deloma neposreden, v pretežnem obsegu pa posreden, vendar zaradi tega nič manjši. Nasprotno, ta vpliv je bil prevladujoč in vseobsežen.

Delovanje cerkve med vojnama je bilo popolnoma neovirano, s polno veljavo njene zemeljske podobe in njene pomembne vloge oznanjevalke evangelija in poslanstva, ki ga ima od Boga, da dela za dosego nadnaravnih ciljev ljudi. Niti v delovanju Slovenske ljudske stranke niti širše v javnem in političnem življenju tistega časa ni mogoče zaslediti duha evangelija glede vprašanj uveljavljanja demokracije v državi, posebno v Sloveniji, idejne in nazorske strpnosti v javnem delovanju, v razmerjih do drugih idejno ali nazorsko drugače mislečih udeležencev. In pretresljiva, pogubna resničnost je, da tega duha ni bilo v duhu in duši niti političnih veljakov t.i. demokratičnih strank niti cerkvenega vodstva v dneh usodnih odločitev 1941. leta, ko so se Slovenci združevali za boj proti osvajalcem in ustanovili Osvobodilno fronto, in tudi ne kasneje, ko je narodnoosvobodilni boj že besnel. Za tiste odločitve sta in ostaneta neizmerno velika moralna krivda in odgovornost na neposrednih udeležencih, ki so v boju proti osvajalcem zavrnilo soudeležbo s komunistično stranko in mu celo predpostavili, ne glede na okoliščine, boj proti komunistični stranki ter tudi vsem drugim v Osvobodilni fronti zbranim Slovincem. Bistvena in odločilna krivda in odgovornost za takratne odločitve in nadaljnja dogajanja sta in ostaneta na njih duhovnih starših in vodnikih. To pa je bil katoliški cerkveni vrh, kajti pod njegovim univerzalističnim integralističnim duhovnim okriljem so se v katoliškem političnem taboru razraščale prav gotovo nekrščanske lastnosti: nestrpnost in izključnost ter slepa, strastna zagrizenost – brez vsakih zadržkov – predvsem proti komunistični stranki, proti brezverskemu, brezbožnemu komunizmu. Ta vrh očitno nikdar ni razmišljal o vlogi demokratičnih razmer in razmerij v političnem življenju in njihovem povratnem vplivu na udeležence, tudi na komunistično stranko, če bi bila legalna, in spet nazaj na katoliški politični tabor. Tako se je moglo zgoditi, da sta v najbolj obupnem času slovenske zgodovine odločilnim političnim veljakom »demokratičnih« strank postala Hitler in Mussolini neprimerljivo manjše zlo od sodelovanja s komunisti v Osvobodilni fronti.

Vrh katoliške cerkve na Slovenskem ne more omejiti svoje moralne odgovornosti samo na nekaj izpostavljenih duhovnikov ali spornih dejanj in ravnanj svojega škofa. Njegova moralna krivda in odgovornost segata prav v stržen življenje naroda in

zgodovinskega dogajanja na Slovenskem in zato ga v bistvu pred vsemi drugimi bremenijo vse žrtve, ki jih imajo na vesti ukazovalci in rablji na obeh straneh, tako na domobranski kot na partizanski strani.

● Na to bistveno sestavino »hipotek preteklosti« opozarjam, in to poudarjeno, zato, ker se je v sedanjih političnih gledanjih, razpravljanih in miselnih odmevanjih o zadnjih petdesetih letih naše zgodovine nakopičil pred Slovenci in vsemi drugimi – na kratko, pred vso slovensko in vesoljno javnostjo – klastre visok kup lažne, zmedene, slepilne »zgodovinske« in vsakovrstne druge slamnate miselne rezanice kapitalnih neumnosti. Povprečen ud naše slovenske človeške skupnosti, ki ni zgodovinar – in to zgodovine zadnjih sto let – ki se kot zgodovinar filozof ne ukvarja z raziskavo gibal zgodovinskih tokov, ki morda goji radič, stročji fižol, čebulo in druge povrtnine, gre na sprehod, izlet ali si v tem edinem življenju, ki ga imamo, privoščiti tudi kaj drugega od silovite, neizmerne izbire, ki mu jo od vseh strani ne ponujajo, ampak prav vsiljujejo, se sploh ne more niti približno znajti. Je v gosti, kot beton zbiti miselni megli, kot zalit z njo. Vendar, to je ena stran sedanjega trenutka slovenskega duhovnega ozračja.

Podoben vtis mi zbujajo obnašanje »politikov« in vrste razumnikov – magistrov, doktorjev in drugih, ki »se gredo politiko« raznih strank, ki pri vsaki prvi ali drugi besedi, sploh vsevprek, vpijejo označitve: zločinsko ravnanje komunistov, zločinska dejanja partizanov, gore krivic in zločinov revolucije, boljševiska revolucija, protirevolucionarni upor, protikomunistični (prvo) borci, izdaja slovenskega naroda s strani narodnoosvobodilne vojske in komunistične stranke, uzurpacija slovenske države s strani partije in podobne, in jih kot nalepke ali obešanke lepijo in obešajo na prav vse, kar se je dogajalo v zadnjih petdesetih letih na Slovenskem, menda samo na vreme tega časa ne. Ni dvoma, da so bila v srditem spopadu v času vojne storjena na obeh straneh tudi zločinska dejanja. Taka dejanja obremenjujejo po vojni novo oblast. Tako dejanje so že dachauski procesi. Smemo domnevati, da niso edino, kajti razmerje oblasti komunistične stranke do človeka je bilo brezmejno cinično. Ne samo do nasprotnika, tudi do pripadnika, ki je bil samo osumljen, da je pomislil drugače, kot je veljala postava. Cinizem je bil duh razmerja partijskega vrha do ljudi, vodil je ravnanja njegovih eksekutorjev in maličil duše preprostih pripadnikov partije pa tudi drugih državljanov. Tega ne izpričuje samo Goli otok. Cinizem do človeka – do ljudi je bil popoln. Totalnost cinizma je temeljno brezmejno tragično razmerje vsakega totalitarizma do človeka. Zmerjanje pa prav nič ne prispeva h kar najbolj stvarni podobi naše preteklosti, ki bi nam pomagala v našem tipanju v prihodnost, ne mislim na »daljno« prihodnost, mislim na prihodnost, ki jo živimo vsak trenutek svojega življenja in nam tako obupno odteka med prsti. To pa je druga stran sedanjega trenutka slovenskega duhovnega ozračja.

Raziskava revije Borec 1990 pa kot da se s svojimi vprašanji in opredelitvami v njih pridružuje takim miselnim razmeram v Sloveniji. Tako sta v vprašanih in njihovem opredeljevanju v popolnoma negativni vlogi poudarjeni samo revolucija in komunistična stranka, nasprotni strani in njene usodne, v mnogočem dogajanja določujoče vloge pa skorajda sploh ni videti. Tudi se o »zločinskem postopanju« govori samo v zvezi s komunistično stranko, v zvezi z nasprotno stranjo pa se uporablja samo na vse načine izpodbijana označitev izdajstvo.

II.

● Zgodovina je daljša kot petdeset let. In naša zgodovina ni samo dogajanje na našem dvorišču, in dogajanje v letih 1941–1945 ni bilo samo – sicer hudo krvavo – pretepanje, ki se je začelo v vaški gostilni neko soboto zvečer, ko je nekdo zavpil »živeli komunisti« in so se nato prisotni razdelili na za in proti. Nato pa se je pretep širil po vasi in v sosednje vasi in, čeprav so tisti, ki so bili proti, poklicali sebi v pomoč žandarje in tuje vojake, ki so se tedaj slučajno znašli v deželi, jim to ni nič pomagalo. Dasi je vse skupaj trajalo štiri leta, so kljub vsemu zmagali tisti, ki so se pridružili tistemu, ki je prvi zavpil »živeli komunisti« in ki nikakor niso hoteli odnehati. Bilo je prelivanja krvi, pobijanja, pomorov, vse zaradi tistega, ki je zavpil »živeli komunisti«, in tistih,

ki so se mu pridružili. Med njimi so bili celo duhovniki, za katere pa je bilo že takoj jasno, da to niso bili, da so bili lažni, saj je znano, da se je dogajalo, da so celo vesoljni cerkvi vladali papeži, ki niso bili pravi, marveč lažni. In tudi taki, ki so se izdajali za kristjane, ki jih je bilo pravzaprav nič koliko, kar večina, a so bili v resnici prav ti tisti, ki so v prejšnjih časih stali med pridigo pred cerkvijo ali pa v gostilni čakali ženske, da pridejo od maše. Za tistega prvega in velik del njegovih, čeravno ne za vso to pretepaško družino, ki je sebe razglasila celo za narodnoosvobodilno, pa se je sedaj, po petinštiridesetih letih, končno vendarle izkazalo, da so bili vsi ne samo navadni tolovaji in razbojniki, ampak že tedaj zloglasni in splošno znani zločinci, ki jim je bilo pobijanje vsakdanje veselje. To pa so opozarjali in trdili od prvega trenutka tisti, ki so prvi udarili po tistem, ki je prvi namesto »aufbiksa«, kot je bilo sicer v navadi, vzkliknil »živeli komunisti«, toda zaradi splošnega hrupa jih takrat ni bilo zadosti slišati. Ko pa je bil pretep končan, je razumljivo, da niso mogli nadaljevati svojega opozarjanja v brk razbojniškim in rokovnjaškim zmagovalcem, saj jim ti niso dali niti pisniti. Na oblasti je bila pač izbrana rokovnjaška družina. In sedaj jim je končno vendarle že uspelo povedati in dopovedati Slovence, kaj se je zares zgodilo 1941. in se je dogajalo vsa vojna leta in nato pravzaprav vse doslej.

Ta zgodba o pretepu z rokovnjači v gostilni Pri črnem mačku in potem po vsem Črnem grabnu nič ne pove ne o eni ne o drugi strani mimo tistega o pravih in lažnih kristjanih in pravih in lažnih kaplanih in župnikih tako na eni kot na drugi strani, in niti približno ne, kaj se je v Črnem grabnu zares dogajalo. Lahko jo je uporabljati samo za zmerjanje revolucijskih rokovnjačev in za slavljenje protirevolucijskih prvoborcev ter kot strašljivo narodno pripovedko o komunistih. To je seveda tudi veliko vredno.

● Slovenci smo imeli v svoji zgodovini že od 1848. leta, posebno pa v dvajsetih letih med vojnami, vrsto narodnih programov, s katerimi smo pred same sebe in pred druge ponovno in ponovno postavljali svoje zahteve po svojem narodnem, političnem, gospodarskem, družbenem in kulturnem obstanku, ki so bile pogosto povedane pod skupnim naslovom Kaj hočemo. V zadnjih petih letih pred zlomom kraljevine so se programi kar vrstili. Slovenski komunisti so ob ustanovnem kongresu svoje stranke aprila 1937 izdali program z naslovom Delavci, delovno ljudstvo Slovenije. Posebno jasne so bile zahteve Zveze delovnega ljudstva Slovenije, za katero je stala in jo vodila kdo drug seveda kot nezakonita Komunistična stranka Slovenije, in zahteve, bog jim odpusti ta greh, krščanskih socialistov in njihovih somišljenikov. Oboji so jih izrekli vsak v svojem razglasu Kaj hočemo novembra 1939. Programa sta si bila zelo blizu, vendar so krščanski socialisti izrecno poudarjali, »da nočejo ideoloških bojov in ustvarjanja razlik«, »da so proti tedanji slovenski politični nemorali, proti strankam in tedanjemu političnemu redu, za sožitje vseh Slovencev, za tak socialni in gospodarski red na Slovenskem, da bo slovenski človek z njim čimbolj zavarovan«. V podobnem duhu je bil že v zasedbenih razmerah, ko so Nemci že pripravljali iztrebljanje Slovencev na Štajerskem, Koroškem in Gorenjskem, sestavljen najkrajši program Kaj hočemo, v katerem so bile samo ključne zahteve v zvezi z narodovim obstankom. To je bil program Osvobodilne fronte, ki je pritegnil in združil k njegovemu uresničenju takrat prav gotovo večino slovenskega naroda, saj je izražal njegove bistvene preživetvene interese.

● Programi levih političnih skupin in gibanj, od narodnih demokratov do krščanskih socialistov in komunistov, so vsak po svoje, a vsi skupaj oblikovali ideološko, svetovnonazorsko neobremenjeno, samostojno slovensko celostno politično misel o vprašanju obstanka in prihodnosti slovenskega naroda, ki je zaokroženo vključila in ubesedila vse prvine posameznih programov in izrazila v temeljnih postavkah prav gotovo dotlej najvišjo raven slovenskega političnega razmišljajočega duha. Poudarjala je slovensko narodno samobitnost in izrazila pravico do samoodločbe s pravico do odcepitve, pravico do suverena odločanja o svojih zunanjih razmerjih in notranji ureditvi, politično, gospodarsko, kulturno osamosvojitve, gospodarsko neodvisnost, korenito socialno preobrazbo družbe s položajem ljudstva, kakršen mu pripada, široko

parlamentarno demokracijo z demokratično izvoljenim parlamentom; vse to naj bi bilo zajeto v zahtevi po svobodni združenosti Sloveniji. Obenem se je izoblikovala misel o temeljnem načelu demokratičnega političnega življenja, o strpnosti in potrebi odstraniti zlorabo ideoloških vrednot v politiki, kajti politiki morajo imeti pred očmi v vsem političnem delu vse narodne interese in ne samo interesov strank. Vendar se to bistveno spoznanje o strpnosti, o prvem pogoju obstanka naroda, ni moglo več uveljaviti in zakoreniniti kot trajen način našega življenja. Zaživeti bi moralo v duhu vseh političnih snovalcev in delavcev in enako v duhu najširšega ljudstva. Za kaj takega ni bilo več časa. Tokovi dogajanj v Evropi in po svetu so se združevali v strašen, krvav hudourni veletok. Vendarle je ta misel pokazala svojo politično ustvarjalno moč v ustanovitvi Osvobodilne fronte slovenskega naroda in v obdobju njenega življenja in delovanja.

Kot celota, skupaj z zahtevo po strpnosti, so narodni programi pomenili izoblikovanje samostojne politične dejavnostne usmeritve pri samostojnem celostnem reševanju narodnega vprašanja. Tako usmeritev je vodila prizadevanja za ustanovitev Osvobodilne fronte slovenskega naroda, slovenske vojske, pa tudi slovenski narodnoosvobodilni boj, oblikovanje suverene slovenske države in njeno delovanje v najbolj surovih okoliščinah slovenske zgodovine. In ta slovenska država se je udeleževala tedaj kot prvinska ljudska demokracija v najširši čudoviti ustvarjalnosti vseh slojev slovenskega prebivalstva ne glede na svetovnonazorsko, ideološko, politično ali socialno pripadnost. Ti programi so bili sad razmišljanj o najširših potrebah narodovega življenja in obstanka široko čutečih razumnikov. V njih so se določno izoblikovala razmišljanja o svojih in narodovih človeških – socialnih, političnih in kulturnih potrebah – lahko rečemo pretežnih delov vseh slojev slovenskega prebivalstva: kmetov, delavcev, obrtnikov, izobražencev, podjetnikov, revnih in bogatih, moških in žensk. V njih ni bilo nobenih klincev k verski ali drugi svetovnonazorski politični nestrpnosti, vsi pa so klicali k spremembi tedanje politične in socialne ureditve, k uresničenju pravičnejšega, boljšega političnega, socialnega in gospodarskega reda na Slovenskem, v katerem naj bo slovenski človek vsestransko kar najbolj varen in osamosvojen.

● Toda tudi tisti, ki so bili na oblasti ali so obstoječo oblast bolj ali manj brez zadržkov in kar zdržema podpirali vsa leta po vstopu v vozlasto kraljevino, in njihovi pripadniki so sestavljali svoje narodne programe. Tako so nastali Slovenska deklaracija – punktacije Slovenske ljudske stranke, program Jugoslovanske nacionalne stranke, Pohorska resolucija Jugoslovanske nacionalne stranke in spomladi 1938 narodni program intelektualne elite avtoritarne desnice katoliškega tabora. Ti programi so si bili blizu glede razmerja do centralizma in unitarizma, do ohranitve obstoječih razmer in družbenega miru; zadnji omenjeni se je zavzemal za korporativistični sistem, avtoritarno politično ureditev in ideološko-katoliško izključnost. V delu slovenske družbe, ki je v teh programih videla varstvo in uresničevanje svojih političnih, socialnih in kulturnih interesov, so liberalci s svojimi unitarističnimi zasnovami po 1935. letu izgubili vlogo pomembnejše politične sile v Sloveniji, kar se je še posebno pokazalo v vojnem času. Ta druga stran, ki sebe še danes označuje za izključno demokratično in trdi, da je bila glede na izide zadnjih – javnih! – volitev leta 1938 v stari kraljevini edina legitimno poklicana, da odloča, kako naj se slovenski narod obnaša med okupacijo, je tudi med vojno še izrekala svoje programe. V njih ni nikjer šlo za načrte o pravi neodvisni slovenski državi, ampak bolj za prelicitiranje programa Osvobodilne fronte (Boris Mlakar). Tudi »skupni narodnopolitični program vseh Slovencev v okupirani domovini«, o katerem se je sporazumela slovenska zaveza oktobra 1942, ni bil drugačen. Bil je program obnove oziroma prenovitve – ohranjene – stare oblasti in ni mogel tekmovali s programom Osvobodilne fronte. Za zadnji program slovenskih domobrancev in jedro njihove miselne usmerjenosti imamo lahko na ljubljanskem radiu marca 1945 izgovorjene besede o brezkompromisnem boju proti komunistični zaroti, z vsemi »poštenimi« sredstvi, ker je od uničenja komunizma odvisna lepa bodočnost odrešenega in osvobojenega slovenskega naroda, ki bo ustvaril nadstrankar-

sko ali vsaj nepolitično monopolizirano domombransko protikomunistično vsenarodnost. S takim zadnjim programom se je glavnina domobranske vojske skupaj z Nemci umaknila na Koroško in nemški tanki in topništvo so ji skozi redke vrste slovenske narodnoosvobodilne vojske 13. maja 1945, štiri dni po kapitulaciji Nemčije, odprli prehod čez Dravo. Glavnina njihovih politikov je preživela, glavnina njihove vojske je bila vrnjena v smrt.

III.

● Gesla programov levih skupin so nedvomno izrekala potrebo pretežnega dela slovenskega naroda po temeljitih političnih in socialnih spremembah, potrebo po prevrnitvi dotedanjih političnih in socialnih razmer, po prevratu, po revoluciji. Prevrat! Revolucija! Oblast ljudstvu! Kmetom, delavcem, izobražencem! Svoboda! Kakšna naj bi bila ta revolucija? Od francoske je minilo dobrih 140 let, od marčne slabih 90, od prevratnih dni doma in oktobrske v carski Rusiji komaj 15 let. Leta 1937 je bila poražena španska. Kaj se je dogajalo tistih deset dni oktobrske revolucije in potlej v novoustanovljeni Zvezi sovjetskih socialističnih republik, je komaj kdo kaj vedel – komaj mogel kaj vedeti. Toda veljala je za revolucijo kmetov, delavcev, izobražencev, vseh rodoljubov in najširših ljudskih slojev, ki so si z njo odprli pot v prihodnost, v kateri bo človek zaživel v polnem razcvetu vseh najboljših človeških lastnosti in vsestranske ustvarjalnosti.

V narodnih programih levih političnih skupin izrečene zahteve po temeljiti spremembi dotedanjega političnega, gospodarskega in socialnega reda v kraljevini Jugoslaviji, čeprav same po sebi prevratne – revolucionarne, še niso pomenile zahteve po revoluciji po zgledu oktobrske oziroma zahteve, da se po prevratnem, revolucionarnem dejanju – po prevzemu oblasti, uveljavi socialistični, družbeni in gospodarski sistem po sovjetskem vzorcu. Radikalne zahteve v programih so bile samo nakazane, njihova vsebina ni bila pobliže določena. Prvi tiskani program Osvobodilne fronte z naslovom Gesla našega osvobodilnega boja ima točko, ki bi jo lahko ocenili za radikalno, medtem ko program Temeljne točke Osvobodilne fronte takih radikalnih zahtev sploh ne vsebuje. Edina radikalna zahteva je temeljna zahteva: neizprosni boj proti osvajalcem do osvoboditve in združitve vseh Slovencev. Po narodni osvoboditvi prevzame Osvobodilna fronta slovenskega naroda oblast kot celota vseh na medsebojne lojalne odnose zavezanih skupin, uvede ljudsko demokracijo, vse zadeve, ki presegajo okvir narodne osvoboditve, pa se bodo reševale na ljudski demokratični način.

Janko Prunk v knjigi Slovenski narodni programi pravi o razmerju med Komunistično partijo Slovenije in narodnoosvobodilnim bojem naslednje:

»Komunistična partija Slovenije, vodilna idejna in politična sila v Osvobodilni fronti, je bila ves čas obstoja OF na stališču leninistične ideologije in je v svoji politični ontologiji imela zamišljeno docela monolitno socialistično družbo. Toda zelo objektivno je ocenjevala družbeno-politično konstelacijo in vse svoje napore, strategijo in taktiko usmerjala na prvo in najneposrednejšo nalogo, boj proti fašizmu in za narodno osvoboditev, kar je bilo popolnoma v skladu z nalogami mednarodnega komunističnega gibanja.« In dalje: »Primarni cilj (Osvobodilne fronte, op. pis.):) narodno osvoboditev je KPS jasno poudarjala ves čas narodnoosvobodilnega boja.«

Nasprotna stran je bila in ostala, tako kot že vseh dvajset let prej, zagrizeno, strastno, slepo protikomunistična.

● Zgodovina slovenskega naroda v obdobju 1941–1945 ima glede na zgodovino drugih jugoslovanskih narodov samosvoje posebnosti, ima pa tudi sama poseben, svojevrsten razvoj po posameznih slovenskih pokrajinah. Zgodovino slovenskega naroda tega časa sestavljajo zgodovine slovenskih pokrajin: tako imenovane Ljubljanske pokrajine, Gorenjske, Koroške, Štajerske, Primorske, Istre, Benečije, Režije. Kot zgodovina Slovencev 1941–1945 se danes vsiljuje zgodovina dogajanja v Ljubljanski pokrajini, to pa je docela enostranska in pristranska podoba, ki ne samo pači, ampak popolnoma ponareja stvarno podobo zgodovine slovenskega naroda v tistem času. Zgodovina dogajanja v času 1941–1945 v Ljubljanski pokrajini ni celostna zgodovina slovenskega

naroda tega časa. Oblast vodij slovenskih »demokracičnih« strank, ki so zaradi »višjega« cilja: boja proti komunizmu, sodelovali z osvajalci, je bila omejena na Ljubljansko pokrajino in čez njene meje ni segala, obsegala je samo Dolenjsko in Notranjsko. Temu nasprotno dejstvo je bilo, da so Osvobodilna fronta, Slovenska narodnoosvobodilna vojska, oblast Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta preprezale vse slovenske pokrajine, segale do etničnih meja in udeleževale državo – Združeno Slovenijo. Organizacije Osvobodilne fronte, ljudska oblast s svojimi narodnoosvobodilnimi odbori, slovenska vojska z območnimi odredi, gibljivimi enotami in zalednimi poveljstvi po vseh pokrajinah, požrtvovalno, junaško sodelovanje in brezmejna podpora slovenskega naroda slovenski vojski in Osvobodilni fronti povsod, tako na osvobojenem ali s strani slovenske vojske nadzorovanem ozemlju kot na ozemlju, ki so ga nadzirale slovenske »protikomunistične« ali policijske in vojaške enote osvajalcev, pomenijo enotnost duha zgodovine v vseh slovenskih pokrajinah kljub zelo raznolikim razmeram in okoliščinam, ki so v tistem času vladale v njih, pomenijo zgodovino slovenskega naroda kot celostnega narodnega telesa. Skupni imenovalac vsega narodnega dogajanja v vseh slovenskih pokrajinah je nedvomno bilo istovetenje temeljnih potreb in ciljev Slovencev v vseh pokrajinah s programom Osvobodilne fronte in narodnoosvobodilnim bojem.

To je zgodovinsko dejstvo, ki ga niso mogli ne preprečiti ne zanikati svetohlinski vodje slovenske »demokracične« protikomunistične zveze s svojim takratnim zaslepljenim, zagrizenim protikomunističnim hujskanjem in pogromaštvom. To dejstvo postavlja na laž tudi tiste nekdane in sedanje slovenske politike, ki so opravljali ali še opravljajo podobno raboto zanikanja slovenskega narodnoosvobodilnega boja in njegovega prikazovanja kot zločinske komunistične zarote proti slovenskemu narodu ter povzdigovanja svojega protikomunističnega vojskovanja z ramo ob rami s policijskimi in vojaškimi enotami osvajalcev kot izjemnega dejanja v slovenski zgodovini. Postavlja na laž tudi tiste naše izobražence in druge, ki si prizadevajo danes popolnoma izničiti vsako vrednost boja slovenskega naroda in slovenske partizanske vojske proti osvajalcem za slovensko zgodovino.

● Osvobodilni fronti nasprotna stran ni bila sposobna preudarne in pametne odločitve ob naraščanju uporniškega bojevitega razpoloženja proti fašizmu in nacizmu, ki se je vnmalo med Slovenci v zadnjih predvojnih letih in po zasedbi prevzelo pretežno vse Slovence. Nesprejemanje zasedbe je postalo skoraj popolno in vsesplošno. Hitro se je povsem naravno na vseh straneh začela kazati in izražati volja za dejansko zoprvanje osvajalcem. Spremljala jo je predana, popolna pripravljenost na žrtve, tudi na smrt. Tako počutje med vsemi sloji in starostni prebivalstva je naraščalo v silovit, enotno ubran val. Volja upreti se in vstati proti osvajalcem se je v zavesti ljudi izrazila kot za obstanek slovenskega naroda zgodovinsko nujna življenjska usmeritev vsakega posameznega njegovega uda, ki bi izbruhnila v požar upora in boja, kakor hitro bi bil kdo ukresnil prvo iskro. Tak upor bi bil že sam po sebi prevraten, revolucionaren, saj bi pomenil boj za odstranitev obstoječega reda osvajalcev, za zmago nad njimi. Hkrati bi bil tak upor tudi boj proti vsakomur, kdorkoli bi to bil, ki bi ga poskusil preprečiti ali kakorkoli ovirati, potem ko se je že bil začel. To je naravna notranja medsebojna povezanost dogajanj, ki lahko spremljajo upor in boj proti oblasti, še posebno, če gre za boj proti oblasti osvajalcev, ki so se že vnaprej odločili v kar najkrajšem času učinkovito iztrebiti narod, ki so si ga podjarmili. Usodo iztrebljanja pa je slovenski narod začel živeti prvi dan zasedbe. To ni bila domišljija, je bila resničnost, ki je niso sprožili ne Osvobodilna fronta ne Komunistična stranka Slovenije. To je bil premišljen načrt, pravi »satanski« načrt vseh treh osvajalcev, čeprav so se njegovega uresničevanja lotili vsak po svoje. »Edine legitimne« politične sile in cerkveni vrh s škofom so se na začetku vojne odločili, da je treba storiti vse, da bo vojna za Slovence pomenila čim manj žrtev, drugače pa so bili tudi oni za pripravljanje vojaških enot za boj proti osvajalcem, samo da bi z bojem čakali na primeren trenutek, ki bi ga pač oni ocenili in izbrali kot takšnega.

To temeljno stališče, ki so ga poudarjali takrat in ga poudarjajo še danes, je bilo glede na satanski načrt osvajalcev in po temeljitejši vsestranski razčlenitvi prav gotovo zelo sporno, če ne čisto nevzdržno – saj je bilo popolno iztrebljenje in uničenje slovenskega naroda samo stvar volje osvajalcev, vendar je bilo na prvi pogled, brez premisleka, razumljivo in nekako sprejemljivo.

Odločitev za tako stališče je bila njihova pravica, še posebno, ker so bili skupaj s kapitljem menda res prepričani, da so »edine legitimne« politične sile. Kakor si bodi, odločitev za katerokoli zastavo je bila predvsem prosta zadeva našega srca in duha. Toda ker je bila splošna ubranost ozračja uporniška in je bilo treba samo iskre, da bi planil upor, bi morali pravzaprav v skladu s takšnim svojim stališčem po treznem, hladnokrvnem premisleku zavreči vsako misel ali namero, še posebno pa vsak poskus preprečiti ali se celo kakorkoli upreti upor in boju proti osvajalcem, kakor hitro se je ta začel in se burjavo širil. Pri takem preudarjanju jim nista smela megliti pogleda in duha njihova protikomunistična usmerjenost in strah pred boljševiško revolucijo, ki niti ni bil strah pred »brezbožnostjo« boljševikov zaradi morda zares grozeče izgube vere in Boga, ampak je bil v resnici strah, da bi mogli izgubiti svojo neomejeno, brezpogojno, popolno politično oblast in svoje premoženje. Ne prvi ne drugi strah v tistem trenutku ni bil utemeljen s stvarnimi okoliščinami in še celo ne z neposredno nevarnostjo izgube bodisi oblasti bodisi premoženja. V bližnji prihodnosti se je s porazom nacifašističnih imperialističnih sil nakazovala takšna možnost, vendar sta bila tako nadaljnji potek vojne kot njen konec še nepredvidljiva in daleč. Jasno pa je bilo, da se je v boju proti Hitlerju in Mussoliniju do zmage nad njima pridružil Sovjetski zvezi ves zahodni svet.

Kakšne možnosti so imeli veljaki »demokracičnih« slovenskih strank in vrh katoliške cerkve v okupirani domovini glede na svoje ravnanje v zasedbenih razmerah in morebiten boj proti osvajalcem? Kakšna je bila v tedanjih razmerah in okoliščinah edina pametna, smotrna odločitev? Očitno so bili v njihovi narodnostni politični zavesti vsi njihovi pogledi in interesi za obstanek slovenskega naroda zoženi na meje Ljubljanske pokrajine, ki je obsegala mimo Ljubljane samo še Dolenjsko in Notranjsko do stare državne meje, in sta bila tako omejena tudi njihova oblast in delovanje. Razmišljanje o zgodovinskih dejanjih in dogajanjih s pogojniki dejanj in dogajanj ne spremeni, pomaga pa morda do njihovega stvarnejšega ocenjevanja in vrednotenja. Uporaba kasnejših spoznanj pri takšnem razmišljanju o preteklosti – nam lahko da povsem popačeno ali ponarejeno podobo preteklosti. Poznavanje poznejšega poteka dogajanj pa nam vendarle da možnost oceniti smotrnost preteklih odločitev.

Ko iščemo odgovor na postavljeno vprašanje z uporabo pogojnikov in poznavanja petdesetih let zgodovine po odločitvah, lahko najprej domnevamo, da bi bila razmerja med slovenskimi »demokracičnimi« strankami in komunistično stranko v Sloveniji (in tudi v Jugoslaviji!) leta 1941 drugačna, kot so bila, če bi bila komunistična stranka zakonita in priznana in bi se vse stranke vseh dvajset medvojnih let enakopravno, demokratično srečevale in sodelovale v političnem in skupščinskem življenju. V takšnih okoliščinah bi morda potekala dogajanja odpora proti osvajalcem podobno kot v zahodni Evropi. Tako bi bilo morda tudi, če bi veljaki strank in vrh Cerkve pokazali podobno politično pamet in modrost, kot so jo pokazali komunisti, ki so jim ponudili enakopravno roko sodelovanja v Osvobodilni fronti, čeprav so prav oni komuniste dvajset let zagrizeno in tudi krvavo preganjali. Ali če bi razumno ocenili in upoštevali ravnanje Churchilla, ki je že šestnajsti dan po napadu na Sovjetsko zvezo (22. junija 1941) 8. julija brez zadržkov in cincanja podpisal angleško-sovjetsko pogodbo z zavezo, da bosta obe sili to vojno končali samo po medsebojnem dogovoru, samo dober mesec kasneje (18. avgusta) pa že atlantsko listino z Rooseveltom, medtem ko so vojaški material Združene države Amerike začele pošiljati Sovjetski zvezi že med tem časom. Njihovo sodelovanje v Osvobodilni fronti in v njej s komunisti bi utrdilo in okrepilo uresničevanje samostojne slovenske politike v boju proti osvajalcem za svobodo in državno suverenost slovenskega naroda. Tako sodelovanje bi krepilo tudi samostojno

slovensko politično naravnost vsake posamezne stranke, tudi Komunistične stranke Slovenije, čeprav samostojnost samosvojega političnega dogajanja v Sloveniji ni bila odvisna samo od slovenskega naroda in njegovih političnih zastopnikov, ampak tudi od dogajanj v Jugoslaviji.

Seveda so se politični in cerkveni nosilci protikomunizma v Sloveniji lahko svobodno odločili tako, kot so se, in je bila taka odločitev pač zakonita. Toda razumna in pametna ni bila. Tega ne more dokazati nobeno, tudi petdesetletno zatrjevanje v begunstvu ne ali sedanje zatrjevanje nekaterih pri nas doma: da jabolko spora ni bil odnos do osvajalcev, ampak do boljševizma. Njihova odločitev je bila politično šušmarska, do Slovencev, ki jih je lahkoverne prepričala in potegnila za seboj, pa je bila, preprosto in naravnost rečeno, sleparska in zločinska. Prav gotovo zakonito odločitev političnih in cerkvenih nosilcev protikomunizma v Sloveniji, da dajo, da bi rešili slovenski narod pred boljševiško revolucijo, prednost protikomunističnemu boju pred bojem proti osvajalcem, popolnoma jasno označuje za šušmarsko, sleparsko in zločinsko že samo prvih deset let po njihovem pobegu in koncu vojne. Bog je ostal nedotaknjen, čeprav je bila izvršena ne samo ljudska, demokratična, ampak tudi »boljševiška« revolucija. Res so se spremenila lastninska razmerja. Toda prav gotovo bi odločitev protikomunistične zveze celo o brezpogojnem sodelovanju v Osvobodilni fronti in vojni, po koncu vojne pa celo privolitev v »boljševiško revolucijo« rešila življenje tisočev in tisočev udov slovenskega naroda, saj ne bi bilo ne medsebojnih bojev in ne iztrebljanja, ne Vetrinja, ne Teharij in drugih nesrečnih krajev, ne begunstva in razseljenosti po svetu. Življenje ima gotovo popolno prednost pred vsako lastnino.

Kakorkoli zadevo premislimo, se zdi utemeljeno prepričanje, da je bila takšna odločitev prav mogoča, čeprav po videzu sanjarska. Prav gotovo pa bi bila politično razumna in pametna. To prepričanje upravičuje usoda številnih premožnih podpornikov in pripadnikov Osvobodilne fronte, ki so se za sodelovanje z njo odločali kot zavedni domoljubi ne glede na možnost, da bo vse dogajanje v nekem trenutku prešlo v revolucijo po zgledu oktobrske ali so se celo že vnaprej sprijaznili s takšnim možnim potekom. Puščam ob strani njihova duševna in telesna doživljanja – morebitna ponižanja, preganjanja, trpinčenja in moje razmerje do takih ravnanj, kajti gre mi za vprašanje preživetja. Slovenski protikomunistični in protirevolucionarni politiki, cerkveni vrh in škof so se morali navsezadnje tudi vprašati, kako ravnati, da bi vsaj preživeli, če že ne bi bilo pravega upanja na uspeh vojaških prizadevanj, da bi si ohranili oblast in premoženje. In pravega upanja na uspeh ni bilo, vsaj nikakor ne z bojem proti Osvobodilni fronti, ki je skupaj s komunisti s svojim uporom in bojem proti osvajalcem postala zaveznica Sovjetske zveze in vseh drugih združenih sil proti nacifašističnem osvajalskem pohodu po Evropi in svetu. Hitler in njegovi zavezniki so bili državam in narodom Evrope in sveta v tistem času največja – smrtna nevarnost.

»Protirevolucionarni upor« kot izbira »med več opcijami« »tistih, ki so prvi zaznali revolucijo v teku, ker so se bali prihajajoče revolucije«, je prenašanje zgodovine in sprenevedanje. Kajti na oblasti na Slovenskem med obema vojnama so bili vseh dvajset let izključno samo konservativni veljaki, predvsem slovenske ljudske in liberalne stranke. Oboji, posebno pa voditelji Slovenske ljudske stranke in za njimi stoječi cerkveni vrh, so bili vseskozi zagnani protikomunisti in so ob polomu države in tudi po njem v novih razmerah nadaljevali svojo protikomunistično politiko. Že od prepovedi komunistične stranke (1920) so uporabljali vsa sredstva nasilja za njeno zatiranje in so tako ravnali tudi v razmerah zasedbe. Očitno niso bili sposobni širokega ideološko in strankarsko neobremenjenega razmisleka in presoje o svoji novi in popolnoma spremenjenim razmeram prilagojeni politiki. Kakor da ni bilo med njimi bistrih, daljnovidnih, pametnih glav, kot so bile med komunisti.

IV.

● Med obdobjem med obema vojnama v stari državi in povojnim obdobjem v novi državi je glede političnih razmer nekakšna zrcalna podobnost. V prvem obdobju

preženejo »demokratske« stranke komunistično v pregnanstvo. Komunistična stranka je v nekakšnem notranjem pregnanstvu – v podtalnosti – pa tudi v dejanskem pregnanstvu zunaj države. Vlada nasilna enostranska vladavina, čeprav jo opravlja več »demokratskih« strank. Vlada je v prvi polovici prvega obdobja vprašljivo skupščinska, v drugi polovici povsem diktatorska, čeprav tudi skupščinskega videza. Prepovedana komunistična stranka iz notranjega izgnanstva leta 1941 močno poseže v politično življenje. Vsi njeni poskusi za skupno politiko vseh starih strank in komunistične propadejo, vendar gre zgodovinsko dogajanje mimo odločitve in krvavih prizadevanj konservativnih vodij starih strank, da bi uveljavili svojo voljo in odločitev, in ti 1945. pobegnejo iz domovine.

Čas 1941–1945 je čas velikega prevrata v dotedanji zgodovini slovenskega naroda, ki so ga izvršile Komunistična partija Slovenije in leve demokratske politične in domoljubne skupine s tem, da so začele izvajati samostojno celotno slovensko narodno politiko in se odločile za boj proti osvajalcem. Ustanovile so Osvobodilno fronto, slovensko vojsko, v demokratski revoluciji vzpostavile ljudsko oblast in državo Združeno Slovenijo, kar je duhovno in gmotno omogočala velika večina slovenskega naroda, katerega politično voljo in hotenja je taka samostojna slovenska politika uspešno uveljavljala navkljub razkosanju narodnega telesa in ozemlja, brezobzirnemu nasilju osvajalcev in nasprotovanju, ki se je hitro sprevrglo v srdito oboroženo nasprotovanje vodilnih skupin »legitimnih« strank, ki jim je prizadevno pomagal cerkveni vrh. Toda v Komunistični partiji Slovenije se je uveljavil duh vrha Komunistične partije Jugoslavije, ki ni sprejel samosvojesti slovenskega političnega demokratičnega razvoja, kakršnega je narekovala samostojna slovenska demokratska politika in ga udejanjala burna vsenarodna ustvarjalnost. To kratko, a veliko »naše« obdobje v slovenski narodni zgodovini se je pretrgalo. Kmalu je komunistična partija dejansko sama prevzela vso oblast in vpeljala enostrankarsko vladavino.

Kljub navidezni popolni drugačnosti obeh obdobji pa njuna zrcalna podoba odkriva, da označuje sedemdeset let naše politične zgodovine vseskozi eno samo usodno pomanjkanje: pomanjkanje vsakršne politične demokracije, politične strpnosti. Tudi nam razkrije, da se je samostojna slovenska politika o vprašanih obstanka slovenskega naroda uveljavila samo z ustanovitvijo Osvobodilne fronte in se nato uveljavljajo nekaj vojnih let. V tako samostojno slovensko politično delovanje in življenje pa je začela že zgodaj posegati jugoslovanska centralistična politična usmeritev. To je bila usmeritev osrednjega vodstva Komunistične partije Jugoslavije oziroma njenega generalnega sekretarja. Tako je bila na kratko odpravljena vsaka misel na možnost konfederativne ureditve prihodnje države, tik pred koncem vojne pa je bila s preprostim ukazom ukinjena slovenska narodnoosvobodilna vojska.

Danes smo pred nalogo, da te sedemdesetletne, skoraj nepretrgane nedemokratske in protidemokratske razmere v slovenskem političnem življenju, ki jih lahko označimo kot sedemdesetletno politično vojno, dokončno in brez vsakega popuščanja in odlašanja pretrgamo z združenimi močmi za svojo blaginjo in obstanek vnetih sil vseh slojev slovenskega naroda. **To je vprašanje sprave slovenskega naroda.**

»Edino smiselna in humana je koeksistenca religioznih in ateističnih moralnih pozicij in drž, sožitje vrednot brez nestrpnosti, sektaštva in dogmatizma, preganjanj...«

Vlado Sruk, Morala in etika,
str. 46, Leksikoni CZ 1986

V.

● Zadnjih nekaj mesecev na Slovenskem vseprek mlatijo po komunistični stranki – sploh po komunistih zaradi socialistične, »boljševiške« revolucije, pomora domobranske vojske na Rogu in drugod in še marsičesa. Prav vse je spotika in črna pika v tarči napadov, ki predstavlja komuniste. Krivi so za vse, kar se je zgodilo v Sloveniji (dejansko v Ljubljani in Ljubljanski pokrajini), ko je na največjem delu slovenskega ozemlja prevzel vso oblast Hitler sam, na manjšem pa Mussolini, ki so mu stopili ob bok del politikov, predstavnikov gospodarstva in škof kot katoliški cerkveni poglavar.

Krivi so – tako »podmeno« nakazuje anketa – da nista mogla nastati »čista« Osvobodilna fronta in »čist« narodnoosvobodilni boj zaradi njihove udeležbe v njiju in zaradi temu sledečega dejstva, da so vpletli v narodnoosvobodilni boj revolucijo, kar je bil njihov glavni cilj, kot je revolucija njihov glavni cilj vedno in povsod. Zaradi vpletanja komunistov v narodnoosvobodilni boj ta ni bil »čist« in za njegovo »nečistost« so krivi komunisti. Vpletanju komunistov so se nasprotniki revolucije – očitno zgodovinsko nujno, ne glede na okoliščine – morali upreti, in to so tudi storili. Vendar niso mogli ločiti komunistov in narodnoosvobodilnih borcev, da bi udarili samo po komunistih, narodnoosvobodilne borce pa pustili. Tega jim seveda osvajalci tudi ne bi dopustili, če so jim omogočili, da se organizirajo, jih opremili, oborožili in izurili. Za osvajalce so bili vsi, ki so se jim uprli, rebelli in banditi, in niso imeli nobene potrebe, da jih delijo na te in one. Če ne bi bilo v deželi osvajalcev, bi bil boj proti komunistom – državljanska vojna – »čist«. Za »nečistost« je bil torej kriv osvajalec. Tako se izkaže, da komunistično narodnoosvobodilno ali narodnoosvobodilno komunistično gibanje ni bil tandem, ampak pravi klobčič (prisposobi tandem in klobčič uporablja anketa), v katerega so se zapletli protirevolucionarji. Kljub temu je vendarle jasno, da so bili grda stran dogajanja tistega časa komunisti in osvajalci. To pa je menda tudi nekaj novega, saj drugače osvetljuje tisti čas kot »uradna« zgodovina.

Ravnanje »protirevolucionarjev«, sicer »edino legitimnih, resnično demokratičnih političnih strank v okupirani domovini« (= v Ljubljanski pokrajini), bi jim dalo drugačno podobo:

1. Če ne bi bilo komunistov (za kar bi morali poskrbeti že v kraljevini), bi v primernem trenutku sami začeli boj proti osvajalcem in narodnoosvobodilni boj bi bil potem »čist«.
2. Če ne bi bilo osvajalcev, tedaj bi sami v »čisti« državljanski vojni obračunali s komunisti, če bi si ti drznili začeti revolucijo, tega pa žal v kraljevini niso poskusili.

Toda ker so bili tu komunisti in osvajalci, so »edine itd. stranke« zaradi svoje prenapete protikomunistične zanesenosti in popolne politične kratkovidnosti zapletle klobčič in se zapletle vanj. V to jih ni nihče silil. Morda zaradi duhovne naravnosti, ki jo je v njihovem katoliškem krilu utemeljevala in navdihovala miselnost katoliškega univerzalističnega integralizma, niso bile niti sposobne razmišljati o drugih možnostih, kajti zares je nenavadno in neverjetno, da so izbrale prav gotovo najslabšo, kakorkoli jo presojamo. Ko pa so se zapletle v klobčič, do konca vojne niso storile ničesar, da bi se izmotale iz njega.

Tako je zaradi takega njihovega ravnanja odgovor na vprašanje, ki sklne razpredanje o »čisti« in »nečisti« narodnoosvobodilni in državljanski vojni: »Ali se je bilo potemtakem sploh mogoče izviti iz tedanjega tragičnega klobčiča?« samo eden in čist. Vendar je to drugovrstno vprašanje, kajti prvo in bistveno je: »Ali so se morali 'protirevolucionarji' po svobodnem preudarku zares tako nujno zaplesti v klobčič ostre 'nečiste' vojne?« Pri tem se spomnimo pregovora: Kdor pamet izgubi, vse izgubi. Ni dvoma, da so svetovnonazorska ali ideološka vnaprejšnja mnenja in neizpodbitne resnice v politiki, če celo pa, če gre za vprašanje vojne, prav slabi ali kar pogubni svetovalci.

Ne vem, ali v anketi tako nakazano pretanjenost in natančno razčlenjevanje tistega časa in ravnanja dela udeležencev morda res pomeni vrhunsko miselno razčlenjevalno spretnost zgodovinskega raziskovanja. Vendar sodim, da nam tistega časa ne pomaga bolj nepristransko videti in razumeti. V tako nakazanem razmišljanju v anketi se

osvajalec sicer omenja, toda njegove resnične vloge ni videti. Vsako razmišljanje o Osvobodilni fronti, o narodnoosvobodilnem boju in dogajanjih v tistem času bi morala brezpogojno spremljati temeljna vednost o njem: da sta Hitler in Mussolini – nacizem in fašizem – obsodila slovenski narod na iztrebljenje in smrt, da sta kot njegova sodnika in krvnika prišla, da smrtno obsodbo izvršita, in da so bile v boju proti njima vojske Sovjetske zveze in Zahoda ter sta bila zato obsojena na poraz.

● V sedanjem jedkem obtoževanju narodnoosvobodilne vojne in vsega v zvezi z njo in zavračanju njene vsakršne vrednosti za nas ni videti v ozadje zgodovinskih tokov v Sloveniji. Mogoče bi »razpravljalci« odkrili, da imajo revolucije svoje vzroke, da so lahko različne in da »boljševiška« že v naši zgodovini ni bila edina oblika.

Za to, da so jim nekatera ozadja zgodovinskih dogajanj v vojnem in povojnem času neznana, niso krivi čisto sami, saj tudi v »uradni« zgodovini ni celostnih stvarnih razčlenitev in določitev. Nimamo namreč še zgodovine, v kateri bi bila povezana politična zgodovina naše narodnoosvobodilne vojne in naše revolucije (naših revolucij!) z gospodarsko in socialno zgodovino v Sloveniji in prikazana njihova razmerja z dogajanjem v kraljevini. Imamo samo grobo, nenehno se ponavljajočo oguljeno podobo socialnih gibalnih sil narodnoosvobodilnega gibanja in vojne ter posebej revolucije, demokratične, socialne in »boljševiške«, nikakor pa še ne podobe razmerja med strankami in socialnim okoljem, ki so ga zares ali samo navidezno zastopale. Tako delo še čaka naše zgodovinopisje in, dokler ga ne bomo imeli, bo mogoče mlatiti po udeležencih v tedanjih dogodkih tudi praznih rok, če je le moč udariti. Albert Mathiez je napisal tako zgodovino o francoski revoluciji (izhajala je med 1922 in 1928). Ne vem, ali imajo Francozi danes kaj boljšega. Slovenci bi bili srečni, če bi kmalu dobili v roko podobno vsestransko temeljito celostno podobo svoje narodnoosvobodilne vojne in revolucije. Kljub vsemu je vendarle čudno, da se zaneseni in prenapeti mlatci, kričači in »razpravljalci« niso ne pred petdesetimi leti ne danes vprašali, kako je mogla peščica trdo preganjanih komunistov (in drugih socialistično usmerjenih političnih delavcev in izobražencev) imeti tak političen vpliv na gibanje vseh slojev slovenskega naroda v zadnjih petih letih pred vojno, kako je mogla 1941. in v naslednjih letih uspeti ustanoviti Osvobodilno fronto široke politične sestavljenosti, ustanoviti partizansko, narodnoosvobodilno vojsko, dvigniti vstajo proti osvajalcem in se obenem boriti proti nasprotnikom, vzpostaviti državo in z njo zajeti vse Slovence v etničnih mejah.

Vojne in revolucije spremljajo človeštvo vso zgodovino. Nad tem dejstvom smo lahko do konca zgroženi in obupani, a kaj lahko storimo? Tudi če bi v protest proti temu dejstvu sami sebe sežgali pred očmi vsega sveta, pred vsemi oblastniki in podložniki, bo zgodovina tekla naprej nič manj krvavo. Vojne in revolucije spremljajo brezmejna in brezčutna strahovanja vsake vrste. Tudi čas slovenske narodnoosvobodilne vojne, demokratične in socialistične revolucije je spremljalo strahovanje vseh vrst. Tudi strašno, z vseh nasprotnih strani. Bilo pa je strahovanje način vladanja v kraljevini že od njenega nastanka.

Prvo knjigo o umetnosti vojskovanja, ki še danes velja za vsega upoštevanja vredno, je napisal Sun Zi v 4. stoletju pred našim štetjem in ostaja prva, a Clausewitzeva O vojni doslej ni bila zadnja. Prav nič ne vem, ali so tem knjigam podobne bile napisane tudi o vodenju revolucij. Prav gotovo veljajo v revoluciji, kadar postane vojskovanje, enaka spoznanja in nauki kot v vojskovanju. Proti strahotam vojne je usmerjeno vojno pravo, s katerim jih skušajo omiliti, vendar kaže, da so njegova prizadevanja obrobna v primerjavi s strahotami vojnih dogajanj. Nekaj zakonitosti strahovalnih ravnanj revolucionarjev v veliki francoski revoluciji odkriva Mathiez v svojem delu. Tako pravi, da je revolucionarno vlado moral spremljati teror. Revolucionarji so bili po nasprotnikih, da ne bi nasprotniki bili po njih. Diktatura stranke ali razreda se največkrat uvaja s silo, v vojnem stanju pa je to nujno. Ugotavlja pa tudi, da je beli teror: preganjanje in pobijanje uradnikov revolucionarne vlade, trajal dobro leto, toliko kot rdeči teror; vendar Louis Blanc dodaja, da je bil beli teror še strahotnejši od

septembrskih pokolov, množičnih streljanj s topovskimi kartečami in množičnih potapljanj. Nekatere ugotovitve o ravnanjih političnih in vojaških voditeljev Osvobodilne fronte in »protikomunistične zveze« bi bile prav verjetno podobne. Cilj obeh strani je bil enak: zmagati. In ker je nasprotna stran vojaško ovirala narodnoosvobodilni boj proti osvajalcem, je bil boj proti nji še posebno srdit, ta pa je vračala z enako nepopustljivo srditostjo. Razčlenitve in ocene vsakovrstnih nasilnih in strahovalnih ravnanj na eni in na drugi strani zgodovina še ni napravila. Upamo pa lahko, da bomo glede na sklep predsedstva skupščine Socialistične republike Slovenije dobili v bližnji prihodnosti stvaren zgodovinski prikaz in oceno ravnanja z vrnjeno domobransko vojsko.

Da je bila že sama narodnoosvobodilna vojna revolucija, ker je bila upor proti oblasti osvajalcev in obenem zaradi nasprotovanja domače oblasti tudi proti tej, ni treba posebej utemeljevati. Tudi tega ne, da je bila to demokratična revolucija, saj so se kmalu začela oblikovati nova telesa ljudske oblasti, državne oblasti in končno vrhovno državno zakonodajno telo – zbor odposlancev slovenskega naroda v Kočevju. In ne, da je demokratična revolucija preraščala v socialno, saj je bila zaplenjena imovina tistih, ki so sodelovali z nasprotno stranjo ali z osvajalci. Zaplenba imovine je bila tudi razglašena kot sredstvo pritiska, ki bo doletela take krivce po zmagi.

In revolucionarji so zmagali in prevzeli oblast. V Jugoslaviji je prevzela oblast Komunistična partija Jugoslavije, v Sloveniji, po zunanjem videzu, Osvobodilna fronta, v resnici pa Komunistična partija Slovenije, ki se je že povsem vključila v centralistično državno jugoslovansko politiko.

Z zmago pa se je za revolucionarje – komuniste, začela nesreča, kajti z njo so se znašli pred nalogo, kako uresničiti cilj revolucije: odpreti poti socialističnega družbenega bivanja v sedanjosti in prihodnosti. O tem so imeli samo poenostavljene predstave nasploh in tudi o sovjetskih družbenih odnosih in njihovem uresničevanju socializma. Pred očmi so imeli en sam edini zgled socializma in en sam način njegovega uresničevanja: centralizirano vodenje vsega gospodarskega, političnega in kulturnega življenja. Predstave o socialistični družbeni ureditvi in o načinu njenega uresničevanja so bile sad pomanjkljivega znanja in pomanjkanja vsakršnih razprav o teh vprašanjih. Spoznanj in izkušenj, ki jih imamo danes o vzorcu socializma, kakršen se je uresničeval, in o načinu, kako se je uresničeval po svetu in doma, takrat vodilni komunisti niso imeli. Takrat so v svetu nekateri že zelo kritično razmišljali o možnostih uresničenja socialističnih – kolektivističnih, idej – vendar so bili pri nas neznani. Njihova razmišljanja prihajajo k nam šele zdaj. Pa tudi če bi prišla že med vojnama, se tokovi najbrž ne bi spremenili, kajti ZSSR je veljala za državo delavcev in kmetov in je pomenila socializem. Sicer pa so se zadržki in pomisleki o poteh v socializem pojavljali že pred vojno tudi pri nas med pripadniki socialističnega in komunističnega gibanja, toda sestavina javnega razpravljanja so mogli postati šele sedaj.

Dejstvo je, da so komunisti, ki so bili revolucionarji, potem ko so postali oblast, prenehali biti revolucionarni, kajti program socializma (kot so si ga predstavljali) in način njegovega uresničevanja sta bila popolnoma v navzkrižju s stvarnostjo. Bila sta sad od zgodovinske družbene stvarnosti odtrgane »sanjske« miselnosti. Zato so kljub vsem prizadevanjem izgubili bitko. Tako so postali 45 let po zmagi popolni poraženci. Da izgubljajo bitko, je bilo že dolgo vidno. Sedaj so končno vendar tudi sami spoznali to dejstvo.

● Kar se tiče nas, posebej Slovencev, bi moralo leto 1945 pomeniti dokončno uveljavitev in utrditev vsega, kar smo v narodnoosvobodilni vojni dotlej uresničili od točk Osvobodilne fronte in zahtev narodnih programov levih strank, pa tudi utrditev in razširitev izhodišča za prihodnje oblikovanje politično svobodne demokratične in socialno pravične družbe. Namesto tega smo bili:

– ob svojo narodno vojsko

– ob svojo samostojno, samosvojo narodno politiko

- ob državo in ljudsko oblast, kakršni smo si že oblikovali v narodnoosvobodilni vojni in demokratični revoluciji
- ob demokratičnega političnega duha Osvobodilne fronte v političnem in javnem življenju
- ob zavest, da nam je za obstoj in preživetje nujno potreben samostojen, celovit in samosvoj narodni program; zavest je izpolnilo (slepilno) prepričanje, da ni več razlogov za tako potrebo, kajti z zmago revolucije v državi naj bi bilo slovensko narodno vprašanje dokončno rešeno.

Te trpke resnice pa prav nič ne zmanjšujejo zgodovinske veličine ustanovitve Osvobodilne fronte slovenskega naroda, narodnoosvobodilne vojne in revolucije, narodne samozvesti večine slovenskega naroda in njegove plebiscitarne odločitve, da vstane proti osvajalcem. Ponosno so klicali kmečki puntarji graščakom v drugem slovenskem kmečkem uporu 1635. leta: »Hola, hola, mi smo tu!« Z narodnoosvobodilno vojno je slovenski narod dopovedoval osvajalcem: »Hola, hola, mi smo tu!«

Drugi slovenski kmečki upor je manifestiral voljo ljudstva postati usmerjevalec lastne usode in pomeni zato poleg drugih vrednosti tudi vrh slovenskega puntarstva. Narodnoosvobodilna vojna pa je manifestirala voljo slovenskega naroda, da se ne da uničiti in zbrisati s svoje zemlje, da hoče obstati in biti sam svoj gospodar na svoji zemlji. Slovenski narod se je vojskoval proti osvajalcem z ramo ob rami s Sovjetsko zvezo in Zahodom in tako zavzel svoje častno mesto v zgodovini vojne proti nacifašističnim osvajalcem.

Trpke resnice pa tudi nič ne zmanjšujejo nedvomno odločilno pomembne pozitivne vloge vseh domoljubnih skupin od demokratičnih izobražencev in kulturnih delavcev do krščanskih socialistov in Sokolov in še posebno ne Komunistične stranke Slovenije v obratu slovenske zgodovine leta 1941.

Popoln polom načina uresničevanja socializma in njegove oblike družbe t. i. realsocializma po svetu in pri nas ne pomeni, da so umrle in da se bodo izgubile v pozabi tudi socialistične in komunistične misli o nujnosti, da se svetovno človeško družbeno bivanje spremeni iz civilizacije dobička v civilizacijo človeške vzajemnosti, iz civilizacije nezadržnega izkoriščanja narave v civilizacijo sožitja z njo. Te misli ohranjajo in bodo ohranjale vso svojo človeško vrednost in veljavo tako za svet kot za nas in vznemirljivo kličejo k novemu razmisleku, kako jih udejanjati skladno z naravnimi in družbenimi življenjskimi zakonitostmi. Ni nobenih drugih izhodov za obstanek človeštva, še posebej za obstanek slovenskega naroda ne.

Polom tudi ni razvednotil duha naših narodnih programov. Njihov duh se mora danes ponovno oblikovati in ubesediti skladno z današnjimi in jutrišnjimi potrebami obstanka slovenskega naroda v celostnem narodnem programu (narodnih programih strank) sedanjega časa.

● Danes mnogi govorijo o **popolni** spremembi političnega, družbenega in gospodarskega sistema. Skrajneži, ki kličejo po taki zahtevi, zagovarjajo restavracijo kapitalističnega sistema v celoti po najhitrejši in najkrajši bližnjici. Zaneseno **trdijo**, da je to samo pravno vprašanje in da je zato restavracija res lahka zadeva. Kje je izvor takšnih stališč? Saj kažejo popolno pomanjkanje vsakega zgodovinskega znanja. Kot da ne bi bila zaprega velike imovine in oblasti temeljno dejstvo vse zgodovine, kot da ne bi denar v oblasti igral odločilne vloge. Družbena lastnina je razglašena za temeljnega krivca gospodarskega poloma, vendar se njene stvarne nepristranske in vsestranske razčlenitve ustvarjalne proizvodne kakovosti in vrednosti v našem družbenem bivanju doslej še nihče niti dotaknil ni, čeprav bi bilo naravno, da bi vsaj slovenska komunistična stranka to že morala opraviti v svoji prid in na svoj strošek v okviru svoje usmerjenosti in dejavnosti. Tega programi Evropa zdaj ne kažejo in zato mi ni jasno, s kakšnim kompasom se hočemo usmeriti tja. Brez take razčlenitve smo, pa se

že tako rekoč razpisuje licitacija z udeležbo predvsem tujih kupcev. Ravnanje brez pameti! In ti naj bi sedaj odločali o usodi naroda, tudi moji usodi? Prepričan sem, da moramo kot narod ohraniti bistveni dosežek socialne revolucije, t. i. družbeno lastnino, ki je in mora ostati naša skupna lastnina. O njeni razprodaji ne bi smelo biti niti besede, kaj šele tujcem! Ali nismo ta naša skupna lastnina in obenem z njo tudi mi sami že do skrajne meje ogroženi z dolgovi tujini? Ali sploh še imamo kaj suverenosti? Ali ni geslo »Biti na svoji zemlji sam svoj gospodar« samo še pisan ništrc? Kaj nam še ostane od možnosti za samostojno, samosvojo slovensko narodno politiko in kaj potem sploh lahko še storimo za svoj obstanek, če lahkomišelnost, brezglavo zavržemo to našo skupno lastnino, družbeno lastnino, ki ni prav nič kriva za razsipanje velikanskega dela vrednosti, ki jih je ustvarjala prav ona s pridnim delom slovenskega naroda?!

VI.

● Od prve pobude za narodno spravo je bilo dosedaj o njej že veliko napisanega. Tudi sam sem že pisal o tem. Vsa razmišljanja in razpravljanja o njej pa se vsebinsko močno širijo, tudi zapletajo in razhajajo. Razpravljanja vključujejo priznanje krivde za bratomorno vojno v času 1941–1945, za pomor na Rogu in drugod v tistih strašnih prvih dneh po koncu vojne, strašnih za žrtve, kakršnakoli že je bila njihova krivda, strašnih za sodnike, ki so odločali o življenju in smrti, strašnih za rablje, ki so opravljali svoje strašno delo, in strašnih za nas, ki smo bili postavljeni pred to odkritje. Vključujejo zahteve za povračilo odvzetega premoženja in posesti, za vrnitev dobrega imena, skratka, za poravnavo krivic za vse žrtve, žive in rajne, komunistične revolucije. Take zahteve se razširjajo tudi na ves povojni čas in uveljavlja se sodba, da bo sprava mogoča samo, če se bo uresničevala v imenu in duhu pravičnosti. Kaže, kot da se razpravljanje o spravi spreminja v dolgo pravdo, ki ji sploh ni videti konca, in v oživljanje duhovnega in političnega ozračja dveh desetletij med vojnami, kot da je sprava možna sploh samo, če se izbriše vseh zadnjih petdeset let našega življenja in življenja vsega naroda (doma in po svetu) in vrne kolo zgodovine nazaj v staro kolesnico, iz katere je zdrsnilo 1941. Ali je nuja obstanka večine slovenskega naroda, kot naroda in kot posameznikov, popolna vrnitev naše zgodovine na izhodišče, ko se je začelo teh spornih, strašno obtoževanih in moralno nasploh nevrednih, zavrženih petdeset let. Ali to nujo zapoveduje duh pravičnosti? Kakor da ti glasovi in zahteve kličejo vesoljno sodbo. Zahtevam po vesoljni sodbi ne bi ugovarjal, če bi bile združene z zahtevo, da bi bil pravični sodnik Božji sin. Naši pravičnejši pa brez zardevanja izražajo namen, da bi sami opravili delo Pravičnega. Kakor da nimamo ene same celostne žgoče izkušnje o vseh sedemdesetih letih našega družbenega in političnega življenja od 1918 do danes, ki nam jo je to življenje dalo kot celota. Ta izkušnja je, da je življenje celote naroda in njegovih udov usodno določalo – oviralo, dušilo in tudi pogubno ogrožalo popolno pomanjkanje strpnosti in ideološko neobremenjenih svobodnih razmerij med vsemi udeleženci v političnem in javnem življenju, popolno pomanjkanje nepristranosti med političnimi in javnimi delavci, na kratko: popolno pomanjkanje demokratičnega ozračja in demokratičnih razmerij v vsem političnem in javnem življenju. Kot narod in kot posamezniki – predvsem vsi tisti, ki kakorkoli delujemo ali kakorkoli sodelujemo v javnem političnem in družbenem življenju – stojimo pred življenjsko nalogo, da v našem političnem in družbenem življenju uveljavimo vsesplošno popolno demokratično ozračje v vsakem trenutku našega bivanja v tej naši edini domovini.

Predsedstvo republike Slovenije je s svojo izjavo o narodni in državljanski umiritvi jasno pokazalo, da se zaveda te potrebe in naloge časa, ki se postavlja pred Slovence kot prvi pogoj obstanka. Izjava v celoti izpričuje najvišjo raven državniške politične zavesti predsedstva – namreč, da je in mora biti kot osrednje državno predstavniško telo samostojno, neodvisno in nadstrankarsko. Izjava je s svojim duhovnim nagnjenjem in vsebino, z nalogami, ki jih postavlja pred pristojna državna telesa pri njenem

uresničenju – še en korak poleg vrste drugih, ki jih je že storila tudi republiška skupščina, k uveljavitvi demokratičnega ozračja v političnem in javnem življenju v državi in domovini Sloveniji, kakršno naj postane bistveno nova kakovost v življenju Slovencev. Poleg tega je pomembna kot dejanje ponovne oživitve in polne uveljavitve samostojne slovenske narodne in državne zavesti in politike, ki se izpričuje v zadnjem poldrugem letu v slovenskem javnem in političnem življenju, v ravnanju slovenske uradne politike v republiki in na ravni skupne države, in ki se je uresničila z uveljavitvijo strankarskega političnega (predstavniskega) skupščinskega sistema in svobodnimi tajnimi volitvami.

Ob koncu vojne se je samostojna slovenska narodna demokratična politika, kakršna je oblikovala Osvobodilno fronto, pretrgala. Nadomestila jo je popolnoma centralistična jugoslovanska državna politika, ki je izključevala vsakršen spomin na samosvojo narodno politiko. Zato je prišlo do izjave predsedstva lahko šele sedaj, v času preroda samosvoje slovenske narodne politike.

Bistveno pomemben korak k uresnitvi demokratičnega ozračja je – na ravni udeležencev dogajanj pred petdesetimi leti storila Zveza komunistov Slovenije, ki se je odrekla svojemu izključnemu oblastnemu položaju, ideološkemu in političnemu totalitarizmu, se izrekla za strankarski skupščinski sistem, sodelovala pri njegovem uresničevanju, spremenila svoje ime in simbole.

Na ta način so v slovenskem državnem in političnem življenju – razen zadev, ki jih je morda treba urediti v pravni ureditvi – ustvarjene okoliščine, da se prvič v sedemdesetih letih slovenske zgodovine uresniči demokratično ozračje, v katerem se bodo morale uveljaviti in prevladati strpnost, nepristranost, ideološko svetovnonazorsko neobremenjena širina pogledov in preudarnost. Ustvarjena je možnost za vzajemno strpno, spoštljivo sožitje vseh Slovencev, tudi tistih, ki so si v času vojne stali nasproti in se vojskovali. To zadnje je bistvo narodne sprave. Uveljavitev strpnega spoštljivega sožitja vseh Slovencev.

Korak k spravi pa mora napraviti tudi druga stran.

Misel, da so strpnost, nepristranost, preudarnost, ideološko svetovnonazorska neobremenjena odprtost našega duha do soljudi in v svet v političnem in sploh javnem duhovnem življenju usodnega pomena za obstanek slovenskega naroda, misel, ki so jo spočeli domoljubni, napredni, humanistično politično razmišljajoči slovenski razumniki v zadnjih letih pred vojno – se sedaj, po petdesetih letih mnogovrstnih bridkih izkušenj vrača v slovenski duhovni svet. Kreposti, ki jih misel obsega, se v našem duhovnem ozračju političnega in javnega življenja ne bodo uveljavile same, brez naših vztrajnih prizadevanj in truda. Njihovo uveljavljanje bo pomenilo ustvarjanje plodnih okoliščin za razmah ustvarjalnosti posameznikov in naroda. Tako kot je že njihova prva kratkotrajna uveljavitev pred petdesetimi leti zaznamovala izredno pomemben demokratični politični prevrat (z ustanovitvijo Osvobodilne fronte!) v naši zgodovini in za kratek čas na stežaj odprla vrata ustvarjalnosti večine slovenskega naroda, tako je tudi očitno dejstvo, da se to ne bi zgodilo sedaj. Usoda njihove dejavne veljave v življenju naroda bo odvisna od nas. Najprej moramo te kreposti duhovno sprejeti in jih nato udejanjati v svojem javnem delovanju in sploh javnem življenju. S tako trajno naravnanoostjo svojega duha bomo uresničevali v vseh svojih razmerjih v družbi duha pravičnosti.

Sprejeti te kreposti za svoje, in jih uveljaviti v življenju, pomeni v resnici sprejeti in uresničiti bistvo duha narodne sprave. Sprava ne more biti enkratno dejanje. Če bi jo pojmovali tako in jo hoteli tako uresničiti, s takim dejanjem ne bi v naši zgodovini spremenili ničesar. Sprava naj bi bila duh našega življenja. Pomenila naj bi našo trajno duhovno usmerjenost v uresničevanju pravnega življenja. Tako bi udeležali bistveno duhovno vsebino in pomen narodne sprave.

Ali »vesoljna sodba« ali sprava?

DR. VEKOSLAV GRMIČ

Prav kratko bom skušal podati nekaj misli v zvezi z zastavljenimi vprašanji vaše ankete.

1. Nujno se je treba ozreti v čas pred drugo svetovno vojno v Sloveniji, ko so se ljudje vedno jasneje in odločneje opredeljevali, vsaj tisti, ki so hoteli biti najvplivnejši, za reforme družbenega in političnega življenja v duhu socializma (komunisti in krščanski socialisti) in za zavračanje takšnih reform v duhu cerkvenih socialnih okrožnic, ki jih je zagovarjala predvsem katoliška akcija, sploh pa uradna Cerkev.

2. Tako so si Osvobodilna fronta pod vodstvom Komunistične partije Slovenije in cerkveno misleči ljudje, v Ljubljanski pokrajini še posebej, od začetka, takoj po okupaciji, stali nasproti kot sovražniki, potencialni borci drug proti drugemu, eni so veljali za boljševice, drugi za smrtno sovražnike boljševizma. Ni čudno, da je prišlo kmalu do obračunavanja po načelu: »ABYSSUS ABYSSUM INVOCAT«. Seveda je imel svojo vlogo tudi drugačen odnos teh in njih sorodnih skupin do okupatorja ali bolje do odpora proti okupatorju in njegovemu raznarodovalnemu početju. Medtem ko je Osvobodilna fronta zagovarjala odločen odpor, so njeni nasprotniki kazali do okupatorja od začetka spravljivo razmerje.

3. Osvobodilna fronta je vsekakor od začetka bila dvojni boj: zoper okupatorja in za revolucionarno preobrazbo družbe, šlo je za osvobodilni boj v narodnem oziru in za revolucijo. In zgodilo se je, da so revolucionarji ravnali v skladu s Kocbekovimi pogledi: »To se pravi, da sme določena človeška skupnost z vso pravico seči po revolucionarnih sankcijah, kadar je njen obstoj ogrožen, posebno, kadar bije boj na življenje in smrt. Kdor je v takem stanju odgovoren za kolektivno usodo, ima pravico biti neusmiljen, sme vzeti življenje posamezniku in odkloniti ozire na osebne kvalitete in namene.« (Tovarišija 28. maj, str. 31.) Seveda so enako ravnali tudi nasprotniki Osvobodilne fronte.

4. Nasprotniki Osvobodilne fronte so se v boju zoper to organizacijo povezali z okupatorskimi silami, predvsem policijskimi, čeprav je bil njihov glavni namen uničenje Osvobodilne fronte. S tem usodnim korakom so nujno postali zavezniki fašističnih sil osi in hkrati nasprotniki tistih sil, ki so se bojevale zoper fašizem. Tudi niso mogli prepričljivo nastopati v službi slovenskega naroda, ki ga je okupator »obsodil na smrt«. V svetopisemskem jeziku bi lahko rekli, da so »s poglavarjem hudih duhov izganjali hude duhove«. Osvobodilna fronta je ta korak domobrancev in njihovih zagovornikov lahko uporabila v svoj prid in tako svoje nasprotnike imela za »izdajalce«.

Boj med obema skupinama se je zaostрил do največje možne mere.

5. Kar se je zgodilo po vojni z vrnjenimi domobranci, je seveda zločin posebne vrste, čeprav ne smemo nanj gledati brez zgodovinskega konteksta, brez pomena, ki so ga imeli zanj predvsem tile dejavniki: travme iz časov vojne, maščevanje zmagovalcev nad premaganci, strah zmagovalcev za pridobljeno oblast itn. Vse to pa ne more opravičiti zločina.

6. Kolikor se je desetletja poskušalo zločin prikriti, je danes s tem večjo silovitostjo prišel na dan. Dogaja pa se celo že to, da nekateri poskušajo zopet pokazati le na eno plat resnice, seveda nasprotno od dosedanje. Pomislimo samo na Črne bukve.

7. Treba bi bilo prikazati vse te dogodke v čim popolnejši luči, popraviti krivice, kolikor je le mogoče, rehabilitirati ljudi, ki se jim je zgodila krivica, in tudi mrtvim vrniti njihovo človeško dostojanstvo. Ne samo pravičnost, tudi ljubezen in usmiljenje se morata pri tem uveljaviti.

8. Vsega pa nikakor ne bo mogoče urediti, kakor bi bilo prav in potrebno, zato ne sme nihče omahovati pri priznanju krivde in odpuščanju. Sprava je v resnici nadrazumsko dejanje, nadrazumsko ravnanje, če ne gre samo za pomiritev na zunaj. Sprava je moralna kategorija, ki vsebuje spreobrnjenje, usmiljenje, ljubezen, vero v širšem pomenu. Kdor pozna evangelij, naj se spomni na priliko o izgubljenem sinu. Sicer pa si imamo drug drugemu vedno veliko odpustiti.

MAG. DAMIJAN GUŠTIN

Narodna sprava, državljanska umiritev ali zaključek revolucije? Vprašanje, ki ga različni segmenti javnosti označujejo z narodno spravo, državljansko in narodno umiritvijo, je v svojem bistvu politično in splošno civilizacijsko vprašanje. Vprašanje zgodovinopisja kot njegovo strokovno vprašanje (še) ne. Narodna sprava me torej zadeva kot državljana, kot zgodovinarja pa le toliko, ker bo pri nadaljnjem procesu zgodovinarjem kot najbolj usposobljenim strokovnjakom za preteklost pripadel levji delež pojasnjevanja (interpretacije in reinterpretacije) zgodovinskih procesov in njihovih posledic.

Ko se je ideja narodne sprave pojavila – govorim o času zadnjega desetletja – se je pojavila na ravni posameznega, okrog katerega so se šele začele oblikovati politično profilirane in orientirane skupine. Takrat je to bilo res moralno in civilizacijsko vprašanje. Reakcija oblasti pa je takoj segla na politično področje. Odločila se je za ostro zavrnitev pobude, ne da bi bilo večini jasno predloženo, kako in zakaj je zavrnjena. Takrat je bil še pravi čas za reševanje tega problema, ne da bi imelo pezo, da je v take korake državno vodstvo bolj ali manj prisiljeno. Temeljit in javen premislek avtoritativnega državnega organa (da ne bo pomote, s tem ne mislim izdelovanja varnostnih ocen in razsojanja policije) bi bil takrat nadvse dobrodošel. Dočakali smo ga šele zdaj. Da je od takrat preteklo pet let, je kaj slaba legitimacija za vsak sistem, ne glede na velik pomen, ki ga ima izjava predsedstva v zasnovi drugačnega legitimiranja oblasti.

Pojav državnega organa republike, celo najbolj reprezentativnega organa, v to diskusijo prinaša novo raven in nove pomeni. Vprašanje narodne sprave je prešlo na državno(politično) raven. Izjava predsedstva Socialistične republike Slovenije, zdaj že Republike Slovenije, je prišla v nerodnem trenutku. Ne le zaradi volitev; zatrjevanja, da izjava ni v volilni funkciji, predsedstvo ne jemlje resno niti samo. Prepozna je s stališča delovanja sistema samega. Hkrati pa je izjava predsedstva o narodni in državljanski umiritvi prav zaradi sporočila, ki ga prinaša, mogla stopiti v javnost šele takrat, ko se je dosedanja oblast dokončno odločila za prehod na nerevolucijsko legitimiranje oblasti.

Izjava predsedstva Socialistične republike Slovenije pomeni le eno – oznanitev konca socialistične revolucije. S tem je na simbolni ravni akceptiralo dejstvo, ki se je realno že zgodilo.

Uvedba političnega pluralizma, ne glede na predznak političnih sil, izenačevanje pravnega položaja lastnin, izpraznitev mesta državne oblasti, odprava ali sprememba dosedanjega političnega sistema po volji s praviimi volitvami legitimiranih političnih sil, vse to pomeni odpravo prednosti (pravno, postopoma pa tudi dejansko), ki so si jih zagotovili zmagovalci v revoluciji. Hkrati pa je jasno tudi to, kar je (bilo) vidno tudi mnogim analitikom znotraj sistema; namreč, da je revolucija ali, bolje, sile, ki so zastopale njeno zgodovinsko kontinuiteto, izgubila svojo notranjo napetost in s tem tudi ustvarjalne potenciale; za trenutek zanemarimo metode vladanja, ki jih je pri tem uporabljala. Izjava predsedstva je v naših razmerah kljub vsemu državniško moder korak, ki je v interesu vse družbe, ne le nacionalnega interesa, in ki zagotovo ni v prid (vsaj ne kratkoročno) dosedaj vladajočim političnim silam, saj zanje pomeni odpoved oblasti, o kateri bi si v nasprotnem še nekaj časa lahko utvarjala (ob vedno večji represiji), da je zgolj in samo njena. S tem je, upam, slovenska državna oblast omogočila družbi mirno vrnitev v prihodnost, da nadaljuje tam, kjer se je naš revolucionarni čas končal, ne da bi hkrati restavrirala predrevolucijsko stanje. Jasno pa je, da izjava sama po sebi ni pravno sankcionirano stanje, posebej še, ker je v federaciji oblast deljena. Do tega bo treba šele priti.

Narodna sprava ni in ne more biti zakon; nikomur ne more biti ukazana. Deluje lahko le z moralno močjo, in to na tiste, ki zmorejo svoje doživetje vojne (narodnoosvobodilnega boja, državljanske vojne, boljševisistične revolucije in vseh vmesnih odtenkov) racionalizirati; mnogi na obeh straneh tega ne zmorejo. Tem je pač treba dopustiti spomin in njihovo prepričanje. Sprava je po drugi strani za mnoge, ki vojne in njenih

surovosti niso doživeli, zgolj konstrukcija, saj se tudi z nikomer niso tako skregali, da bi se danes javno spravljali. Zelo verjetno je torej, da se bo zamisel, porojena v filozofovih zretjih, profanizirala in postala zagrinjalo za marsikaj, kar s spravo nima veliko skupnega. Da pa bi s spravo, pa naj bo to narodna, državljanska ali razredna, odpravili bodoče politično razlikovanje in njegove posledice, kot zgodovinar ne verjamem. Prvič so idealisti redki, in drugič, izpeljava sprave je rezultanta določene politične konstelacije, kjer ločnice potekajo po drugih smereh.

Simptomatično je, da se sprava oziroma umiritev časovno koncentrira le na obdobje med vojno in se končuje z najbolj črno točko, usmrnitvijo vrnjenih domobrancev. Vsaka resnejša analiza bi pokazala, da se revolucija tam ni končala, končalo pa se je obdobje osvajanja oblasti. Obdobje vladavine revolucijskih sil še čaka svojega pomiritelja, in verjamem, da bo za dosedaj vladajoče politične sile to enako boleče. Ali pa to pomeni, da nameravajo vse politične sile to obdobje preskočiti in se ukvarjati s tistim, kar je sicer stvar politike, s sedanostjo z dvema ščepcema prihodnosti?

Sprava je danes in tukaj potrebna iz nacionalno-političnega interesa, konstituiranja notranje trdnosti kljub političnim razlikam, nasproti realni (ali potencirani) zunanji nevarnosti, pa naj ta prihaja iz jugovzhoda, zahoda ali severa. Toda zavedati se je treba, da narodna sprava, kot je zamišljena, favorizira nacionalno izhodišče in odrinja druga. Kakor je nacionalni interes enako realen, kot so tudi, na drugi ravni, politični, razredni, slojni, celo osebni interesi, kakor je razumljiva njegova erupcija po več desetletjih njegovega iztiskanja ne le na politični ravni, ostaja pomisel, da njegova morebitna absolutizacija (zgolj nacionalna država) ni nič bolj produktivna kot pa prejšnja absolutizacija razrednega principa (»oblasti delavskega razreda«).

Da je obravnavanje narodne sprave v slovenski javnosti povzročilo več razburjenja in strasti kot pa vsa priprava na spremembo oblasti, kaže, kako krhka je raven strpnosti, državljanske in politične kulture prebivalcev Slovenije. Pa ne zaradi zaostanka Slovencev za splošno civilizacijsko ravnijo Evrope. Priznati je treba, da je tako tudi zaradi družbenega sistema, v katerem se veliki večini ljudi ni zdelo niti varno, niti koristno, niti pomembno politično se opredeljevati. Posledice so danes vidne v apatiji (kriza traja že desetletje), frustraciji (prav politika, grajena na frustracijah, je najnevarnejša) in nestrpnosti med ljudmi. Hkrati pa moramo enako pošteno razločiti tisto, kar je vpisano v neki narodni stereotip, od tistega, kar je posledica »komunizma«. V Sloveniji se prepletata oba evropska načina politike, sredozemski in severni. Netoleranca je bila prav tako navzoča tudi med vojnama (delno tudi v »dobri stari Avstriji«), ko je obvladovala politično prizorišče meščanska politika. Gledano s tega, morda bi mu lahko rekli utilitarističnega ali pragmatičnega pogleda, bi bilo za narodno spravo, če naj tudi res pomeni to, kar govorijo besede, celo prezgodaj. Ne glede na vse krivice, celo zločine, ki so bili storjeni v imenu česarkoli in kogarkoli, nam mora biti jasno, da restavracija ni mogoča, in političnih bitk nima smisla bojevati v preteklosti. Čas je medtem neusmiljeno tekel za vse enako. Vsem silam na političnem prizorišču bi bilo priporočiti *Hic Rhodus, Hic salta!*

Zgodovinopisje in narodna umiritev. Drugi del izjave predsedstva, ki ga osebno jemljem za manj pomembnega, je tisti del, ki se poskuša konkretno historično opredeliti do celote slovenskega zgodovinskega dogajanja od začetka narodnoosvobodilnega boja do prvih povojnih let. »Boj za interpretacijo«, bi lahko rekli temu. V tej interpretaciji je gotovo več elementov, ki so vsebinsko in pomensko novi, vendar je to stvar temeljite strokovne diskusije ne le zgodovinarjev, ne pa tega ali onega državnega organa. Vsi vemo, da je v politični interpretaciji samega narodnoosvobodilnega boja in revolucije (že ta uporabljena sintagma je proizvod ene od faz te interpretacije) bilo več faz, ki so se gibale med narodnoosvobodilnim bojem, ljudsko revolucijo in socialistično revolucijo. Zgodovinarji smo v glavnem prevzeli kategorialni aparat vladajoče ideologije in ga tudi uporabljali, pogosto s premajhnim preudarkom o vsebini. Klasične uradne interpretacije pa naš sistem že dolgo ne pozna in je danes težko sploh uveljaviti kakršnokoli uradno interpretacijo. Vlogo državnih organov vidim predvsem v tem, da

izvedejo sklepe iz tistega, kar so že in še bodo dali zgodovino pisje in druge vede o tem obdobju, kar so že in še bodo pretehtale strokovne komisije, bodisi da bodo po svojem statusu državne ali pa neodvisne. Glede na značilnosti sistema, ki zdaj nastaja, je jasno, da ene same interpretacije ne bo več, niti ne sile, ki bi tako enotno interpretacijo zagotavljala s pritiskom. Mora pa biti jasno, da je zgodovinarsko raziskovanje počasno delo, bolj kot si to želi javnost in zlasti njegovi naročniki.

Razkol v narodu se med vojno ni zgodil po nacionalni liniji, marveč je imel politične, ideološke in, pogojno rečeno, razredne ločnice. Tudi narodnoosvobodilnemu gibanju nasprotne domače sile niso zanikale slovenstva kot nacionalne kategorije, marveč so se razlikovale njihove vizije položaja Slovencev, saj so se gibale od jugoslovenskih (plemenskih), avtonomističnih preko federalističnih do samoslovenskih in srednjeevropskih (kon)federalističnih opcij. Tudi znotraj narodnoosvobodilnega gibanja je bilo, vsaj v Sloveniji, več (sicer nejasno predstavljenih) opcij, ki so se po kočevskem zboru odposlancev in drugem zasedanju Avnoja zlile v federalistično jugoslovansko opredelitev, pri čemer je treba poudariti, da je bil de facto položaj slovenskega dela narodnoosvobodilnega gibanja vse do jeseni 1944 zelo samostojen.

Zunaj Osvobodilne fronte so ostale tiste politične sile, ki niso bile pripravljene na nobeno obliko sodelovanja s komunizmom (ideološko ekskluzivni), neodločni in marsikateri od tistih, zlasti voditeljev, s povsem osebnim občutkom, da se njegova oseba ne upošteva dovolj. Gotovo je tudi res, da so v osvobodilnem gibanju prevladovalle leve politične sile, ne smemo pa podcenjevati generacijske delitve, ki se je izražala tudi v politični. Že pred vojno začetni razkroj slovenskih tradicionalnih političnih struktur je okupacija silovito pospešila. Menim, da se je večina tistih, ki so se bojevali v vrstah Osvobodilne fronte, vključila v osvobodilni boj tudi z nejasno vizijo, da naj bi se njihov družbeni položaj po končanem boju spremenil na boljše. In v tem pogledu so jim več obljubljalne sile na levici kot pa one izven nje.

Gotovo ne gre v narodnoosvobodilnem boju zanikati nastavkov in priprav na zasedbo mesta oblasti Komunistične partije Jugoslavije in njenega dela Komunistične partije Slovenije. Ta jim je deloma pripadala samoumevno – bili so pripravljeni tvegati največ in največ so tudi lahko dali – deloma pa z daljnovidnim pripravljanjem pogojev: omejevanjem odpora izven Osvobodilne fronte, vplivanjem na ključnih točkah organizacij, katerih obstoj je sicer bil za gibanje nujen, ne glede na revolucijo (vojska, varnostne službe, strateške politične odločitve), previdnim omejevanjem samostojnega nastopa drugih političnih sil (dolomitska izjava). Iskanje podobnosti ali celo istovetnosti z zloglasnim modelom v Zgodovini VKP(b) – Kratki kurz je jalov posel, kajti videti je treba predvsem cilj. Cilj pa ni bil zgolj socialistična revolucija, pač pa tudi emancipacija naroda in ljudstva.

Zgodovinarjem prinašajo konsekvence, ki izvirajo iz problema narodne sprave, in nova doba, ki nedvomno nastaja, vrsto novih izzivov, za katere pričakujem, da bodo v glavnem učinkovali pozitivno – večja odprtost, večja svoboda interpretacije in s tem tudi večja strokovna odgovornost za vse javnosti predstavljene izdelke. Da bi to bilo, pa brez ponavljanja prejšnjih napak novih časov!

VLADO HABJAN

Spoštovano uredništvo revije Borec in moderator mag. Boris Mlakar!

Ta moj prispevek je brati v povezavi s pogovorom z menoj, ki je bil objavljen v Borecu 3-4, 1990, kakor tudi: V. H., Oglašja se prihodnost, ki se spravlja z minulostjo, Dnevnik, 12. in 19. maja 1990. Takoj pa moram poudariti, da me moti tipična fragmentarnost, ki je značilna za slovensko zgodovino pisje, še posebno po letu 1918 in še bolj po letu 1945. Govorimo kvečjemu o vrhu ledene gore, a o njenem skritem podvodju še celo ne ugibamo!?... Vidimo krtino, pa ne vemo, ali jo je povzročil črn krt ali rjava rovka (krtica), ki nam je hkrati tudi spodjedla korenine pri rastlini ali

drevcu, katerega smo se najbolj veselili. S tako površinskim zgodovinopisjem ne bomo daleč prišli navkljub vsem inštitutom in akademiji.

Bridkost naše preteklosti je, da smo kot lipovec, ki ga iz obdobja v obdobje klestijo za krmo ali steljo in se zaradi tega drevesna krona nikoli ni mogla razrasti vsaj tako, kot so se očitno trdovratno razraščale korenine pod rušno plastjo. O tem pa enako kot ob prejšnjih primerjavah ne vemo veliko. Morali pa bi se truditi, da bi kar največ odkrili. Doslej smo vedno bolj neutolažljivo tarnali nad posledicami kot nad vzroki. Tudi ob poboju domobrancev ni drugače. Drugače tudi ni bilo ob naši prvi revoluciji... V poganstvu bolj zakoreninjeni Karantanci so se uprli križu iz Salzburga najmanj leta 772, pa 804 in **ne** zadnjič 820. Koliko sprav je potrebnih še potem?

Meriti in tehtati bi bilo treba iz globine v višine, po vodoravni plati pa v obe smeri; kolikor daleč je pač mogoče. Drugače, četudi ne bolj poenostavljeno, bi se nemara lahko reklo: iščimo družbeno vseobsežnost – vendar brez preobremenjujočih versko-ideoloških spodbujevalcev, ki nas paradokсно in **na večno** ustvarjalno cepijo v nemoč oziroma komaj polovično moč.

Razvejeno družbeno preučevanje je dokaj zamenjalo plemensko-krvno površinskost, ki je obvladovala ljubljansko zgodovinarsko šolo. Družba pa je večna stvar. Tudi v zrelem srednjem veku je bila, le da so jo zakrivate nekatere druge naglasitve. Zato smo nekaj plemensko-krvnega domnevali o Karantaniji. Potem so naš družbeni lipovec oklestili za stoletja. Nenadoma pa naš družbeni lipovec, zlasti v stoletju od 1360 so 1456 oziroma 1460, presenetljivo ozeleni. Ime mu dajo trojni grofi iz Celja, kajkavskega Zagorja in Ortenburga (Radovljice), ki pa so hkrati tudi **suvereni knezi**! Ta knežje državna suverenost se veže na polovico hrvaškega ozemlja, še posebno pa na ostaline patriarhije Oglej in na **večkratne svake** in operativne zaveznike, poknežene grofe iz Gorice. Tako so Celjski ob podpori Goriškim operativno obvladovali dve tretjini širše Slovenije. Sesip pomeni uboj kneza Urha II. leta 1456 v takrat južni madžarski zibelki: Nándor Fejérvár – Beogradu. Pokneženi Goriški so od celjskega ozemlja hoteli vojaško vzeti svojo dediščino. Habsburškim protikandidatom je sprva slabo kazalo. Podkupili so Jana Vitovca, vojskovodjo celjske vdove Katarine (rojene Branković). Podkupljivi Vitovec je z vojsko Celjskih 1460. leta premagal vojsko celjskih **sorodnikov** Goriških. Zdaj morajo Goriški v poniževalno mirovno pogodbo v **Požarnici** – Pusarnitz nad Spittalom na Koroškem. Fevdalna oblika združevanja širše Slovenije – Vindije, iz domačih družbenih možnosti je bila s tem pokopana. Doživeli smo **slovensko inaično** Kosovega polja. Naš lipovec je bil drugi oklešen in prisiljen v dolgotrajno obnovo. Še posebno, ker so dunajski Habsburžani ob podpori papeža Pia II. katastrofalno razcepili slovenski del patriarhije Oglej. Odtlej nismo zdrknili samo v politično, vojaško in gospodarsko provinco, ampak celo v cerkveno (ne)provinco in se z njo vred pogreznili v kulturni mrk, v katerem nam pozneje tudi Primož Trubar ni mogel narediti čudeža.

Dejstvo je, da so Habsburžani po uspehu v Požarnici **razdrobili dotlej** lepo zaokroženo ozemlje slovenskega dela patriarhije Oglej. Ustanovili so povsem ozemeljsko razcefrano in majhno pridverniško škofijico Gornji grad – Ljubljana leta 1461. Ustanovitev velike, **nerazcefrane** gornjegrajsko-ljubljanske škofije, ki bi bila preprosto naslednica vsega slovenskega dela Ogleja, ne bi bila v prid dunajski prevladi. Slovenske škofije doslej še niso preučile petstoletnih odtenkov tega vprašanja, čeprav bi lahko pomislili na Škotsko in še kak primer. Ker niso zmogli suverenega primerjanja, tudi niso zmogli suverene zasnove za suvereno konferenco, ki bi bila zgodovinski dedič zlasti patriarhije Oglej in nekaterih obrobij.

Višja škofijska cerkev se je s sprejemom habsburškega »darila« pustila zvleči v nezavidljiv odnos. Bolj kot rimskemu univerzalizmu je služila dunajskemu **cezaropa-pizmu** in se z izjemo Slomska domala odrekala višji uresničevalni potrebi svojega ljudstva. Višja cerkev je vegetirala v nebogljenosti. Zato je tudi Jeglič 1918. leta in Rožman 1945. nista mogla prerasti.

Lipovec, ki ne korenini dovolj v svoji zemlji, veliki kontinentalni viharji pač izruvajo. (Leta 1990 tudi Demosu in komunistom ne gre dosti bolje – povezave korenin z zemljo pač nikoli ne gre zanemarjati!... Še najmanj pa s prividi o Evropi, ki nam je že bila trdosrčna mačeha, in sicer od leta 772 do 1918! Slovencem v (ne)demokratski Italiji in Avstriji pa je še vedno – ali ni čudno?...)

In zdaj k odgovorom na anketo!

1. Pravite, da je problem narodne sprave slovensko javnost vznemiril (javno) že vsaj pred petimi leti. Širšo javnost v glavnem res. Globinsko pa je stvar nekoliko drugačna. Narodna sprava je potekala takoj, ko je bilo mogoče dopisovanje čez mejo in so bila dopustna nekoliko številčnejša potovanja čez meje. Hujše pa je bilo – in je še – vprašanje ideološke (ne)sprave. Dediči nekoč vojskujoče se cerkve niso bili nič bolj spravljivi kot jugostalinistični centralisti. Dokaz je v spravljivi Enotnosti, ki je v letih 1957–58 poskušala razpeti krila zlasti na Koroškem. Iz te zibelke slovenstva pa naj bi se sprava razrasla po vsem svetu, kjer so živeli Slovenci. Prenovljena zibel ni bila pogodba prenapetim ideologom vseh smeri. O vsem tem sem nekaj povedal v Borcu, št. 3-4, 1990. Omenil pa bi še članek: Komu je potrebna Enotnost? (Slovenski vestnik, 16. maja, 1958, str. 8.)

Iz tega in še česa jasno sledi: Slovenci na Koroškem, ki so bili bolj zavezani avstrodesni oziroma jugostalinistični ideologiji kot slovenstvu, niso znali razmišljati s stališča vsega slovenstva in njegovih daljnosežnih potreb. Samozavestnim oportunistom že takrat ni bilo jasno: rankovičevski jugocentralisti, ki ne **zmorejo** pravične avtonomije za velemanjšino Albancev, tudi nikoli ne bodo **zmogli** resnih korakov za zaščito malih slovenskih manjšin za mejo ne zdomev po svetu; še posebno, ker je pri tem Beograd užival podporo »filozofov« v Ljubljani. Ni pa bilo zgodovinarja, ki bi kaj napisal o zmotah okoli leta 772 in o prisilnem presnavljanju v krščanstvo in zgodnji fevdalizem. Še manj je kdo kaj povedal o deželni strategiji **suverenih knezov iz Celja!**

2. Iz prve točke sledi, da je narodna sprava že dolgo po kotih. Ideološka sprava pa je stvar bolj zamotane operativne politike in morajo njeni protagonisti še natanko obrazložiti pojme, od kdaj in s kom, predvsem pa, kako daleč!?... V moji generaciji namreč še živi spomin na realni kapitalizem in bojujočo se cerkev. Problem torej ni v narodni spravi! Če se kje zatika, se zatika v pripravljenosti na sožitje dveh nekoč sprtih ideologij, gledanj.

3. Dvojna sintagma: narodnoosvobodilni boj in revolucija. Ne prvega ne drugega si niso izmislili boljševiki. Razplet po prvi svetovni vojni je izzval svetovno gospodarsko krizo in med njo izbruh nemške nejevolje, če ne blaznosti, ki jo je do konca usmerjal demonski Hitler. Mussolinijevsko-hitlerjanska velevojaška sintagma pa ni prišla kot krošnjak, ki ga je mogoče odsloviti. Ta sintagma je pridrvela kot skupek razno raznih neskladij, ki so se zgostila v pravo božjo šibo! Zakaj je metafiziki niso predvsem tako razumeli, če so res kdaj kaj malega verjeli v kratkoročno in dolgoročno božjo previdnost? Tudi Oktober je lahko bil del take božje nedoumljivosti, saj ga številni starosvetni duhovni (ne)telovadci v Ljubljanski pokrajini niso mogli razumeti. Ljubljanska pokrajina in njeno domobranstvo pa še **ni vsa Slovenija!** Zakaj pa je štajerski kristjan in kmet, torej popoln nekomunist, tik pred ustrelitvijo v Mariboru ali Celju ogorčeno kriknil: Živel Stalin! To ni bila ideologija. To je bil nekakšen zakletveni poenostavljeni ritual. Zgostil je vse temeljne potrebe nesrečnega talca in njegovega naroda. Hkrati pa je ta talec tudi vedel, odkod, torej s Stalinovega vzhoda, mu v njegovo narodno prihodnostna jadra še vedno piha edini upanja vredni veter – vsaj za bližnje, če že ne za njega.

V tej vprašalnici tudi ugibate: prva faza česa (boja seveda)? Zelo preprosto, čeprav strašno je takrat bilo. Najprej zdržati v odporu in z vsemi zavezniki streti hitlerizem. **Neločeno** s tem pa doseči tudi najvišjo mogočo stopnjo socialne pravičnosti. Za to pa se je bilo tudi teoretično pripraviti – zakaj ne v VKP(b). Res je, da je malokdo prišel težavnemu branju do kraja, čeprav je Edvard Kocbek zapisal: Na platnicah vekabeja riše se biblijska epopeja. Vendar ne pozabimo: k nam ni prišel skoraj noben boljševik,

ampak večinska **volja** centralistov iz balkanskih jeder. Ti so **posiljevali manjšinske** slovenske komuniste. Ob trdoglavosti domobrancev, v strahu za zahodno mejo in še čem so popustili – zdaj (prepozno) vemo vsi, da so številni – ne vsi, popustili veliko preveč. Za domobrance še bolj kot partizane, za nazaj velja: Zvijačenje in izvijanje lahko uporabimo šele potem, ko smo se od zgodovine dovolj naučili – tega pa ni nikoli dovolj...

4. »Uhajanje« iz osvobodilne vojne v razredno-revolucionaren boj je seveda bilo prisotno zlasti v Ljubljanski pokrajini. Saj tudi buržoazija in vojskujoči se del cerkve nista držala križem rok. Človeško področno so bili včasih celo upravičeni do samobrambe pred razbojniki, kot je bil recimo komandir Gad in podobni. Vojna še nikoli niso bile večernice. Vsenarodno pa je bilo sprejemanje orožja od okupatorjev isto kot priprava na samouničevanje; saj so skoraj vse svetovne sile morale pošteno poprijeti, da so zlomile napadalnost osi in kvizlingov. Ali ne bi bilo bolj krščansko, ko bi se še nedomobranci potuhnili in malo potrpežli pred gošarji. Pasivna zadržanost bi jim pomagala do bolj agresivnega uveljavljanja po vojni! ... (Seveda posamezne domobranske vdove ne bi dobivale nemške rente po vojni kot priznanje, da so njihovi možje padli tudi za tretji rajh.)

5. Anketa je sestavljena tako, da so obtoženi samo slovenski partizani. Nihče se več ne zamisli nad štirimi leti druge svetovne vojne in v tem groznem času nad štirimi strašnimi zimami. Nad domobranskimi pogoni za partizani z neomejenimi količinami nemških nabojev in v kritju nemške artilerije. Tudi svetnik bi usekal nazaj! Ker ni vedno mogel takoj, je prišel udarec prepozno. Ali je kdo pomislil, kdo je na Slovenskem ukazoval vojaštvu in drugim enotam po 1. marcu 1945? Ali se je kdo resno poglobil, kaj je za centralno oblast pomenil Mihailović v Srbiji? Ta dežela **ni** imela štirih let partizanstva za seboj! ... Bila pa je z Beogradom jedro države. Kje na svetu bi ob ogroženi meji, kot je v Sloveniji bila, širokosrčno izpuščali potencialne protirevolucionarje? **Zahod je do 1948. leta** pošiljal čez mejo križarje! Po toči je povsod prepozno zvoniti. Učiti pa se je tudi od toče mogoče. Kmetje to vedo: pred hudo uro ne cincaj, ampak pospravi pod streho vse, kar moreš. Naj ne zveni cinično: mrtvih ne bomo obudili. Lahko pa se ob spominu nanje spravimo, da se nas podoben samouničevalen bes nikoli več ne poloti. Veliko laže nam bo, ko bomo zvedeli, od kako daleč so prišli usodni ukazi; za zdaj jih le z dokajšnjo gotovostjo slutimo. Zvedeti pa moramo za izvor in imena, potem nam sprava ne bo več tako težavna. Lažja pa bo, če bomo pogostejše potovali v preteklost vse do spreobrnitve leta 772. Vmes pa se zamislili nad verskimi vojnami – do sprave dve stoletji po revoluciji na Francoskem v letu 1989.

6. Vsakemu dobremu Slovincu pa, naj bo bolj v partizansko ali bolj v domobransko stran naravnani, je žal, da je prišlo do tako množičnega poboja. Kot obupanci smo se znesli nad samimi seboj. Naša nemoč zoper nasilni zunanji svet se vedno sprevrže v tipično slovensko grozljivko: nismo samo brezumni volk proti volku, ampak smo ideološko samouničevalni in zavistni Slovenec proti Slovincu. Kadar se v to našo slabost vmešajo še trije, štirje zunanji dejavniki, pa se zgodi najhujše. Tako smo zatavali leta **772 v krščanstvo**, in če vmesnih nesreč ne navajam, smo se s podobno obremenitvijo leta **1945 odpravili** v prihodnost. Zaradi zdravljenja razcepljenosti v nas samih pa je le treba še pogledati na predpogorišče:

Sklepne misli: Minevalo desetletja pretehtavanje o tem, kdo je kriv nepotrebnih žrtev po koncu druge svetovne vojne. Tako imenovano protirevolucijo je še nekako mogoče razumeti in celo delno opravičevati. Brezglavosti ob 9. maju pa ni mogoče prištevati k slovenskemu zgodovinskemu prispevku. Krivda je kar na obeh sprtih straneh, pri domobrancih kot pri partizanih. Vodstvo prvih je popolnoma pozabilo na možnosti in obveznosti do obmejnega pasu: Trst–Gorica–Rezija–Trbiž proti Italiji. Isto velja za severno in še bolj usodno črto: Dobrač–Golanje–Svinja–Golica–Radgona (stara), tja do Porabja. (Mar res niso doumeli Churchillovih namer iz Avstrije?...) Medvojnega zadržanja ne kaže domobrancem v nedogled oponašati; da so se upirali narodnoosvobodilni vojni in revoluciji. Daleč vnaprej so se upirali preobrazbi, ki naj

bi prišla s svobodo. Vendar, ko je bilo jasno, da so enote Rdeče armade po forsiranem maršu čez Romunijo na 20. oktobra 1944 odločilno prispevale k osvoboditvi Beograda, je bilo treba vzeti glavo v roke. Operirati bi bilo treba brez protikomunistične ideologije. Zdaj bi tudi domobranci morali pomisliti na domovino in si reči: ali Slovenci res ne znamo drugega, kot da **odpiramo fronte navznoter** namesto **navzven**?... Toda potrebnega štabnega odgovora in zasuka domobranci niso zmogli. Odcepitve od Nemcev tudi niso zmogli po **3. aprilu**, ko je Rdeča armada po madžarskem bregu Drave prišla do Murske Sobote in jo osvobodila za Narodnoosvobodilno vojsko in partizanske odrede Slovenije. Zdaj je bilo jasno, da so vsa angleška in sploh zahodna prišepetavanja prazne obljube. Ob Churchilllove »deli in vladaj« bi še bolj morali misliti na sporne meje. Sporne so bile na Koroškem, ob Soči, kakor v Porabju.

Blizajoči se konec vojne je izpisoval svoje račune. Prvega marca so slovenski partizani doživeli prvi šok. V tem času je maršal Josip Broz-Tito Narodnoosvobodilno vojsko in partizanske odrede Slovenije v celoti podredil komandi v Beogradu. Zapisano je bilo, da se je ob Brozovem ukazu Boris Kidrič zjokal na ramenu Josipa Vidmarja. Zelo sporna poteza za prvega partizanskega komisarja. Kaj je lahko storil? Rozmana ni več imel ob sebi. Z ministrom **za Slovenijo** Edvardom Kocbekom si res ni mogel pomagati. Domobranci so bili ideološko nepopustljivi!

Mednarodni ugled partizanov, v primerjavi z domobranci, je bil v veliki prednosti. Vojaško pa ne. Zadnja zima je partizane ob premoči Nemcev in podpori domobrancev, srbskih četnikov, pa tudi italijanskih misovcev in drugih kvizlingov strahovito zredčila, še posebno na območju Trnovske planote in Štajerske. Še zdaleč pa Nemci in sopotniki nobene slovenske enote niso docela onesposobili. Vse so se na novo utrdile pred končnimi boji. Nedvomno pa so šle preslabotne v osvobajanje. V svoji ideologiji so partizani tudi premalo storili za to, da bi vsaj del domobranstva pridobili za svojo razbremenitev v končnih operacijah. Samo pozivanje moštva, naj prestopi k partizanom, je bilo premalo. Ob šoku, ki je bil viden tudi domobrancem, bi bilo treba najti močnejšo vabo.

Še hujša ideološka kratkovidnost je bila v zaupnem navodilu: begunci, vrnemo se v celoti! Domovino bomo osvobajali od znotraj!? Tudi del četnikov je še v Srbiji! Celo komandant Mihailović se še upira komunistom! Zdaj vemo (res kot generali po bitki), da bi se brez večjih težav prebili globoko v Furlanijo. Leta 1990 so še žive priče. Tukaj ni navzoča nobena: po vojni je lahko biti strateg. Možnosti so bile celo v fantastični smeri: povezava z Rdečo armado. Nefantastična možnost pa je bila: bliskovita **vojaška odcepitev od Nemcev**! Na 5. maja se škof Gregorij Rožman ne umakne v Furlanijo, ampak k nemškemu jedru na Koroško? Vendar, 6. maja je bilo vsaj še tri polne dni časa za bliskovito očiščenje in totalno ločitev!...

In zdaj tehnično vprašanje: kdo je načrtoval in pritegnil nevojake k umiku 2. maja pri Gorici oziroma na 8. maja iz Ljubljane na Ljubelj? Doma bi morali ostati vsi civilni prebivalci, ki niso bili neposredno ogroženi kot domobranski obveščevalci in mobilizatorji. Domobranci in resnično ogroženi pred revolucionarnimi maščevalci pa naj bi se hkrati z nesramežljivo odcepitvijo od Nemcev prebijali iz Ljubljane v smeri: Hotedrščica-Trnovo-Soča-Brda-Čedad v Furlaniji. Tu bi dosegli Angleže, kot so jih srbski četniki, ki so se domala izmazali... Kaj podobnega pa se ni zgodilo z večinskim delom domobrancev. Rezervne poti in daljnovidne taktike ni bilo. Veliko preveč sektaška pamet ni delovala strateško. Domobranci so pozabili na domovino. Kot kvizlingi so se umikali z Nemci čez Ljubelj na Koroško do Vetrinja. V Churchillove roke!

Povsem moralen zgodovinar se bo tudi čez sto let vprašal: ali res vsak po svoje, tako domobranci kakor tudi partizani, niso mogli bolj misliti na meje? Zakaj so se prvi kot drugi zakombinirali v svojih kombinacijah? Zakaj jih je obvladovala le kratkovidna ideologija? Churchill je že leta 1943 izsilil neokrnjeno Avstrijo! Vetrinji pa je bil ključ do Podonavja. Malo čudno – kajne?! Zato se bomo sem še vsi vračali.

Vendar, tu je zadnji teden pred predajo Angležem v Vetrinju. Domobranci in

njihovo zaščitnico, vermaht, je na 9. maja le na pol vrgla iz igre kapitulacija velike Nemčije. Za mostišče pri Dravi so šli domobranci v zadnji boj s partizani – torej že po kapitulaciji od 11. do 12. maja. Okoli deset tisoč domobrancev je izsililo zelo krvav prehod čez Dravo. Dosegli so ga, ne prvič, ampak zadnjič, s podporo nemške artilerije!... Za Dravo je obležalo slabih dvesto partizanov. Število si je treba zapomniti, ker mnogi preštevajo mrtve samo na eni strani. V takih okoliščinah je potekal sklepni boj ali repriza »državljanske vojne«. Brez nemške artilerije bi se stvari nemara razpletle drugače. Po vsem je domobranska glavnina na četrty dan po sesipu Hitlerjeve armade prišla na Vetrinjsko polje. Tu se je, z dvomečimi upi, nad deset tisoč mož prepustilo angleškemu razoroževalcu. Domobransko vojaško in politično vodstvo se vse do Hitlerjeve kapitulacije ni zmoгло odlepiti od nemške kontrole. Tja do dokončnega zloma je ostalo kot slepo za razmerja v Evropi. S hitro razkropitvijo in preoblačenjem bi lahko vnaprej rešili premnoga življenja. Z usmerjanjem preoblečen- cev na kmetije, ki so v vojni izgubile gospodarje, sinove, hlapce bi jih lahko nevpadljivo zamenjali! Ali ni tu zapravljen priložnost za bistveno utrditev slovenstva na Koro- škem? Argentina je bila mrtev rokav!?... Vse možnosti so bile, da bi si številni preoblečenci in priženjenci našli novo domovino čisto ob robu zapravljenega. Možni rešilni pasovi, vsaj za precejšen del beguncev, niso delovali. Delovalo pa je navodilo ideologije: ostanimo skupaj. Začeli bomo drugačen način boja zoper uvoženi boljševi- zem. Iz tega se je rodila travma. Angleži so domobrance vračali tja, od koder so pribežali. Odpre se bridkost, ki je znana kot tožba od Teharij do Kočevskega Roga. ... Tudi drugi mali narodi so že doživeli travme; iz tega so potegnili celo renesanse.

Ob vsej zgodovinski in moralni previsnici je treba začeti marsikaj znova – ne pa vsega. Naj ponovim še v tretje: za seboj imamo že dva globinska prevrata. Prvi je potekal okoli leta 772, drugi v desetletjih po letu 1945. Obakrat so nas tudi velike zmote – na obeh straneh – gnale v medsebojno bojevanje in obvladovanje. Zdaj se nam je do konca razgrnila resnica, ki nas mora pomiriti in spraviti; zdaj pa menda že vemo: pred mani je sklepni napor. Zavlačevanje zmot ali **pregrevanje** napak bi pomenilo, da tako v ožjih kakor v širših razmerjih nismo odrasli in dozoreli.

DR. SPOMENKA HRIBAR

1. Najbrž iz več razlogov. Najprej: »sprava« se je pri nas že kar »udomačila«, postala je domača beseda – v nasprotju z grmenjem v prvih polemikah. Drugi vzrok vidim v tem, da so različne izdaje knjig (Črne bukve in druge), objava pričevanj še živih prič (v času svobodnega tiska!) omogočile, da se o revolucijskih zločinah na ravni javne zavesti sploh nekaj ve. Vse bolj prihaja na dan **groza**, z njo pa vznika tudi možnost revanšizma, predvsem pa strah bolj ali manj odgovornih za te zločine; nenadoma je postala **sprava** »razumljiva« širšemu krogu ljudi... V Delu, na primer, je neki gospod, ki je vsa leta zgolj zmerjal »spravaše« in tiste, ki da »blatijo NOB«, pred nekaj dnevi zapisal: »Obljubljajo spravo, upam, da bodo obljubo držali.« No, tretji razlog, da je **izjava** prišla prav sedaj na dan, pa je nedvomno predvolilni čas; tudi dosedanja vladajoča garnitura je spoznala, vsaj tako je videti, da brez sprave ne gre in da tudi njej koristi... Le nekoliko pozno je že.

2. Seveda, prav v tem je problem. Če imaš revolucijo in jo izvajaš tako krvavo, potem je tudi kontrarevolucija legitimna. Da bi pri nas vsaj »poslušali« besede! Kontra-revo- lucija. Seveda, kakor hitro priznaš drugi strani njeno legitimnost, izgubiš avreolo absolutne resnice, Resnice. Se pravi, revolucija izgubi Temelj in postane čisto človeška zadeva nekega časa. Kot taka pa nima Legitimnosti in se mora dati preverjati, kakor vse druge politične opcije, na svobodnih volitvah. Če vsaj do te mere ne bi prišlo pri nas do **sprave** – menim, da je sprava pri nas že dogodena, le na simbolni ravni še ni postavljena! – tudi ne bi prišlo do svobodnih volitev po eni strani in ne odpovedi maščevanja na drugi.

3. »Revolucija« iz izjave predsedstva ni izpadla po naključju. Če so pred petimi leti, ko je »izbruhnila« polemika o spravi oziroma zoper njo, vsi uradni in partijsko-borčev-

ski glasniki v en glas vztrajali pri **enačenju** narodnoosvobodilnega bojevanja z revolucijo (narodnoosvobodilni boj = revolucija), kar je pomenilo, da je vsakdo, ki se je le »dotaknil« revolucije, že »blatil« narodnoosvobodilni boj, jo danes že »zakrivajo«. To pomeni, da je revolucija izgubila status brezprizivne **vrednote** in postala nekaj problematičnega. Naslednji korak je po mojem mnenju ta, da bo revolucija »dobila« status človeške zadeve neke epohe. »Postala« bo resnica, ki je neko generacijo vodila, nosila, navduševala, da so zanjo žrtvovali sebe in druge, torej tragična resnica neke generacije, tragična (samo)prevara. Šele kot taka bo »dobila« človekovo (tragično) dostojanstvo, ker bo nosila človekove, ne nad-človeške mere.

Seveda je samo iz (Stalinove) teorije revolucije mogoče govoriti o »prvi« in »drugi fazi«; če bi šlo samo za bojevanje zoper okupatorja, takšnih »faz« pač ne bi bilo. Sploh pa ne takšnih »faz«, v katerih bi bili ubiti čisto nedolžni ljudje – kar zadeva njihov odnos do okupatorja (otroci...).

4. Ja, tako je. Kazalo bi ponoviti Kidričeve besede o tem, da je »pravilna politika OF in KPS« »belo gardo prisilila« v sodelovanje z okupatorjem. Ali pa besede Edvarda Kardelja, da mora biti »naša politika« končno takšna, da bo bela garda »do kraja ostala zaveznik okupatorjev in ne bo mogla delati nobenih manevrov«. To je partija vračunala v svoj račun že novembra leta 1942.

Vendar menim, da je sama ta razlaga vendarle preveč površinska. Težko bi zdajle našla primerne besede, vendar menim, da gre pri državljanskem razkolu pri nas za globlji razkol: za razkol med epohalno različnima resnicama. Raz(s)pornost resnice se je pri nas nekako »poosebila«. Slovenski človek je pač šele med vojno dozoreval v **subjekt**, ki si svoja merila postavlja sam. To bi bila ena, nova epohalna resnica, medtem ko je druga, boljše rečeno: (časovno) prva, človeka držala v okvirih, postavljenih (kakor) od Boga. Če je za tega človeka značilna neke vrste vdanost v usodo, je za drugega »vzemimo usodo v svoje roke«. No, tega vprašanja na tem mestu ne morem natančneje obravnavati, opozarjam le, da je vzrok državljanskega razkola veliko globlji, kakor je razlika med komunizmom in antikomunizmom, oziroma da je spor komunizem-antikomunizem le določena artikulacija raz(s)pornosti epohalne resnice. Poenostavljeno rečeno: Res je šlo za partijske zločine, vendar pa ne za Zločine, se pravi za dejanja absolutne krivde; boljše vizem je bil za nekatere ljudi čista resnica in **vera**. Tega še nismo sposobni dojeti in dopustiti. Tudi ne tragedije teh ljudi potem, ko se jim je sesul njihov svet.

5. Očitno je, da se ni bilo mogoče izviti iz tedanjega tragičnega klobčiča, sicer bi se bili izvili; narod ima v sebi neke vrste »modrost«, da najde poti rešitve... tukaj pa tega ni bilo mogoče drugače. In to prav zaradi pre-loma, o katerem sem prej govorila: prelom oziroma zamenjava epohalne resnice: del Slovencev je nastopal v imenu človeka kot **subjekta**, ki je vzel smrt v svoje roke, drugi del pa v imenu človeka kot **božjega otroka**, ki je vdan v božjo voljo in zaupa vanjo... kasneje je tudi ta človek, vdan v božjo voljo, vzel smrt v svoje roke (torej je postal subjekt!), da bi ohranil svojo resnico kot vdanost v božjo voljo, tradicijo... Se pravi, da se krvavemu spopadu dveh resnic ni bilo mogoče izogniti. No, to je seveda razmišljanje na ravni filozofije.

Če pa gledamo sociološko, pa moramo seveda ugotoviti, da je okupator prvim in drugim »prišel prav«: komunistom – ker bi brez njega preprosto ne mogli zanetiti revolucije, antikomunistom, ker so imeli v okupatorju oporo. Znano je Kardeljevo razmišljanje o tem, kako obrniti državljansko vojno »v svojo korist«; eni in drugi so špekulirali, kako okupatorja izrabiti v svojo korist.

6. Povojni krvavi obračun in revanšizem do vseh »nerevolucionarnih« skupin je seveda logična posledica boljševiske logike, ki je usmerjala vso revolucijo, s svoje strani pa tudi kontrarevolucionarne postopke. »Izkoreniniti«, »izruvati korenine« – to so boljševiske besede, ki kar kličejo k (dobesedni, krvavi) uresničitvi. Vendar spet ne gre za zvrčanje krivde na revolucionarje; vedeti moramo, kaj je to subjekt kot po-stava modernega človeka: subjekt je hypokeimenon, pod-stat, torej substanca samega sebe

– to pa so atributi, ki jih metafizika pripisuje Bogu. Z drugimi besedami rečeno: subjekt, ki vzame usodo v svoje roke (smrt!), ukinja vertikalno dimenzijo (do Boga); razlika med človekom in Bogom pa se »spremeni« v razlikovanje ljudi **kot** ljudi. Bili naj bi Dobri in Slabi ljudje. Tako je ukinjena oziroma zastrta diferenca med človekom kot smrtnikom in človekom kot nosilcem določene ideje, »vloge«. Poenostavljeno rečeno: kontrarevo-lucionar je Kontrarevolucionar, poosebljeno Zlo, ki ga je treba uničiti, to pa je dokončno mogoče samo z ubojem; Kontrarevo-lucionar, preprosto, NI človek! V temelju takega mišljenja je prepričanje, da je z ubojem (»zlega«) človeka mogoče uničiti samo ZLO. Toda tudi to »zlo« je resnica, raz(s)porni del resnice. Šele danes odkrivamo ta del razporne resnice in jo skušamo razumeti.

Menim, da doslejšnjega načina obravnavanja polpretekle zgodovine ne moremo »dograditi« le na ta način, da nekako prištejemo še drugi zorni kot, recimo poenostavljano, »kontra-revolucionarni«. Ne le zato, ker se izključujeta, ampak predvsem zato, ker je za razumevanje dogajanja potrebno razumeti »duha časa«, če rečem poenostavljeno. Menim, da brez zgodovinske hermenevtike ne bo šlo.

RADO JAN

Sleherni, ki mar sta mu slovenstvo in prihodnost, zlasti pa tisti, ki se ni voljan vse vdilj hraniti s sovraštvom iz nepresežene preteklosti in sedanjosti, je izjave vseh treh dejavnikov, predsedstva naše republike, borčevske organizacije in slovenske pokrajinske škofovske konference pozdravil z obema rokama iz povsem preprostega razloga in spoznanja, da naj se že enkrat konča druga svetovna vojna, naj se vendar znebimo hipotek preteklosti in naj naposled zaživimo zazrti v novo prihodnost, saj če tega ne bomo storili, nas bodo bremena preteklosti onemogočala na poti k prihodnosti, izničevala ustvarjalne sile in potencirala nepreživele travme do paranoičnega brezumja. Da se je izjava pojavila na predvečer večstrankarskih volitev, torej v trenutku prenehanja političnega monizma in ob vzpostavitvi dejanskega političnega pluralizma, se ni čuditi. V političnem monizmu, kot je bil pri nas vzpostavljen že z dolomitsko izjavo, dejansko uveljavljen pa s prvo povojno ustavo (čeprav je le ta formalno dopuščala obstoj političnih strank), sprava ni bila mogoča, saj je o vsem in vsakomer lahko obstajala le ena sama resnica – resnica zmagovalca nad poraženci. Res je sicer, kakor pravite v vašem pismu, da je možnost za takšno pomiritev ali spravo obstajala že prej in je v tem smislu dokument prišel z zakasnitvijo, toda prav v takem ozračju ga je lahko sprejeti in doumeti tudi najhujšim trdobočnejšem na obeh straneh. Že osrednji slovenski genij – France Prešeren – v svoji revolucionarni Zdravljici uporablja izraz sprava, zato se ga ni treba izogibati. Uporaba sodobnejšega izraza »pomiritev« zato pomeni predvsem etično distinkcijo, spričo katere razločujemo subjekte, ki za izrazi stojijo. Katoliška cerkev izrazu sprava daje težo zakramenta. Predsedstvo republike pa predstavlja laično državo, zato se morda temu izrazu izogne, čeprav ima vsebinsko isti pomen. Nelogično pa bi tudi bilo, če bi spravo ponudila druga stran v primeru, da bi na volitvah osvojila vso oblast. S tem pa bi se nosilci in dediči osvobodilne vojne in revolucije znašli v položaju, ko bi jim po logiki kontinuitete struktur ponudili spravo »premaganci«. Glede na to, da sta se v preteklosti obe strani druga do druge vedli bolj ali manj izključujoče, že samo dejstvo, da je do Izjave in spremljajočih izjav prišlo, govori v prid trditvi, da sta s tem obe strani druga drugo priznali kot sogovornika v človeškem dialogu.

V tem je po moje največji pomen te izjave. Od tod dalje pa se tako lahko odpro tudi druga vprašanja, vprašanja resnice o naši preteklosti – ta je namreč v celoti, ni parcialna, zaobsega vse njene v spopadu udeležene dele in, načelno vzeto, obravnava ravnanja vseh subjektov kot udeležence v zgodovinskem spopadu.

Seveda moram takoj dodati, da nas je ta dokument v določenem smislu tudi presenetil. In to iz povsem preprostega razloga, saj je spraven proces med ljudmi kot ljudmi, med sosedi kot sosedi, med nekdanjimi tovariši, znanci in prijatelji v večini

primerov že zdavnaj premagal medčloveške pregrade in ovire. Vse kaže, da se je sovraštvo na obeh straneh že zdavnaj utrudilo in zasovražilo samo sebe. Seve pa ostajajo otočki nepreseženega. Dokument ima v tem smislu večji pomen na ravni sprtih vrhov kot na ravni ljudi. Na vprašanje, ali sprti strani s tem druga drugi priznata »človeško upravičenost in legitimnost«, je teže odgovoriti. Že samo dejstvo pa, da sprti strani težita k pomiritvi in spravi, posredno govori tudi o medsebojnem sopriznanju. S subjektom, ki ga ne priznavam, se pač ne pogovarjam.

S tem, ko se Izjava ogiblje izrazu resolucija in uporablja le izraz narodnoosvobodilni boj, Izjava revolucije ne zanika, težo pač daje tisti komponenti iz let 1941–1945, ki je bila bistvena. Ta komponenta pa je obstoj naroda kot naroda in borbe zanj v obliki revolucionarnega osvobodilnega boja. Za komuniste je bila revolucionarna možnost več kot obstoječa dejanskost, zato so organizirali narodnoosvobodilni boj kot revolucijo in revolucijo kot osvobodilni boj, v katerem se je zamenjal razredni temelj oblasti preprosto zato, ker so vladajoče strukture bivše družbe za ceno, da ostanejo vladajoče, pozabile, da bi morale, če bi hotele obstati **nacionalne**, sprejeti boj z okupatorjem celo za ceno izgube svoje nekdanje socialne pozicije. Del slovenskega meščanstva je ravnal tako, največji del pa ne. In zares, kot pravite, so bile na voljo različne opcije. Če žni ni moglo tvegati – kdaj pa je meščanstvo na Slovenskem tvegalo: 1848? 1918? 1941? – nikoli. Zmeraj v strahu za svoje posebne interese zanemarlja obči nacionalni interes, zato nikoli ne postalo revolucionarni razred. Če torej ni bil sposoben in pripravljen organizirati nacionalne osvobodilne vojne, mu vsaj ni bilo treba pod okupatorsko zaščito in v kolaboracijo na strani zaslužnjevalca.

Od vseh možnih opcij je izbralo najslabšo. Isto velja tudi za rimsko katoliško cerkev. Če le ta spričo zavezanosti Rimu ni mogla z večinskim razpoloženjem ljudstva, bi lahko ostala vsaj v nevtralni drži, da si tako ne bi nakopala moralne soodgovornosti za poraz in vse, kar mu je sledilo.

Komunistični partiji Slovenije gre vsa čast, da je vstajo organizirala, da jo je genialno vodila, da je v revolucionarnem osvobodilnem boju kot jedro Osvobodilne fronte privedla Narodnoosvobodilno vojsko in partizanske odrede Slovenije do zmage, osvoboditve ter združitve največjega dela razčetrjenega in na smrt obsojenega naroda. V mednarodni konstrukciji, kot je leta 1941 bila, ji tudi ne gre očitati povezave z Moskvo in kominterno: celo dolomitske izjave ji ne moremo zameriti, kritiko zasluži predvsem na točki svoje ekskluzivnosti po zmagi in osvoboditvi, ko je nekritično sledeč leninistično paradigmo partijske države, ustvarila po sovjetskem vzoru monolitno centralizirano državo, ki se je istovetila kot sila nad družbo z družbo in partijo. Vsi poizkusi, da bi ta monolit presegli z decentralizacijo in demokratizacijo, z uvedbo komunalnega sistema in samoupravljanjem, niso mogli preprečiti negativnih posledic enopartijskega sistema vladavine. V primeru, da Osvobodilne fronte in njene koalicijske narave po vojni ne bi odpravili, bi komunisti imeli še večji ugled, kot so si ga med bojem pridobili, partija pa bi imela v fronti korektiv z uzdo, ki bi jo varovala pred zablodami. Trdno sem namreč prepričan, da bi v takšnih razmerah ne prihajalo do negativnih ekscesov že med vojno, kaj šele po njej, ko smo priča nekaterim dejanjem, ki presegajo mejo človeškega razuma. Vsa ta ravnanja imajo en sam vzrok. Posnemanje tujega vzora, namesto iskanja, nadaljevanja in vztrajanja na izvirni poti slovenske revolucije ali revolucije na Slovenskem. S tem ko smo se tej izvirnosti odpovedali in posnemali »tujo učenost«, smo si nakopali tudi nadse vse težave in zagate sedanjosti.

Dejstvo, da slovensko meščanstvo ni imelo poguma, da organizira pod svojim vodstvom osvobodilni boj in nacionalno revolucijo za osvoboditev in združitev slovenskega ozemlja, za oblikovanje samostojne slovenske države, govori tudi v prid tezi, da pri nas ni šlo za državljansko vojno v klasičnem pomenu tega pojma. Noben subjekt protirevolucije ni nastopal kot samostojen subjekt. Dejstvo, da se ni opiral na lastne sile, daje tem formacijam negativen predznak. Hkrati pa dejstvo, da se narodnoosvobodilno gibanje opira zlasti na leve sile navznoter in kominterno navzven, odvzema

narodnoosvobodilnemu gibanju zgolj značaj narodnoosvobodilne vojne, čeprav je to do zadnjega dne tudi bila.

Preizkusni kamen za visoko etično zavest zmagovalcev je odnos do poražencev. Namesto, da bi vodstvo premaganim dokazalo velikodušje zmagovalcev in jih kaznovalo ali oprostilo ter jim omogočilo vključitev v novo življenje (ki bi največji del teh ljudi samo prepričalo, da smo se partizani topli tudi za socialno osvoboditev svojih nasprotnikov, vaškega proletariata, malih kmetičev in drugih večinskih plasti v MVAC in slovensko domobranstvo), je verjetno tudi zaradi **prenagljenosti** pred pretečo **intervencijo** ob tržaški krizi ravnavalo, kakor pač je, vsekakor pa tako, da mu ni v čast in hvalo. Oropani tega velikodušja, ki je lastnost resnične človečnosti, najsi že bo v laičnem ali krščanskem pojmovanju, se moramo od takšnih ravnanj distancirati. Tudi ta tuja učenost je kot izkušnja iz prejšnjih revolucij prišla k nam od drugod. »Obča zakonitost« se to pot ni uresničila, zato ni obča zakonitost, pač pa dogma. Vse revolucije od 18. do 20. stoletja so bile deležne zunanje intervencije v podporo kontrarevoluciji, naša je ni bila deležna, ker je v svojem bistvu le bila hkrati tudi protifašistična in s tem zavezniška, občečloveška. Bodimo občečloveški še v tem, da popravimo krivice, ki so bile storjene ljudem iz takšnih ali drugačnih razlogov. Priznajmo ljudem pravico do smrti. Pokopljimo mrtve in jih nehamo prešteti. Označimo njihove grobove. Priznajmo ljudem pravico do domovine. Prenehajmo s sovraštvu in z razkoli. Odprimo se prihodnosti. Prihodnosti, v kateri ne bo sovražnikov, le plemenita borba nasprotnikov za to in o tem, kdo bo boljši.

Zgodovinopisje mora zato ugotoviti, kdo je bil v letih 1941–1945 okupator in rabelj in kdo žrtev. In ugotoviti mora, zakaj se je žrtev spremenila v rablja in rabelj v žrtev.

Narodnoosvobodilni boj (1941–1945) ni začetek in ne konec slovenske zgodovine. Nedvomno pa predstavlja najvišji vzpon nacionalne samozvesti na poti k popolni nacionalni emancipaciji in afirmaciji. Po narodnoosvobodilnem boju nihče več ne more operirati s tezo o ahistorični (torej zgolj folklorno-kulturni) naravi slovenskega naroda in s tem zgolj objektu zgodovine. Zato predstavlja skupno vrednoto vseh ljudi ne glede na nekdanjo ali sedanjost strankarsko ali ideološko pripadnost. Njegove vrednote so in bodo ostale trajna last naroda. Tudi mnoge komponente socialne revolucije bodo prestale »časov sile«. Druge negativne pa je čas že zavrzel. Prav je, da jih hkrati s kontra(revolucijo) zgodovinarsko raziščemo in etično ovrednotimo v okviru sočasnega historičnega konteksta.

IVAN JENKO

Narodnoosvobodilni boj na Slovenskem v letih 1941 do 1945 je bil boj množic, Slovencev proti okupatorju, nacistični Nemčiji, fašistični Italiji in domačim izdajalcem, najprej belogardistom in potem domobrancem. Šlo je predvsem za nacionalno osvoboditev in šele na drugem mestu za socialno. V tem boju so sodelovali vsi sloji prebivalstva, kmetje, delavci, vajenci, dijaki in študentje, izobraženci, obrtniki, dekleta in žene, mladi in stari, bodisi kot partizani v partizanskih enotah ali kot aktivisti Osvobodilne fronte v domačem kraju, v zaporih in taboriščih, ne glede na razlike v svetovnonazorskih prepričanjih.

Osvobodilna fronta slovenskega naroda (1941–1945) je bila politična platforma, ob kateri so se zbirali Slovenci, preden so odhajali na bojišče za nacionalno svobodo in za združitev vsega slovenskega naroda in njegovega ozemlja, ki je bilo po prvi svetovni vojni nasilno, proti njegovi volji razparcelirano. Po rapalski pogodbi med državama SHS in Italijo (12. november 1920) je bilo slovensko Primorje s Trstom in Gorico, pa tudi z Istro in Zadrom ter z vrsto dalmatinskih otokov priključeno Italiji. Reka z okolico je postala neodvisna država, toda leta 1924 je prišla pod Italijo. Po koroškem plebiscitu (10. oktober 1920) je Koroška s Celovcem pripadla Avstriji. Taki sta bili slovenska in hrvaška tragedija v državi SHS! Slovenska Benečija z Rezijo je bila že od 1866 pod Italijo!

Bojišča slovenskih partizanov in aktivistov Osvobodilne fronte, to je slovenske vojske, so bila na celotnem prostoru, kjer je živel slovenski človek, torej poleg »matične« domovine tudi v slovenskem Primorju, Trstu, Gorici, slovenski Benečiji z Rezijo, na Koroškem s Celovcem in celo v Porabju. Ob kapitulaciji Italije 8. septembra 1943 je primorsko ljudstvo vstalo in se v celoti vključilo v Osvobodilno fronto, v partizanske enote, v boj proti okupatorju, v boj za združitev slovenskega naroda. To je bil temeljni in konkretni cilj Slovencev, drugi vidiki boja so bili povsem iracionalni za slovenskega človeka!

Operativno območje 9. korpusa NOV in POS sta bili Primorska in Gorenjska, 7. korpusa NOV in POS Dolenjska, Notranjska in Bela krajina in 4. operativne cone NOV in POS Štajerska in Koroška; bile pa so še tudi druge samostojne partizanske enote: odredi, komande mest, vojna področja, Knoj! V enotah NOV in POS je bilo aprila 1945. leta 40.000 partizanov Slovencev, 15.000 slovenskih partizanov je bilo v drugih enotah Jugoslovanske armade, ki je bila ustanovljena 1. marca 1945, zlasti v četrti armadi. V tem času je bilo na Slovenskem 120.000 aktivistov Osvobodilne fronte, drugi desettisoči Slovencev, pristaši in občasni sodelavci Osvobodilne fronte v tem podatku niso upoštevani. Torej je bilo skupno v boj s sovražnikom vključenih 175.000 Slovencev!

Slovenske kvizlinške oborožene enote so pokrivala le del slovenskega ozemlja. Belogardisti so nastopali po roški italijanski ofenzivi leta 1942 le na Dolenjskem, Notranjskem in v Polhograjskih Dolomitih, v tako imenovani Ljubljanski pokrajini, ki je bila pod italijansko okupacijo. Domobranci, ki so bili sad Hitlerjevsko-gestapovske politike na Slovenskem po kapitulaciji Italije (8. september 1943), so bili na Dolenjskem, Notranjskem, v Polhograjskih Dolomitih, na Gorenjskem v zadnjih mesecih vojne, imeli pa so tudi svoje postojanke v nekaterih večjih središčih na Primorskem (npr. Trstu, Gorici, Tolminu, Ajdovščini), medtem ko v drugih delih Slovenije domobranstva ni bilo (Štajerska, Prekmurje, Koroška, Kočevsko).

Konec aprila in v začetku maja 1945 je v Sloveniji prišlo do močne koncentracije sovražnih vojaških sil, nemških in kvizlinških, ki so se umikale z Balkana oz. iz Jugoslavije pred napredujočimi enotami Jugoslovanske armade. V sklepni vojaških operacijah na slovenskem ozemlju so slovenski partizani in aktivisti Osvobodilne fronte z enotami Jugoslovanske armade osvobodili vse slovensko ozemlje, med drugim tudi Trst, Trzič, Gorico, slovensko Benečijo z Rezijo in Koroško s Celovcem ter prisilili k predaji in razorožili številne nemške in kvizlinške vojaške enote, ki so se nameravale prebiti v Avstrijo in Italijo, kjer bi se predale angloameriškim vojaškim enotam. Slovenski partizani in aktivisti Osvobodilne fronte so skupno z enotami Jugoslovanske armade slavili zmago. Bili smo na strani zmagovitih zavezniških držav! Slovenski domobranci, hrvatski ustaši in srbski četniki Draže Mihailovića so skupaj s Hitlerjevo Nemčijo vojno izgubili!

General Alexander, komandant zavezniških sil v Italiji, je ultimativno zahteval, da se jugoslovanske vojaške enote umaknejo na demarkacijsko linijo (Morganova linija!), torej iz Trsta, Gorice in celo Pulja in nekaterih drugih krajev, ki so jih osvobodili slovenski partizani in aktivisti Osvobodilne fronte ter enote četrte jugoslovanske armade. Zato je 9. junija 1945 v Beogradu prišlo do vojaškega sporazuma med vlado Demokratične federativne Jugoslavije in vladama Velike Britanije in ZDA, po katerem so vzpostavili angloameriško cono A in jugoslovansko cono B. Enote Jugoslovanske armade so se 12. junija 1945 umaknile iz Trsta, Gorice ... Jugoslovanska vlada je tedaj izjavila, da usoda Julijske krajine s tem sporazumom še ni dokončno urejena.

Štiri velike sile (Velika Britanija, ZDA, SZ in Francija) so okupirale Avstrijo, slovenski partizani in aktivisti Osvobodilne fronte in druge vojaške enote Jugoslovanske armade, ki so osvobodili Koroško s Celovcem, pa so se morali do konca maja 1945 umakniti na staro jugoslovansko-avstrijsko mejo! V teh burnih in zmagoslavnih dneh slovenskega naroda, maja 1945, je po nalogu jugoslovanskega političnega vodstva prišlo do razformiranja, ukinitve glavnega štaba NOV in POS in slovenske partizanske enote so vključili v sestav jugoslovanske armade. Zmaga in poraz obenem.

Pariška mirovna pogodba je bila podpisana 10. februarja 1947 med zavezniki in državami Hitlerjeve koalicije: Italijo, Madžarsko, Bolgarijo, Romunijo in Finsko. Vlada Demokratične federativne Jugoslavije ni mogla uveljaviti vseh ozemeljskih zahtev Slovencev do Italije in Madžarske, čeprav sta bili poraženi državi. Jugoslavija je dobila slovensko Primorje (Slovenija) in Istro (Hrvaška), medtem ko sta Gorica in slovenska Benečija z Režijo pripadli Italiji. Porabje je ostalo Madžarski. Pogodba je vsebovala tudi sporazum o svobodnem tržaškem ozemlju; cono A, Trst z okolico, so upravljale angloameriške vojaške enote, cono B, Koper in Buje, pa enote Jugoslovanske armade.

Londonski memorandum o Svobodnem tržaškem ozemlju je bil podpisan 5. oktobra 1954. Podpisali so ga Jugoslavija, Italija, Velika Britanija in ZDA. Svobodno tržaško ozemlje je bilo odpravljeno, Jugoslaviji je pripadla cona B (Koper in Buje), Italiji pa cona A (Trst).

Med zavezniki in Avstrijo je bila 15. maja 1955 podpisana državna pogodba, po kateri je bila vzpostavljena republikanska Avstrija v mejah iz leta 1938, torej pred nasilno priključitvijo nacistični Nemčiji. Zavezniki so Avstrijo štel za okupirano državo s strani nacistične Nemčije. Koroška je bila za Slovence izgubljena, čeprav je bila v preteklosti zibelka in središče prve slovenske države Karantanije in je dala prve kulturne spomenike slovenskega naroda ter je bila ena izmed prvih in najvažnejših središč slovenske književnosti. Na Koroškem je bilo še leta 1846 90 odstotkov slovenskega prebivalstva!

Slovinci smo bili vedno le drobiž politike zmagovitih velesil, tako v prvi kot v drugi svetovni vojni. Iz slovenskega narodnostnega ozemlja so bili za vselej izločeni Trst, Gorica, slovenska Benečija z Režijo, Koroška s Celovcem in Porabje. Do vsega tega je tudi prišlo zato, ker je tedaj jugoslovanska vlada vodila izrazito prosovjetsko zunanjo politiko. V teh prvih letih po drugi svetovni vojni je bila vlada Demokratične federativne Jugoslavije kar naprej v sporu z vladama Velike Britanije in ZDA in je prav do nesmisla podpirala zunanjo politiko Sovjetske zveze, Stalinovo. To je bila visoka cena, ki jo je moral plačati slovenski narod. Zato krivica, storjena slovenskemu narodu, ne bo nikoli pozabljena, pa tudi ne nikoli popravljena!

Na študijskih sestankih partijskih celic smo se tja do leta 1949 velikokrat pogovarjali o narodnostnem vprašanju. Ortodoksni člani partije so nam razlagali, da narodnostnih problemov sploh ni, narod je meščanska kategorija, ki bo zelo kmalu propadla. Zato je prav vseeno, v kateri komunistični državi kdo živi, pa čeprav gre za ljudi iste narodnosti. Bodočnost pripada komunizmu in ne narodu, so zatrjevali. V tem je tudi del resnice in skrivnosti tedanje jugoslovanske zunanje politike, toda Slovenci v edinem ugodnem trenutku nismo izkoristili priložnosti za uresničitev narodnostnih ciljev, ozemeljske združitve.

Vsi Slovenci, ki so odšli in partizane ali med aktiviste Osvobodilne fronte, so se odločili za tako pot zaradi boja, da izženejo sovražnika, tujca z vse slovenske zemlje. To je bilo v njihovi zavesti, ne pa socialistična revolucija! Kaj to pomeni, večina med nami, partizani in aktivisti Osvobodilne fronte, tedaj ni vedela. O belogardistih in domobrancih smo govorili kot o sodelavcih okupatorja, kar so objektivno tudi bili! Belogardisti so prisegali svojo zvestobo Mussoliniju, domobranci Hitlerju, ne enim ne drugim ni bilo do svobodne Slovenije in ne do ozemeljske združitve Slovencev. Leta 1955, torej deset let po vojni, so v Jugoslaviji narodnoosvobodilni boj proglasili za socialistično revolucijo, v Sloveniji pa belogardiste in domobrance za kontrarevolucijo. To je bila stalinistična izmišljotina! Tito je v najobširnejšem referatu v svojem življenju na petem kongresu Komunistične partije Jugoslavije leta 1948 v Beogradu govoril le o narodnoosvobodilnem boju in posameznih segmentih tega boja, ne pa o socialistični revoluciji.

Narodnoosvobodilni boj je zgodovinsko nekaj posebnega in zaokroženo obdobje (1941–1945). Šlo je izključno za nacionalno osvoboditev. V tem kontekstu, torej osvobodilnega boja, so bili interesi slovenskega naroda skladni z interesi Komunistične partije Slovenije. Socialno osvoboditev, tak je bil med vojno izraz, smo si namreč

partizani in aktivisti Osvobodilne fronte zamišljali po partizansko, po slovensko, brez jasnih predstav, ne pa po stalinistično. Zato je bil samoupravni socializem, do katerega naj bi prišlo po letu 1950 (sprejem zakona o delavskih svetih), za slovenskega človeka sprejemljiv, ni pa bil stalinistični model socializma!

DR. BOŽIDAR JEZERNIK

V zadnjih letih je bilo mogoče večkrat slišati kritične glasove, da se slovenska zgodovina ni začela leta 1941. To je seveda res, vendar je tudi res, da nihče od teh, ki na ta način kritično razmišljajo o naši zgodovinski zavesti, ne posveča pozornosti, denimo, zmaličeni in neustrezni podobi Turkov kot najbolj barbarskemu od vseh ljudstev, ki je prisotna v naši zgodovinski zavesti že kot nekaj samo po sebi umevnega in neproblematičnega. Se pa isti kritiki toliko bolj zavzeto lotevajo revizije zgodovine prav za obdobje 1941 do 1945, čeprav praviloma brez ustreznega poznavanja virov in ustreznih rokodelskih spretnosti. Deklarirani namen tovrstnih kritičnih razmišljanj, ki naj bi bil dezideologizacija zgodovinopisja, se tako sproti sprevača v lastno nasprotje.

Vprašanja, ki jih v tej anketi odpira magister Boris Mlakar, so vsa po vrsti bistvena in bo nanje treba dati odgovore. Če nočemo, da bodo ti odgovori vsebovali predvsem takšne ali drugačne ideološke opredelitve, bodo morali dati odgovore nanje strokovnjaki različnih strok, in to brez vsakršnih apriornih ekskluzivizmov. Ideologiziranje ali celo politiziranje odgovorov na ta in podobna vprašanja je lahko samo vzrok novih zamegljevanj, čeprav jih skušamo formulirati pod naslovom prizadevanj za narodno spravo. Za znanost je takšna vloga nesprejemljiva, ker pomeni ravnanje na tak način, da raziskovalec ne more s kritično in primerjalno analizo ovrednotiti predmeta svoje raziskave in mora privoliti v samoumevnosti. Tam, kjer se začenja samoumevnost, pa se nehuje znanost.

Smisel samoumevnosti je zgolj v tem, da napaja z dovolj močnim čustvenim nabojem, zato samoumevnosti vedno s pridom služijo manipulatorjem. Pri tem se lahko isto »dejstvo« uporabljajo celo z nasprotujočimi si smotri; eden najbolj ilustrativnih primerov takšne uporabe »dejstev« so manipulacije s številom žrtev vojne. Vemo, da skušajo nasprotujoče si strani število povečati ali pomanjšati, pač v skladu s potrebami. Lahko pa različne strani uporabljajo tudi iste številke, da z njimi dokazujejo svoj ekskluzivni prav. Tako lahko na primer v knjigi Proces proti vojnim zločincem in izdajalcem Rupniku, Rösenerju, Rožmanu, Kreku, Vizjaku in Hacinu (Ljubljana 1946) preberemo, da je v italijanskem koncentracijskem taborišču na otoku Rabu umrlo »4680 zavednih Slovencev«, v emigrantskem časopisju pa se je dvakrat pojavila številka 4842 (Ave Marija, koledar za leto 1946 in Katoliški glas 1952); Obe številki sta močno pretirani, zato tudi obe terjata brezpogojno vero. Kdor ne verjame, ker je absurdno, je lahko »kriv« bodisi kolaboracije z okupatorjem, bodisi podpiranja brezbožnega komunizma.

Če hočemo, da bomo iz odgovorov na vprašanja iz ankete izključili možnost obnavljanja raznih »resnic« ali »dejstev«, moramo torej imeti najprej na razpolago potrebne vire. Bojim se, da za zdaj ta pogoj ni izpolnjen in da morda nekateri pomembni viri sploh ne bodo prišli v roke raziskovalcev. V času predvolilne kampanje, v kateri Slovenska demokratična zveza volilcem obljublja poleg samostojne Slovenije in človekovih pravic tudi narodno spravo, pa so navedena vprašanja, zlasti slednje, postala še politična vprašanja par excellence. Politiziranje zgodovinskih vprašanj in odločanje o njih v skladu s političnim prepričanjem po načelu »za ali proti« namesto na podlagi tehtanja in primerjalne analize argumentov ima lahko za posledico pozabljanje celo takšnih temeljnih dejstev, kot je dejstvo, da so sile osi napadle Jugoslavijo brez vojne napovedi, **kar je zločin po mednarodnem pravu**, in da so okupacijske oblasti nameravale zlepa ali zgrda spremeniti etnično podobo slovenskega ozemlja, **kar je zločin zoper elementarne človekove pravice**, ter da je etabliрана

slovenska elita sprejela vlogo kolaboracije in s tem **tudi odgovornost za okupatorjeve zločine**. Nisem prepričan, da je takšno postopanje prava pot k razbremenitvi »hipotek preteklosti v največji možni meri«. Kajti takšno »razbremenjevanje hipotek« se mi sploh zdi smotno le, če ne postane samo po sebi nova, morda še hujša hipoteka in če bo omogočilo upreti naš pogled naprej, v prihodnost, namesto da se neprestano oziramo in ritensko korakamo v lepšo bodočnost.

Prispevek k razbremenjevanju hipotek preteklosti prav tako ne more biti v oživiljanju črnih duhov s smetišča zgodovine, kar počenajajo ponatiskovalci raznega propagandističnega gradiva. Odziv, ki ga je med bralstvom sprožilo to podjetje, dovolj nazorno kaže, da je naša podoba o »polpretekli zgodovini« dokaj neuravnotežena: koga bi danes še zanimala partizanske propagandistične brošure!? Ali celo ničkolikokrat, tudi za ceno nevarnega tveganja, ponatisnjeni VKPb!? Če bi koga, denimo, vendarle še zanimala literatura te vrste, ali bi jo bil pripravljen tudi plačati? Močno dvomim. Vzpostavitev nekega ravnotežja je bila torej nujnost, toda nekritičnost, s katero nekateri navdušenci sprejemajo razodetja iz raznih črnih bukev, lahko vzpostavi edinole in zgolj novo neravnotežje. Ne vem, kako se ob vsem tem počutijo nekdanji borci narodnoosvobodilne vojne. Mislim pa, da nam to ne more biti vseeno. Saj so konec koncev tudi oni bili ljudje in imajo bržkone tudi oni pravico do človeških pravic, mar ne? Saj tudi v odnosu do njih velja pravilo, da moja svoboda ne sme prizadevati pravic sočloveka?

V človeško integriteto nekdanjih borcev narodnoosvobodilne vojne pa ne posegajo samo tisti, ki tako omalovažujejo njihovo dejanje in nehanje, ki izenačujejo žrtve z njihovimi rablji ali gredo celo tako daleč, da iz žrtev delajo rablje. To delajo tudi tisti, ki v nekdanjih partizanih ne vidijo ljudi, ampak zgolj podaljšano roko neke (namišljene) ideologije. Narodnoosvobodilna vojna je bila prvenstveno in za večino ljudi borba za elementarne pravice človeka in ne goli spopad dveh ideologij, spopad dveh ideologij je bil na ravni elit. Dejstva, da je imela Komunistična partija Slovenije pomembno vlogo pri organiziranju in vodenju narodnoosvobodilnega boja, nikakor ne smemo maliciozno tolmačiti tako, da so bili vsi partizani komunisti in da so bili partizani samo zato, ker so bili komunisti, če pretendiramo na zgodovinsko resnico.

Pred leti sem navedel anekdoto z Notranjske, po kateri so se tamkajšnji domačini ob srečanju s partizani, ki so jih pozdravili s »Smrt fašizmu!«, prestrašili, da hočejo od njih »smrt al' pa čizme« (Borec 1983, št. 10). Anekdota priča, da še leta 1942 beseda fašizem ni bila jasna vsem prebivalcem Slovenije. V poročilu Ustanovitev in razvoj dobrepolske republike, ki ga hranijo v arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja (Domobranski fondi, fascikel 120, Situacijska poročila pisarni M 7 iz raznih krajev Pokrajine), avtor ki je dobro poznal razmere iz prve roke in bil nenaklonjen partizanom, priča, da fašizem ni bil edina tujka, ki je niso vsi čisto natančno razumeli. V poročilu namreč nepodpisani avtor med drugim opisuje, kako so v dobrepolski dolini hoteli partizani tamkajšnjega kaplana pregovoriti, da bi prišel k njim za kurata, češ da vse druge (partizanske) čete že imajo duhovnika, samo oni ne. Ponudbe ni maral sprejeti, češ da »oni nočejo poslušat pridig, čemu jim bo potem duhovnik, puške pa da ne zna nositi«. Nato se je oglasil partizan po imenu Miha, »petnajstletni smrkavec«: »Ja, vi mislite, da smo sami komunisti, veste, mi smo krščanski socialisti!« Toda kako prepričati tistega, ki noče slišati? Tako je bilo tudi to pojasnilo bob ob steno. Kaplan se je ponorčeval iz Mihe in mu ponudil 50 lir, če pove, kaj je to krščanski socialist. Miha naj bi na to odgovoril, da ne sme vzeti denarja, češ da je pri njih vse kolektivno. Kaplan pa mu je na to ponudil še 50 lir, če pove, kaj pomeni kolektivno. »Miha je poln osramočenja utihnil, kajti s tujo besedo je prenehala njegova učenost. Tudi ostala partizanska skupina je molčala in jezno odšla, češ, farji nas pa ne bodo zafkravali. Podobne duhovne revščine sem v dveh mesecih svojega bivanja med njimi srečal toliko, da so se človeku ježili lasje, češ taki tepci, pa bodo reševali naš narod. Zato je kot gotovo, da je med temi ljudmi čisto gotovo nad polovico zapeljancev, ki nikakor niso šli med partizane zato, da se bore za komunistično revolucijo...« Torej,

partizani so bili svoji partiji samo ovce (»tepci«), namesto katerih gledajo in poslušajo drugi, ker tega sami niso zmožni! Pisec tudi dodaja, da je bil sam nekajkrat navzoč, ko je partizan pred duhovnikom snel triglavko in ga pozdravil s »hvaljen Jezus«. »Preveč tuj je bil namreč njegovi mentaliteti pozdrav: Smrt fašizmu! Prav tako so mnogokrat pobegnili iz svojih stražarskih mest in prišli v cerkev k sv. maši ali drugim pobožnostim...« Trditi tedaj, da **zgolj** »po zaslugi komunistične partije ni bilo moč priti do 'čistega' narodnoosvobodilnega boja«, ni povsem korektno in ne v skladu z zgodovinskimi dejstvi. Vsekakor pa ne gre odločati o tem, kaj je bil vzrok in kaj posledica, kar tako, po občutku.

Če skušam zdaj formulirati še svoje stališče do vprašanja v zvezi z narodno spravo, želim predvsem ugotoviti, da »bližina usodnih izzivov«, ki naj bi bili spet pred nami, ne bi smela biti nikakršen argument. Menim, da se moramo končno enkrat znebiti pritiska teh »usodnih izzivov« in prenehati »ustvarjati Zgodovino« (tj. spreminjati nacionalne simbole ipd.) in si končno vzeti čas za življenje.

Kar zadeva samo narodno spravo, pa sem mnenja, da je treba najprej definirati, kaj naj bi to sploh pomenilo. Če naj bi to pomenilo nekakšno (trajno ali začasno) pomiritev oziroma umiritev, kot se je izrazilo predsedstvo, vseh pripadnikov slovenskega naroda, tudi nekdanjih nasprotnikov, se namreč zastavlja resno vprašanje, koliko je kaj takega sploh mogoče. Ali je namreč realno pričakovati, da se bodo, denimo, na podlagi sklepa slovenskega parlamenta spravili ljudje, ki so si nekoč izmenjevali mnenja in poglede prek pušk in topov? Ali ne bi bila takšna sprava največkrat prazna beseda brez vsakršne vsebine? Čemu bi sploh služila takšna sprava?

V vsaki družbeni skupini so se, se in se bodo pojavljale konfliktna situacije. Kako zelo škodljivo je pretvarjati se, da jih ni, dovolj nazorno kaže klavrn položaj v državah realnega socializma. Iskanje grešnega kozla, pa če je še tak črn zlodej ali še tako krvavo rdeč komunist, ni in ne more biti enako učinkovito pri razreševanju notranjih napetosti, kot je možnost vsestranskega dialoga, odprtega za vse poglede in vse argumente. Stari so res imeli navado klin izbijati s klinom, toda ali lahko menjava predsodka s predsodkom, stereotipa s stereotipom, teze z antitezo resnično kaj spremeni na boljše? Zato vidim kot dejansko potrebo ukinitve dosedanjega ekskluzivizma, ki je pripadnike nasprotne strani hotel izločiti kot »gnojni tvor na narodnem telesu« in onemogočiti tudi njihovo golo fizično eksistenco. Zato je treba omogočiti možnosti za kroženje ljudi in idej. Osvolstvo je učiti se (zgolj) na lastnih napakah; še večje osvolstvo je, ničesar se ne naučiti iz njih. Veliko let smo potrošili zaman, če iz »polpretekle dobe« ne bomo potegnili niti spoznanja, kako škodljivo je (bilo) poseganje v take temelje človeškega razvoja in napredka, kot je svoboda gibanja, svoboda misli in svoboda govora. Zato ni nobenega pravega razloga prepovedovati niti take bukve, ki so natiskane s črnimi črkami na črnem papirju. Po drugi strani ne vidim nobenega utemeljenega razloga za to, da bi spet bili izjema za vsako ceno in to povezovali z abolicijo za vse zločine, storjene med vojno in po njej. Civilizirani svet je sprejel normo o nezastarljivosti vojnih zločinov in bilo bi nepremišljeno ravnanje, če bi to normo zavrgli brez utemeljenih razlogov, kar tako nasploh.

Bojim se, da bi takšno tiščanje glave v pesek zaradi »usodnih izzivov«, ki so menda spet pred nami, lahko ustvarilo ugodne pogoje zgolj za narodno spravo v smislu nacionalne homogenizacije. Nacionalna homogenizacija pa je možna le, če bo mesto, ki ga je do sedaj imel tako imenovani notranji sovražnik, prevzel zunanji sovražnik. Vemo, da kadar sloga Srbije spasava – »Slovenija laže!« Vemo tudi, da takšna homogenizirana množica potrebuje vodjo, ki gleda in posluša namesto nje in jo vodi prek križev in težav v svetlo prihodnost. Zaradi takšne homogenizacije sta tu in zdaj lahko bolj ali manj samo prostor trpljenja in odrekanja na račun takšnih ali drugačnih vzvišenih ciljev. Te košče smo se hvala bogu, dovolj naučili. Tistim, ki želijo repete, iz srca privoščim. Toda naj mene ne vpletajo. **Naj mi bo dovoljeno v miru hrepeneti, da bomo končno dočakali čas, v katerem bomo mirno uživali plodove, ki jih prinaša zdrava konkurenca različnosti, in ko ne bomo stotriodstotno enotni niti zaradi najbolj**

»usodnih izzivov«. In naj mi ne predpisujejo več sovražnika, ne glede na recepturo in ne glede na kvaliteto namenov.

DR. MILICA KACIN-WOHINZ

1. Izjava o umirjenju »šeše sedaj« je po mojem rezultat sedanje klime in splošnega razpoloženja Slovencev, kakor se je »šeše sedaj« morala Zveza komunistov Slovenije prilagoditi javnemu mnenju in pritisku opozicije ter prevzeti njene parole, če se je hotela obdržati, in kakor »šeše sedaj« sprejemajo druge republike slovenski zgled pluralizma. Z drugimi besedami, potreben je bil pritisk.

2. Da. »Sprava« pa po mojem pomeni tudi medsebojno odpuščanje in torej novo vrednotenje tako »narodnega izdajstva« kot »boljševističnih zločinov«, na drugi strani pa seveda priznanje lastne krivde, česar gotovo ne more sprejeti enobejevska generacija. Zaskrbljena je že zaradi volilnih izidov, prepričana, da prihaja maščevanje – revanšizem.

3. Tako kot »diktaturi proletariata« se dosedanja politika očitno odreja tudi pojmu »revolucija« in zaradi nepopularnosti teh pojmov jim odreja veljavo tudi za nazaj.

4. Z vidika revolucije in njenih ciljev »zločinsko postopanje« ni obstajalo. Tudi »napake narodnoosvobodilnega gibanja« se priznavajo še v zadnjem času.

5. Po »zaslugi komunistične partije« res ni bilo čistega, rekla bi pluralističnega, demokratičnega narodnoosvobodilnega boja, vsaj od dolomitske izjave naprej ne. Menim pa, da kolaboracija ene strani Slovencev z okupatorjem ne izključuje državljanske vojne, kakor državljanska vojna ne izključuje in ne izniči narodnoosvobodilne. Če je bila hkrati z narodnoosvobodilno vojno tudi socialistična revolucija, je bila nujno tudi državljanska vojna, ne da bi katera izmed teh kategorij izgubila pomen. Italijanska salojska in francoska višijska republika sta bili čisto kvizlinški, pa zgodovinopisje teh dežel dokazuje državljansko vojno. Mislim, da za tako identifikacijo ni odločilno, s kom kdo sodeluje, pa tudi status okupiranega ozemlja ne, marveč dejstvo, da se spopadata dva dela **enega** naroda. Že med narodnoosvobodilnim bojem je bil govor o »bratomorni« vojni, mar ne? Iz »tragičnega klobčiča« bi se meščanske sile lahko izvile le, če zanje ne bi bil »tragičen«, če bi bil štart recimo Slovenske ljudske stranke in Komunistične partije Slovenije enak, če prva ne bi kapitulirala. S področja svojih raziskav vem, da bi npr. Primorci, ki so bili narodno zatirani, šli za vsakomer, ki bi se pojavil s parolo narodne osvoboditve, ne glede na barvo njegove zastave. Saj so tudi šli pred vojno z Orjuno, Narodno odbrano in četniki. Sposobnost Komunistične partije Jugoslavije – Komunistične partije Slovenije je bila prav v tem, da je 1941. znala naglo prevzeti iniciativo in hegemonijo rezistence, drugače kot partije v Italiji, Franciji, na Poljskem. Ker so bili v teh državah komunisti prešibki, da bi prevzeli hegemonijo odpora, bili so le ena izmed antifašističnih sil, za meščanske stranke ni bilo »tragičnega klobčiča«, ohranjale so lastno identiteto tudi brez pomoči okupatorja.

6. Vsak totalitarizem, če hoče to postati in se obdržati, mora fizično eliminirati nasprotnike. Prav ta eliminacija je dokaz totalitarnosti nekega režima. Ko gre za zmago v vojni, je gotovo posredi tudi maščevanje nad premaganim. Glede kraških fojb oziroma pobijanja v Istri 1943 in v Trstu ter Gorici 1945 nas celo tržaški italijanski zgodovinarji opravičujejo, češ da je šlo za maščevanje in ljudski bes zaradi fašističnih zločinov nad Primorci med vojnama. Menim, da to drži le deloma oz. da je postransko, o čemer priča dejstvo, da niso bili pobiti in preganjani samo fašisti in njih sodelavci, marveč tudi Italijani kar tako in celo nekateri slovenski predvojni antifašisti – nacionalisti (Zorko Ščuka) ter italijanski ceelenovci (CLN). Pokojni Ercole Miani, član tržaškega CLN in poznejši ravnatelj inštituta za zgodovino odporniškega gibanja v Trstu, mi je pripovedoval, da ga je Ivan Regent rešil pred fojbo, ko ga je obvestil, da je na seznamu, in je pravočasno zbežal. Očitno je bilo treba počistiti ozemlje nasprotnikov nove jugoslovanske ureditve zaradi zahtev po tem ozemlju. Vse revolucije počistijo s svojimi nasprotniki. Kraške fojbe so isto kot brezna na Rogu, ne glede na to, da v prvih leže Italijani, v drugih pa Slovenci.

VLADIMIR KAVČIČ

Problem narodne sprave, kot so ga zastavljali zadnja leta, je bil v svoji osnovi dokaj nejasen. Ponujala ga ni nobena med vojno bojujočih se strani, ne vsaka zase, ne obe skupaj. Ponujali so ga nekateri, ki so, vsaj zdaj, zunaj v preteklosti si sovražnih strani, njihov delež v teh dogodkih in sedanji odnos do njih pa je ostajal nedorečen.

Prav zato, ker je ponujana sprava ostajala v veliki meri zunaj zgodovinskega konteksta, ji je bilo težko ponuditi podlago, ki bi bila sprejemljiva za obe strani. Podlaga spravi je bila zato videti mistično obarvana, kot da je to zadeva vesti vseh nas, nekaj, kar je treba storiti v imenu bodočega sožitja. In kaj bi bila lahko podlaga za to, če ne prav krščanska ljubezen do bližnjega. Morda je bila ta možna komponenta sprave sploh premalo poudarjena in premalo razvidna in zaradi tega tudi ni prevzela širših plasti našega ljudstva.

V dokaj laični družbi, kot je naša, ob površnem in površinskem odnosu do malodane vseh pomembnejših družbenih vprašanj, ni nenavadno, ampak kar nujno, da je tudi pojem krščanske ljubezni do bližnjega le na površini zavesti celo tistih, ki se štejejo za kristjane, tistih, ki jim je vsako razmišljanje o globljih vprašanjih družbe in posameznika povsem tuje, pa se niti ni dotaknil. Bilo je očitno, da sprava na tej podlagi ni mogla roditi političnih sadov. Kdor jo je bil sposoben doseči in uresničiti sam pri sebi, je to že storil, celo že zdavnaj poprej. Med vojno sprti strani za ponujeno spravo nista pokazali nobenega interesa, ne enobejevska ne domobranska. Iz politične emigracije so do nas segli le posamezni glasovi, ki so bili pripravljeni na spravo, zadnji čas pa tudi teh ni več. Na eni kot na drugi strani je očitno vztrajanje na določenih izhodiščnih pozicijah, ki se s samim potekom časa niso mogli spremeniti.

In je tudi razumljivo, da se niso mogle. Družbena razmerja, iz katerih sta nastajala revolucija in osvobodilni boj na eni strani na drugi pa odpor proti temu, ni mogoče reducirati na preproste sheme, katerih neustreznost bi bila že na prvi pogled očitna.

Socialne razmere, v katerih je stoletja živel slovenski narod, so koncem prejšnjega in v tem stoletju prerasla v politične programe, na podlagi nasprotij, ki so bila shematično poimenovana kot razredna, čeprav pri nas kakšnih izrazitih kapitalistov nismo imeli, na drugi strani pa tudi ne tiste strahovite revščine, ki jo poznamo iz prvega kapitalističnega stoletja v Franciji, Angliji ali Nemčiji. Toda revščino smo imeli in imeli smo socialne razmere, ki so bile videti brezizhodne. Ta revščina je bila poglobljen vzrok za izseljevanje Slovencev, predvsem v prekomorske dežele. Položaj slovenskega kmeta in sploh slovenskega podeželja se je v napredujočem kapitalizmu, pri nas ob prelomu stoletja, vztrajno slabšal, svoj vrh pa je dosegel v svetovni krizi tridesetih let tega stoletja. Delitev na tiste, ki »imajo« in na tiste, ki »nimajo« je segla v sleherno slovensko družino. Socialna razslojenost je zaobsegla vso slovensko družbo, ves slovenski narod. Poleg vaše revščine, ljudi brez zemlje ali s premalo zemlje, da bi se lahko preživel, so bili življenjsko ogroženi, nastajal je vse bolj številen sloj delavstva in v tem sloju je bilo veliko število brezposelnih.

Vse omenjeno je bilo že zdavnaj znanstveno raziskano, opisano in objavljeno, toda na današnji politični pozornici se pojavlja vrsta ljudi, ki nimajo ne zgodovinskega znanja ne zgodovinskega spomina ali pa jih politične strasti obvladujejo do takšne mere, da so zgodovinsko resnico pripravljeni tudi žrtvovati trenutnim političnim potrebam in svoji, samovoljni, pogosto kar evforični interpretaciji bližnje preteklosti, na tej podlagi ustvarjati politična razmerja sedanosti, ki nimajo ne zgodovinske ne socialne podlage, ampak zgolj ideološko. V tem primeru protikomunistično in protisocialistično.

Da je na Slovenskem že ob koncu prejšnjega stoletja obstajal sloj revnih in brezposelnih ljudi je zgodovinsko dejstvo. In da so bile te razmere le del evropskih razmer, razmer, ki jih je porajal napredujoči kapitalistični sistem, je splošno priznano dejstvo. Saj ni treba, da bi verjeli Marksu in Engelsu ali številnim socialističnim piscem, tudi našemu Cankarju in Kristanu ni treba verjeti, o težkih socialnih razmerah, ki so pestile evropsko delavstvo je marsikaj napisanega tudi v papeževi encikliki

RERUM NOVARUM iz leta 1889, socializmu nenaklonjeni naj si preberejo vsaj to.

Vladajoči družbeni red v prvih desetletjih našega stoletja teh nasprotij ni mogel obvladati, čeprav jih je poskušal na različne načine ublažiti. Toda zahteva po drugačnem družbenem redu je bila latentno prisotna v širokih plasteh ljudstva, predvsem revnejših. Zahteva po revoluciji ali vsaj naklonjenost spremembam, ki bodo v družbi omogočile večjo socialno enakost, več svobode in afirmacije zapostavljenih družbenih slojev, je torej imela dovolj široko in dovolj osnovano podlago.

Zaradi vizije socializma se je vladajoči družbeni sloj tudi takoj (in upravičeno) čutil ogroženega in se je v tem smislu tudi organiziral. Slovenska družba se je politično in nazorsko vse bolj polarizirala. Ta dva različna pola sta tudi različno reagirala na tedaj aktualno družbeno problematiko, na razmere v Rusiji, na državljansko vojno v Španiji, pa tudi na poznejšo okupacijo in na pričakovano usodo Slovenije v drugi svetovni vojni in po njej.

Nazorske, idejne in politične razlike so slovenski narod razdelile na dva, med seboj se bojujoča tabora, v spopad na življenje in smrt. Kako se je ta spopad končal, tudi vemo. In posledice, ki segajo do današnjih dni, so nam tudi znane.

Skoraj bi morali dati prav francoskemu zgodovinarju, ki je zapisal, da posledice revolucije trajajo sto let. Z zgodovinskega prizorišča morajo oditi ne le tisti, ki so bili njeni udeleženci, temveč tudi njihovi otroci in otrok otroci, da je skratka izbrisan sleherni možni osebni odnos do preteklih sovražnosti.

Pri nas je od vojne in revolucije minilo manj kot pol stoletja, toda v tem času so zrastle generacije, ki imajo do druge svetovne vojne in dogodkov njej dokaj indiferenten odnos. Če se prav spominjam podatka, ki je bil objavljen nekaj let nazaj, je že tedaj bilo v Žvezi komunistov Slovenije več kot polovico članov, ki so bili rojeni po drugi svetovni vojni. Večkrat smo imeli priložnost tudi slišati, da so tudi potomci naših političnih emigrantov izražali dokaj neprizadet odnos do vojnih časov in do izkušenj svojih staršev.

Kakor je grozljivo priznati, vendar čas celi mnoge rane, takšna je pač človekova narava in usoda. Čas torej govori za neboleč in kar najmanj prizadet odnos do preteklosti. Toda o spravi bi lahko govorili predvsem udeleženci sovražnosti sami. Oni pa o tem skoraj ne govorijo, njihova ocena preteklih dogodkov in preteklih razmerij se v osnovi ni spremenila. Zato med njimi tudi sprava ni mogoča. Potomci enih in drugih pa formalne sprave niti ne potrebujejo. Oni jo živijo, uresničujejo jo v življenju, že lep čas. Eni in drugi in vsi skupaj lahko le obžalujemo, da je vojna bila takšna kot je bila in da nam je zapustila rane, ki ponekod trajajo še danes.

Mlajše generacije in tiste, ki šele prihajajo so seveda zainteresirane za miren in varen razvoj. Te se iz zgodovinskih izkušenj lahko kaj naučijo, ne morejo pa soditi svojim prednikom, ne spreminjati njihovih dejanj pa tudi ne razmer, v katerih so se psihološko in socialno oblikovali.

Književnost je na primer že dosti storila za razumevanje in razlago sociološke in osebnostne dinamike, ki je pri posameznikih sprožila tako divje in nerazumljivo sovraštvo, da je bil sposoben mišljenja in dejanja maščevalnosti in surovosti, ki so nam danes nedoumljive in pripravljeni smo storiti vse, da kaj podobnega nikoli več ne bi bilo mogoče.

Zaradi vsega naštetega menim, da je izraz pomiritev primernejši od sprave, da ima pomiritev več izgledov za uspeh. Pomiritev izhaja že iz našega interesa za prihodnost in v sedanjem položaju se mi zdi še najbolj primeren odnos, ki preteklost prepušča njenim udeležencem, sedanjosti in prihodnosti pa ne obremenjuje z bolečinami, ki so bile porojene v preteklosti.

Osebnostno menim, da celo pozabljenja ni mogoče priporočati. Saj tistega, kar je bilo, tudi pozabiti ni mogoče.

Revolucija, povezana z osvobodilnim bojem, je v zadnjem času doživela prevrednotenje. V času socializma je bila revolucija sinonim za pozitivno družbeno spremembo, za prehod v socialno stanje enakosti in enakopravnosti, v družbo brez revščine. Po

»svobodnih, strankarskih in demokratičnih« volitvah, ko vladajoča garnitura vse bolj uveljavlja tudi drugačno interpretacijo preteklosti, se revolucija pojavlja le še kot simbol vseh političnih nesreč, ki so v preteklosti zadele Slovence.

Tisti, ki zanikajo revolucijo kot akt socialne preobrazbe in vidijo v njej samo krvavo obračunavanje z nasprotniki, ne upoštevajo dovolj zgodovinskih dejstev, in se tako hote ali ne hote postavljajo na stran tistih družbenih slojev, ki v desetletjih pred drugo svetovno vojno niso bili sposobni slovenskemu narodu pokazati pot na višjo socialno raven ali so se med vojno iz taktičnih ali kakšnih drugih neprincipialnih razlogov družili z okupatorjem in celo delili z njim poraz ob koncu vojne. In tu se spet postavlja vprašanje, ki smo ga prej zastavili na drugi strani: V koliko so mladi in če sploh so dediči razmerij, ki so jih ustvarjali njihovi očetje in dedje? Če takšno dediščino zavestno prevzemajo, jo morajo pač v celoti, z vsemi družbenimi posledicami, ki jih je na Slovenskem povzročil kapitalizem, z vsemi družbenimi mehanizmi, ki so bili sestavni del tedanje družbe, od političnih strank do Cerkve.

Pravična, za obe strani sprejemljiva presoja razmerij med revolucijo in osvobodilnim bojem na eni strani, ter protirevolucijo in sodelovanjem z okupatorji na drugi strani ta čas preprosto še ni mogoča. V njej je še preveč čustvenega naboja in od mnogih lahko že vnaprej pričakujemo kakšno bo njihovo stališče ne glede na konkretne zgodovinske podatke. Mnogi od nas so se že zdavnaj odločili in potem jim za njihovo odločitev ni težko najti argumentov.

Prepustimo torej stvar zgodovinarjem, s preučevanjem konkretnih podatkov in konkretnih oseb bodo ocenili, kaj je v konkretnih dogodkih in v konkretnih odnosih prevladovalo, revolucija ali osvobodilni boj, kontrarevolucija ali kvizlinštvo.

Če dokončna in sumarna ocena nikoli ne bo mogoča, bomo zanamcem pač prepustili sodbo, da je bilo vsakega nekaj. In prepričan sem, da tudi sodbo, da sta bili obe strani odgovorni za tisto, kar je bilo. Kot smo zdaj vsi skupaj odgovorni za tisto kar bo.

TONJE KEBE

Oglašam se na vašo izzivalno anketo, ki ste mi jo ponudili z namenom, da bi opredelil svoje gledanje na izjavo predsedstva naše republike o narodni in državljanski umiritvi, z dne 5. marca 1990.

Že sami omenjate, da izjavo presoja ljudje različno in da je polarizacija med vojno sprtih ljudi še dandanašnje navzoča. Po odmevih na izjavo sodeč, so nekateri že povedali, kaj mislijo o njej in se zanjo opredeljujejo po ideoloških in političnih interesih.

Izjava predsedstva je prišla v javnost v popolnoma neprimernem času, ko so v predvolilni evforiji vzburjene strasti na obeh straneh, vendar pa moram poudariti, da je med vojno poražena stran mnogo glasnejša. Ima marsikaj povedati, ker socializem kot »socialrealistični« model tudi v Jugoslaviji ni bil uspešen. Zaradi zavožene politike in neustreznega sistema padamo zdaj vsi bivši borce za svobodo pod isti udar revanšistov, ki nam skušajo dokazati, da se nismo borili na pravi strani. Nasprotno! Nalagajo nam še celo grehe izdajstva zoper slovenski narod, ker smo v boju vztrajali do konca na strani komunistov. Le-ti naj bi v imenu višjih interesov »kominternovstva« in »boljševizma« zanetili revolucijo in državljansko vojno.

Svoje poglede na medvojno stanje, na protirevolucionarno zaroto in na pojav bele garde med vojno sem obširneje razodel v 9. številki revije Borec 1989, prav tako sem nekaj besed posvetil sedanjemu prizadevanju za spravaštvo. Ponovno moram poudariti, da je belogardizem na Slovenskem začel delovati vsaj eno leto prej, preden so se pojavile formacije oboroženih oddelkov vaških straž oziroma kot italijanske formacije z imenom Milizie volontarie Anticomunista. Italijanske oblasti so dolgo prepričevali, da je protikomunističen boj potreben, in si izprosili orožja in zaščite. Postali so sestavni deli okupatorjevih vojaških formacij, s plačanimi storitvami, in tako postali vojaki protizavezniškega bloka.

Dandanes nekateri površni in tendenciozni publicisti po vrsti navajajo take ali drugačne žrtve, ki naj bi jih povzročila organizacija Osvobodilne fronte in partizanstvo. Iz ideoloških in političnih strasti dokazujejo številne pomore Slovencev že celo takrat, ko na Slovenskem še ni padel nobeden iz nasprotnega tabora. Ni res, da so se morali belogardisti upreti zaradi množičnih pobojev in se tako zaščititi pred »boljševiki« z okupatorjevim orožjem. Dejstva govorijo drugače. Kolaboracija in izdajalsko početje v korist okupatorja se je začelo že mesec dni po ustanovitvi Osvobodilne fronte slovenskega naroda. »Protikomunistična fronta« je nastala s formiranjem klerikalne organizacije Slovenske legije, ki jo je 29. maja 1941 sestavila Slovenska ljudska stranka iz svojih najbolj ekstremnih privržencev. Slovenska legija je bila antipod Osvobodilne fronte, organizirana kot tajna vojaška organizacija, ki je svoje privržence povezovala v tajne trojke. Moto vsega je bila Slovenska ljudska stranka in Katoliška akcija. Tej protipartizanski organizaciji so tedaj prisegli, za vodjo pa so postavili Rudolfa Smersuja. (Ni naključje, da se ta krivec za toliko pobojev na Slovenskem prav zdaj, v predvolilni kampanji, oglašja iz emigracije skupaj z dr. Petrom Urbancom v listu Demokracija in apelira na vse Slovence, naj v tem prelomnem obdobju glasujejo za demokratično opozicijo. Tu gre za ideološko ihto še živčih emigrantov, ki pa ne povedo, kaj so delali med vojno. Za nas, borce, pa so dobro prepoznavni, vemo za njihova umazana dejanja in se odvrčamo od njih!)

Prehajam k zastavljenim vprašanjem, bolj po pameti kot po dokumentarnih virih.

Ne vem, kaj želi anketar povedati, ko načne problem narodne sprave, ki naj bi slovensko javnost vzmernil vsaj pred petimi leti. Če misli na predpostavko Spomenke Hribar in podobno mislečih, potem moram reči, da se s tako interpretacijo »sprave« sploh ne strinjam. Postavljati narodnoosvobodilni boj pred dilemo: »ali zoper okupatorja k boljševizmu« in »zoper boljševizem z okupatorjem«, je zame kot bivšega borca neodpušljiva žalitev. Pri tem zamolčijo, da so se tisti za »boljševizem« borili v poštenem spopadu s fašističnim okupatorjem, drugi pa so se borili zoper »boljševizem« z okupatorjem kot njegovi služabniki in izdajalci. Tega madeža z njih ne spere še tako zavita filozofska razlaga.

Ali moramo znova dokazovati, kakšno je bilo razpoloženje slovenskih množic ob podpisu sramotnega trojnega pakta, ki so ga zagrešili prejšnji politiki v marcu 1941, ko smo kot nacionalisti protestirali po vseh večjih krajih v Sloveniji in se nato množično opredelili za Osvobodilno fronto, ne glede na politično pripadnost. Govoriti o komunistični Osvobodilni fronti je zgodovinsko nesprejemljivo, kajti nekaj sto komunistov v Sloveniji pa le ni moglo dati pečata tako močni Osvobodilni fronti. Razlaga, da je komunistična partija izvajala teror in prisilo, je kaj poceni geslo sodobnih revanšistov. Povedati je treba, da so bili komunisti v prvih vrstah boja proti okupatorju in da so nas njihovi medvojni zgledi vleкли. Partija je edina od strank ostala neomadeževana in ni izdala interesov svojega naroda, medtem ko so predstavniki drugih gibanj in strank skupaj z vladnimi predstavniki bežali iz domovine. Komu naj bi nadeli ime izdajstva? Partija je v najusodnejših dneh povabila k sodelovanju v uporabi zoper okupatorja napredne sile, ki so se ji brez nasilja pridružile. Člani partije so vsem borcem dajali zgled junaštva in mnogi so izgubili svoja življenja. Ali jim moremo zlobno očitati, da so se tedaj borili za »kominternovstvo«? Padali so v poštenem boju z drugimi borci, ki so bili drugačne nazorske opredelitve. Smrt enih kot drugih je zaznamovana kot žrtev za svobodo slovenskega naroda. Le tako združeni in enotni smo lahko zmagovali v spopadu z okupatorjem in domačimi izdajalci.

Kako množično gibanje je bilo partizanstvo že v letu 1941, ko ga ni kalila še nobena oborožena skupina bele garde, pove primer v Logatcu, kjer se je celotno članstvo Sokola priključilo Osvobodilni fronti in ji izročilo svoj inventar in denar. Nacionalna zavest je bila tedaj na višku. Pa tudi druge so se Osvobodilni fronti množično pridruževali, dokler niso domači sovražniki s prižnico in prek svoje tajne organizacije Slovenske legije razsejali seme sovraštva in med enotnim slovenskim narodom naredili razkol. Posledice so nam vsem znane. Iz ideoloških in razrednih razlogov so strašili

ljudi, zlati kmete, da naj se uprejo. Ko je slovenski narod najbolj trpel pod veliko italijansko ofenzivo, so zagrabili za orožje in zadali partizanskemu gibanju velik udarec – kot oboroženi vojaki in kot ovaduhi. S tem so s pomočjo okupatorja zanetili bratomorno vojno.

Dandanes vsevprek govorijo o revoluciji in kontrarevoluciji in še celo o državljanski vojni. Ker je imel program Osvobodilne fronte tudi primesi nove socialne ureditve po vojni, ki ga je še bolj radikalno predstavila Komunistična partija, lahko pritrdimo, da je imel naš boj poleg narodnoosvobodilnega tudi revolucionarni značaj. Še dandanes govorimo o revolucionarnih pridobitvah. Šlo je torej tudi za revolucijo, ki pa se je ostreje pojavila takrat, ko je odkrito nastopila oborožena protirevolucija in povzročila bratomorno vojno. Govoriti o državljanski vojni v Sloveniji pa je nerealno početje. Vsa Jugoslavija s Slovenijo vred je bila okupirana in razkosana med več okupatorjev. Torej je zavladala tuja in vsiljena država. Tisti, ki so se uprli narodnoosvobodilnemu boju z okupatorjevim orožjem, so postali kolaboracionisti in izdajalci, sestavni del esesovskih čet s prisego Hitlerju. Potemtakem ne morejo postati bojni partnerji borcem za svobodo proti okupatorju. Za klasičen zgled državljanske vojne lahko vzamemo Španijo, kjer so reakcionarne in fašistične sile v notranjosti države strmoglavile legitimno in regularno oblast, ki je bila tedaj v demokratičnih rokah.

Ko je bila organizacija Osvobodilne fronte v svojem zenitu, smo jo kot vsesplošno organizacijo upora v Sloveniji poveljevalno imenovali »država v državi«, kajti njena moč je bila do ofenzive 1942 brezmejna, potlej pa se je s kolaboracijo belogardistov začela krhati.

Zakaj je bila dana izjava o »umiritvi« ali »pomiritvi« šele sedaj, ni težko uganiti. Kot že povedano, gre za politično agitko, po drugi strani pa za poravnavo dolga slovenski javnosti za dolga leta zablod po vojni, ki bi jo morali opraviti že veliko prej.

Izjava se izogiba izrazu narodna sprava. Prav gotovo gre pri tem za pomislek, ki bi lahko državno oblast spravil v zadrego. Sprava v smislu drugih avtorjev ne išče samo poravnave v medvojnem obdobju sprtih strani – vsaka stran mora nasprotni priznati legitimnost in človeško upravičenost – marveč hoče poražence napraviti za zmagovalce. Od tod tudi očitek komunistični partiji o izdajstvu drugih partnerjev. Potemtakem je bil edini upravičen boj na strani okupatorja pri zatiranju komunizma. Po eni strani taki interpretatorji izvajajo diferenciacijo: komunisti in druge skupine, po drugi pa štejejo za komuniste vse, ki so se borili na uporni strani. Tudi med vojno je bilo tako. Vsi, ki so bili člani ali simpatizerji Osvobodilne fronte in partizani, so bili zaznamovani kot komunisti. Pred kratkim sem bral originalna ovaduska poročila nemškimi oblastem, ki jih je napisal poveljnik domobranske posadke v Hotedršici Jakob Bajc s podrobnimi utemeljitvami za aretacijo in nato izgon v koncentracijska taborišča za kakšnih 15 oseb iz tega kraja. Vse je prikazal kot zagrizene komuniste, čeprav nobeden od njih ni bil partijec. Takih primerov bi lahko našli v analih še več in s hujšimi posledicami, kajti pobili so jih na kraju aretacije. Nekatere so pobili pod krinko »črne roke« kakor pse. V Logatcu je bil znani črnorokec Viktor Berlot, ki je s svojimi pajdaši v gornjelogaškem župnišču zasnoval pomor sedmih žrtev, ki so jih še isto noč grozovito pomorili. To se je zgodilo ob koncu aprila 1944.

Bivši partizani ne bomo nikoli privolili v izenačenje dveh sprtih strani med vojno, kajti preveč gorja so nam prizadejali. Ne bomo se očiščevali greha, ki so ga povzročili drugi.

Z zanetivijo protirevolucije, ki je potekala že od maja 1941, je naš boj postal še razredno revolucionaren. Moram pa poudariti, da so nam v Dolomitih posamezni politkomisarji (Karel Grabeljšek-Gaber, morda tudi vodilni terenec dr. Cene Logar...) govorili, da bomo po končanem narodnoosvobodilnem boju začeli še boj za socialno osvoboditev. Tega pa ni bilo treba izvesti, ker se je sem od Šentjošta ponudila revolucija in kontrarevolucija kar sama od sebe in že smo bili v bratomorni vojni.

Nekoliko sumljivo se mi zdi vprašanje, ki ga je zastavilo uredništvo Borca, o »uhajanju« v revoliucijsko drugo fazo, pod katero se je skrivalo marsikaj, kar bi lahko

označili za zločinsko postopanje (podčrtal T. K.), čeprav se je do sedaj to prekrivalo z oznako »napake narodnoosvobodilnega gibanja«. Ta nekoliko predrugačen stavek obsojam, ker z besedo »zločinska postopanja« bremeni samo partizansko stran, kajti v vseh drugih vprašanjih nisem nikjer zasledil besede »zločin«, kadar je šlo za nasprotno, izdajalsko stran. Po mojem tudi ni sprejemljiv stavek: »Po zaslugi komunistične partije ni moglo več priti do 'čistega' narodnoosvobodilnega boja in po 'zaslugi' okupatorja, ni bila mogoča čista državljanska vojna?« Zakaj bi navzočnost partijskih borcev motila narodnoosvobodilni boj. Saj je bila vendar takrat predpogoj nacionalna osvoboditev, da bi lahko uresničili tudi socialnorevolucionarne programe.

Tako zastavljeno vprašanje po mojem ni korektno, kajti s tem se nekako podcenjuje bistvo narodnoosvobodilnega boja, ki je bil zastavljen v okviru Osvobodilne fronte. Hkrati je negirana dejavnost protirevolucionarjev, ki so pravzaprav spremenili bistvo narodnoosvobodilnega boja v revolucionaren spopad.

Ker nekateri delijo narodnoosvobodilno gibanje na obdobje pred dolomitsko izjavo in po njej, moramo zdaj povedati še nekaj o tem. Z dolomitsko izjavo se dandanes različno manipulira, ali zaradi nevednosti ali pa tendenciozno. Da bi laže razsojali, zakaj je bila ta izjava potrebna, je treba poudariti, da je tedaj v Sloveniji operiralo v sklopu okupatorjevih vojaških sil še blizu 6300 belogardistov in okoli 250 četnikov. V taki situaciji ni bilo mogoče dopustiti parceliranje Osvobodilne fronte na posamezne segmente, marveč jo združevati, da bi lahko nato monolitno nastopala. Če ne bi tedaj nastopili enotno, bi lahko Osvobodilna fronta razpadla in ne bi dokončala svojega poslanstva. Ob dolomitski izjavi se je po vojni precej govorilo in posamezniki so jo različno razlagali. Vanjo so predvsem vpletali Kocbekova stališča, ki pa niso podana tako, kakor jih je razložil med vojno. Prav iz dolomitskega obdobja navajam posamezne besede, ki jih je tedaj – ne v tržaškem intervjuju ali Listini – zapisal Edvard Kocbek. (Navajam po odlomkih.)

»Nasproti nam je stopila vojaško in politično organizirana bela garda... Žal nam je zapeljanih ljudi, vendar kot napredovalno gibanje ne moremo dopustiti, da bi nam ozir na zapeljance mogel vzeti ofenzivnega duha... Duhovniki so začeli oznanjati vero sovraštva, smrti in maščevanja... Zdaj se začenja boj na nož. Ljudje so se začeli opredeljevati. Odpira se doba državljanske vojne...«

O bistvu narodnoosvobodilnega boja: »Partizanstvo je oblika upora, ki se slovenskemu narodu najbolj prilega... Vsaka druga oblika bi prinesla Slovencem več škode in manj koristi, bodisi, da gre za pasivno rezistenco, za zgolj čakanje na konec... Zato ni čudno, če se med Slovenci začenjajo odtegovati osvobodilnemu boju prav tisti, ki se iz razrednih razlogov bojijo popolne materialne svobode in novega reda. Jasno je, da postaja boj za slovensko narodno svobodo demokratično revolucionaren proces in da se nam ponuja prilika, da postavimo v osvobojenem narodu temelje socialističnega reda.«

Kocbek in Dolomitska izjava: »Narodnoosvobodilni boj postaja zaradi totalitarne vojne vedno bolj totalen boj za osvoboditev slovenskega človeka. In v takem totalnem boju se med nami vedno bolj uveljavlja tista zgodovinska sila, ki nastopa miselno in organizatorno najbolj zaokroženo. Med vsemi skupinami, formacijami in strankami, ki sestavljajo OF, lahko le o komunistični stranki rečemo, da je prava zgodovinska sila... V imenu skupin smo izjavili, da se odrekamo samostojni organizaciji svojih aktivistov, ker hočemo s tem koristiti čim večji enotnosti in učinkovitosti OF. Obenem pa smo slovenski komunistični stranki priznali potrebo in pravico po njeni dosedanji organizaciji aktivistov...«

Z dolomitsko izjavo dandanes nekateri razmejujejo narodnoosvobodilni in revolucionarni boj, z njo mešetarijo posamezni ideološki nasprotniki in iz nje izvajajo koncept uničenja koalicije. Koalicija pa je tako ali drugače trajala na skupnih osnovah vse do zmagovitega konca. Prej in tudi posledje so bili hrabri borci sprejeti v vrste Skoja in tudi v partijo, ne iz ideoloških razlogov, marveč zaradi junaštva. Takrat še ni bilo rdečih knjižic, da bi se z njimi pomikali na višje položaje. Pripadništvo partiji je

pomenilo več tveganja in več poguma. Na žalost se je po vojni taka pripadnost razvrednotila, ukinjena je bila slovenska vojska, ukinjena Osvobodilna fronta, ko ni dokončala niti narodnega, še manj socialnega programa, ukinjena je bila slovenska suverenost in prepuščena vsedržavnemu centralizmu in unitarizmu, kajti partija je uzurpirala vso oblast in uveljavila partijski monopolizem ter oskrnila vse tisto, kar je obetal narodnoosvobodilni boj in socialna preobrazba. Zato je treba na dogodke v preteklosti gledati po časovnih zaporedjih in v intervalih. Sodobne družbene deformacije nas podučujejo, da ni nič tako sveto, da ne bi zavrgli.

Sodobni kritiki bi morali upoštevati vse zgodovinske trenutke in jim dati pravo zgodovinsko težo, ne pa delati iz njih praktičnih računov na račun svoje programske volilne politike.

Pri vsem tem, kar smo navedli o razmerah med vojno, moramo razumno postopati tudi, ko ocenjujemo nekatere zamolčane ekscese, ki jih je napravila po vojni nova oblast. Pri tem pa ne moremo zatisniti oči pred strahotami, ki jih je zagrešila kolaboracija velikega dela slovenskega prebivalstva.

Po vojni so nam naši zahodni zavezniki vrnili veliko zajetih domobrancev, izročili so jih deželi, v kateri so med vojno delali zločine in s pomočjo okupatorja izvajali teror. Davek za storjeno gorje je bil velik. Obžalujemo, ker se je nad našim oblastem predanimi domobranci izvedel tako krut obračun. Kdo vse je odločal o tem, da so mimo sodišč pobijali veliko število ujetnikov, med katerimi jih je bilo precej s krvavimi rokami. Toda obračun nad tisočimi ne prenese nobenega opravičila za tiste, ki so tako krut način maščevanja dovoljevali, in za tiste, ki so masaker izvajali. Seveda v tej obsodbi ne moremo kriviti vseh partizanov. Za množično streljanje so vedeli le malokateri. Če je v kočevskih procesih med vojno, ko še ni bilo povsem ustreznih sodišč, izgubilo glavo le nekaj nad 8 odstotkov zaprtih, pa ne more biti nikakršnega opravičila za pokončanje približno ali še nekoliko več kot 80 odstotkov vrnjenih domobrancev. Vse to in zavoženo gospodarstvo z enostransko oblastjo nam nalaga povojno krivdo, ki je vredna vse obsodbe. Vprašati pa se moramo! Kdo je krivec za vse te deformacije? Sistem ali ljudje? Najbrž oboje, kajti novemu redu, ki je vstal iz prelite krvi, ni bil izbran pravi politični sistem z vsemi tistimi prvinami, ki smo jih med vojno proklamirali.

Ob vsem, kar je bilo izrečeno, ne smemo pozabiti še na napake do lastnih ljudi. Dachauski procesi, Goli otok, obračun z demokrati in drugimi, ki so kazali na deformacije enopartijskega sistema, vsem je treba povrniti dobro ime. O teh dogodkih se še do danes ne izrekajo objektivne sodbe in še vedno so prepuščeni ideološkim in političnim interpretatorjem, ki jih predstavljajo, kakor se jim zdi zaradi politične pragmatike potrebno. Napačne osvetlitve in povezave medvojnih in povojnih dogodkov lahko samo zavajajo množice, ki zaradi večkratnih razočaranj do posameznih predstavitev dostikrat niso več povsem kritične. Nasedajo vsemogočim propagatorjem, ki zdaj, ko je komunizem v praksi doživel polom, zlonamerno in celo lažno prikazujejo dogodke med vojno. Zgodovino bi hoteli še enkrat zavrteti v smeri srednjeveških inkvizicij in kazati samo grehe, ki jih je zagrešila ena stran, da bi oprali drugo.

Ko obravnavamo medvojne dni strahovlade fašizma, moramo opozoriti tudi na druge upore v Evropi. Okupirane države niso kar preprosto prevzele bremena okupacije, marveč je v skoraj vseh zasedenih državah prišlo do takega ali drugačnega upora. Eni so se upirali v znamenju križa (Poljska), drugi pod nacionalnimi oznakami vseh vrst in s pomočjo pobeglih vlad, tretji v znamenju srpa in kladiva ali rdeče zastave. V Franciji je bilo vsesplošno odporniško gibanje, od skrajnih levičarjev, do skrajnih desničarjev. Prav tako v Grčiji in še kje drugje. Na Čehoslovaškem je bilo nacionalno gibanje dirigirano od zunanje vlade in je imelo krog upornikov doma in poslanih iz tujine s padalskimi enotami. Znan je uboj prorektorja Heindricha, zaradi katerega so nato Nemci v vaseh Lidice in Ležaki pobili vse moške, do tal porušili obe vasi in izgnali vse ženske in otroke. Torej, upirali so se povsod. Zakaj ne bi imeli pravice upora tudi v Sloveniji, čeprav je uporno gibanje imelo povračilne učinke.

V vseh zasedenih evropskih državah pa so delovali tudi izdajalci oziroma kolaboracionisti, ki so postali sluge okupacijskih sil. Po vojni so marsikaterega izdajalca obsodili na smrt, ne glede na to, ali je bil v vojaških formacijah. Še dandanes lovijo in kažejo na vojne zločince. Zelo znan je Eichmanov primer. Izraelci so ga celo ugrabili v tuji državi. Pred nekaj leti so Američani Jugoslovanom izročili znanega zločinca Artukovića. Veliko jih je bilo pobitih po vojni in nekaj vrnjenih v države, kjer so storili zločine. Druga svetovna vojna je po krutosti zasenčila vse druge, zato so bili obsojeni tudi nekateri najvišji politiki za zločine ali pa za ukrepe, ki so povzročili smrt drugih.

Po vojni so v marsikateri evropski državi uvedli demokratični in parlamentarni sistem in takoj opravili s kolaboracionisti, ki so se prav tako kot pri nas očiščevali svojih grehov. Pri nas pa smo v totalitarnem sistemu sami, kot zmagovalci, zapadli v kritiko, poglejte, kaj ste napravili po vojni. Zato se medvojni dogodki razčiščujejo šele sedaj, kajti enostranski sistem ni dopuščal še kakšnega drugačnega gledanja na medvojne in povojne stvari. Ob vsem tem zapoznelem izbruhu neobjektivnih in polresničnih kritik pa se zamegljujejo resnični medvojni dogodki, ki bi jih morale strpno in objektivno pojasnjevati obe sprti strani, toda ne za ceno negiranja narodno-osvobodilnega boja.

Sedanji pristranski in ideološko nasprotni ljudje pozabljajo, da je v upor na partizanski strani padlo, bilo pobitih ali umrlo kar 46.000 ljudi. Pozabili so na mučilnice pri Sv. Urhu, v zaporih, na Rižarno, Frankolovo, na tiste, ki so jim odsekali glave v Idrijskih Krnicah, na vsekovanje zvezd v čela pobitih na Turjaku, na poboj v Brkinih, Javorovici, v Cerknem, na delovanje črne roke ... Vedo za nečloveške razmere v internacijah, za zločinska mučenja v taborišču Dora in Dachau ... Kako velike Rdeče bukve bi lahko napisali, če bi mogli povzeti vse utrinke iz mučilnic in pobitih ter umrlih neznano kje ... Zdaj pa iščejo zadoščenje samo za eno stran, ki si je sama zadajala žrtve.

Ne zato, da bi opravičeval postrelitev zajetih domobrancev po vojni, marveč zaradi primerjave navajam nekaj primerov, kako so po vojni opravili s tistimi, ki so sodelovali z okupatorjem, čeprav v nobeni izmed navedenih držav ni bilo tako močnega osvobodilnega gibanja kot pri nas, niti ne tako trdnega zaveznika na strani okupatorja, kot so bili slovenski kolaboracionisti. V Franciji, kjer je imelo uporniško gibanje pluralni značaj, je nova pluralna oblast osvobodjene dežele dovolj kruto obračunala z izdajalci domovine, čeprav uporno gibanje proti okupatorju še zdaleč ni doseglo ravni kot v Jugoslaviji. »Čiščenje« je zahtevalo odstranjevanje tistih, ki so se pregrešili s sodelovanjem z okupatorjem. Sledile so usmrtitve najbolj prizadevnih kolaboracionistov, plačanih izdajalcev (sic) in vnetih propagatorjev ... Vlade v izgnanstvu so začele spodbujati pripadnike odporiških gibanj, naj proti najhujšim primerom ukrepajo in onemogočijo škodljive kolaboracioniste ... Število usmrtitev po hitrem postopku se je povečalo leta 1943, še bolj leta 1944 ... Med partizanskimi boji v zaledju, tudi v Jugoslaviji, in med gverilskimi akcijami v Franciji po izkrcanju zaveznikov so domače ovaduhe, ki so stopili v službo gestapa in med pripadnike kvizlinških oddelkov, če so jih zajeli z orožjem v roki, po kratkem postopku ustrelili ...

Nobena izmed zahodnih dežel ni imela urejene zakonodaje za kaznovanje zločinov izdajstva, zato so sprejele zakone z retroaktivnim učinkom, npr. Norveška, Nizozemska in Danska. Smrtno kazen, ki je bila v teh deželah ukinjena, so znova uvedli: za kaznovanje zločinov, storjenih med okupacijo ... Še posebno je bila kaznovalna politika stroga na Nizozemskem, kjer so obsojali skrunilce narodne časti na 10 let ječe, 60.000 ljudem so odvzeli državljanske pravice in jim je bilo lahko zaseženo premoženje. Enako so ravnali s kolaboracionisti na Norveškem in v Franciji ... Ustanavljali so posebna sodišča ... V Belgiji je bilo izrečenih 4170 smrtnih obsodb in 230 izvršenih, v Franciji 2086 izrečenih in 783 izvršenih, na Nizozemskem 130 izrečenih in 36 izvršenih, na Danskem 46 izrečenih in 23 izvršenih, na Norveškem 25 izvršenih. Na smrt obsojenih so pomilostili na Norveškem 17 odstotkov, na Danskem 50

odstotkov, v Franciji 63 odstotkov, na Nizozemskem 73 odstotkov in v Belgiji 94 odstotkov...

Čiščenje so izvajali tudi v upravi in v šolstvu ter odstranjevali medvojne uradnike in učitelje, ki so se pajdašili z okupatorjem in njegovimi pomagači. Komite za osvoboditev Francije je predložil 124.751 primerov za obsodbo, tj. osumljenih. Od 50.095 obtoženih je bilo od oktobra 1944 do konca 1948 oproščeno 8603 oseb, 2640 pa obsojeno na smrt (kazen je bila izvršena v 791 primerih), 3357 je bilo obsojenih v odsotnosti, 2777 na dosmrtno ječo in 10.434 na začasno prisilno delo. Civilna sodišča so v 48.486 primerih izrekla obsodbo odvzema državljskih pravic... Bivši pripadniki in simpatizerji odporiškega gibanja pa so bili zelo razočarani zaradi nezadostnega čiščenja... Nasprotniki so kričali, da je odporiško gibanje prineslo smrt najmanj 100.000 Francozom. Uradne raziskave, ki so bile skrbno izvedene v letih 1948 in 1952, pa so pokazale, da je bilo s strani okupatorja izvršena smrtna kazen le nekaj nad 15.000 ljudmi. (Kako so Rusi sodili Vlasovcem, je bolj ali manj znano. Tudi Italijani so drastično opravili s kolaboracionisti. Znana je grozna izpostavitve Mussolinija in njegove ljubice ter drugih fašistov in sodelavcev. Manj je znano, kako so sodili sodelavcem okupatorja v vzhodnoevropskih državah, ki so jih zasedle čete Sovjetske zveze).

Z daljšim prikazom in razlago, ki mi jo je omogočila Enciklika druge svetovne vojne 1939–1945, na straneh 128–131, končujem svoj prispevek k osvetlitvi »umiritve«, »sprave« in še kaj. Zlasti mislim pri tem na revanšistične tendence, ki zanemarjajo vse predstavljene zgodovinske resnice.

O izjavi slovenskega predsedstva moram reči, da mi je dosti bolj sprejemljiva izjava o »spravi« slovenske pokrajinske škofovske konference, saj prizna tudi krivdo Cerkve med vojno, hkrati pa prepušča celotno medvojno in tudi povojno delovanje sprtih strani zgodovinski in strokovno podprti analizi.

Treba je razmejiti dogodke med vojno in po njej in jih gledati v luči takratnega časa. Morda je bil tak nerazumen in drastičen obračun z domobranci po vojni vpet tudi v politične dogodke tedanjih dni, kar pa ne opravičuje umazanega dejanja. Poudariti je treba, da je bilo treba v majskih in junijskih dneh, zlasti pa ob umiku naših čet iz Trsta, računati na eventualen spopad s silami zahoda ob mlačni vlogi sovjetske špekulantske politike. V naelektrnem ozračju grozeče »vroče« vojne in po umiku naše vojske iz Trsta je bilo moč pričakovati morebitne vojaške posege. O tem pa bi morali spregovoriti še živeči politiki in opravičiti nerazumno in nehumano dejanje.

Pri tem, ko se zmagovalna stran opravičuje za storjene napake, pa poražena stran s tendenco revanšizma zaostruje odnose med Slovenci z nesprejemljivimi izjavami. Iz hudobnega in ideološko nesprejemljivega zapisa dr. Boruta Koširja, ki smo ga v marcu prebirali v Delu, lahko sklepamo, da si ekstremna opozicija prizadeva rehabilitirati prav tiste ljudi, ki so med vojno s svojim ravnanjem zakrivilili veliko gorja. Tu mislim na škofa dr. Gregorija Rožmana, ki mu dr. Košir izreka labodji spev. Škofa Rožmana predstavlja »kot velikega rodoljuba in da je bil zaradi svojega slovenstva preganjan iz avstrijske Koroške kot narodni izdajalec, ker ni pristal na boljše vize«! Resnici na ljubo moramo povedati, da so take ljudi še celo na zahodu označevali kot narodne izdajalce; Rožman se je družil tako s fašisti kot nacisti, o čemer so ohranjeni fotografski posnetki, pa tudi dovolj gradiva, da je bil kriv za bratormorno vojno na Slovenskem. Zakaj pisec članka ne pove, da je bil škof dr. Rožman navzoč ob prisegi slovenskih domobrancev Hitlerju, skupaj z najvišjimi predstavniki okupatorske vojaške oblasti. Še pred desetimi leti so ti katoliški voditelji kričali v svet, da se poleg boljše vize in Stalina v Evropi pojavlja še novi Antikrist v podobi Adolfa Hitlerja, ki je napravil iz ravnega križa kljukastega. Istega avtorja bi še vprašal, zakaj je škof zapustil slovenski narod in svoje vernike v času, ko je na Slovenskem zavladal komunizem. Zakaj se ni kot zaveden Slovenec in dober dušni pastir žrtvoval na oltarju domovine in Cerkve?

Bodimo vsaj malo pošteni do preteklosti, zakaj »narod naš dokazuje hrani!« Tudi za

pobite od »križarjev«, »Matjaževe vojske« in za žrtve informbiroja, ki so padle na mejah...

Pripis

Jožica Levstik iz Loškega potoka je v Nedeljskem dnevniku razodela svojo bolečino zaradi vseh prepиров in zdrah, ki jih vnaša opozicija prek svojih ekstremnih in ideološko zadržanih ljudi. Med drugim je zapisala:

»Na televiziji sem včeraj gledala nekega bradatega moža z naočniki. Koliko cinizma in hladu je bilo čutiti v njegovih besedah. Kaj je res edina pot v demokracijo preko preteklosti? Je treba med ljudi spet sejati sovraštvo, delitev in strah? Kar čakam, kdaj se bo politika vrnila v našo vas in se bo spet začelo preštevanje. Zdaj ne več, kdo je bil pri 'ta belih', ampak tudi, kdo je bil pri 'ta rdečih'. Kam bodo dali potem mene, dve tretjini k rdečim in eno k belim?« (Levstikova v istem članku pove, da je v narodnoosvobodilnem boju izgubila dva brata, tretjega pa pri domobrancih, op. T. K.) Na koncu pa Jožica Levstik prosi vse strankarje: »Pustite nam vsaj Prešerna in njegov spomenik in odnesite svoja sovraštva kam drugam...«

DR. MARKO KERŠEVAN: HISTERIJA (KI BO MINILA) IN HISTORIJA (KI SE JE ZGODILA)

Žal ne morem poslati posebnega, novega prispevka kot odgovor na vašo anketo. Prilagam pa krajši članek, ki je bil že objavljen v Dnevniku 7. aprila 1990, če vam morda ustreza tudi za objavo v Borcu, saj eksplicitno in implicitno odgovarja na glavna vprašanja vaše ankete, ki sem jo prejel takoj zatem, ko sem napisal in oddal članek.

Vse kaže, da v »iskanju celovite resnice« in pri »obnavljanju zgodovinskega spomina« na leta 1941–1945 – vpisovanem v predvolilne medstrankarske ali, bolje, »protipartijske« boje – ob vseh novih dejstvih in odpravljenih tabujih hkrati, hote ali nehotе, zgubljamо spomin za temeljna dejstva in razmerja.

Če začnem z navsezadnje najmanj pomembnim, a najbolj poudarjanim dokazovanjem o (ne)pravih **namenih** in **ciljih** Komunistične partije v teh letih. Tudi če predpostavimo (ali vzamemo za dokazano), da je šlo partiji zgolj in samo za osvojitve oblasti z nasilno revolucijo, to ne spremeni dejstva, da je za dosego tega cilja z besedami, dejanji in življenji svojih kadrov vodila (narodnoosvobodilni) boj proti okupatorju; in tudi če za drugo stran predpostavimo ali ji priznamo čisto nacionalno misel in skrb, s tem ne spremenimo dejstva, da se je ta druga stran za to bojevala na plačilnih spiskih, v uniformah in z orožjem okupatorja in pod njegovim poveljstvom. In to ne kateregakoli ali kakršnegakoli okupatorja, ki je v svetovnem konfliktu med velikimi silami pač začasno zasedel slovensko ozemlje: »Nemci«, »Italijani«, »Madžari«. Šlo je za **nacional-socialistične** in **fašistično-nacionalistične** okupatorje, ki so že takoj v začetku z besedami in dejanji nedvoumno izpričali genocidne namere proti slovenskemu narodu (»Naredite mi to deželo zopet nemško«, izseljevanje; ravnanje italijanskih fašistov na Primorskem pred vojno) – kakorkoli so taktizirali, ko so bili šibki (kot na primer Italijani leta 1941 v tekmi z Nemci ali nacisti po letu 1943). Da ne govorimo o tem, kakšno usodo so predvidevali za slovanske narode kot drugorazredno raso sploh... Biti »kvizling« in kolaboracionist **takega** okupatorja **na Slovenskem** že zato ni bilo isto kot kolaborirati z njim na Holandskem ali Norveškem! Za Norvežane, na primer, je nacistična okupacija pomenila žalitev nacionalnih čustev, s svojo ideologijo in prakso je rušila dosežene humanistične, demokratske, civilizacijske vzorce, ni pa v primeru »končne zmage« ogrožala njihove nacionalne integritete ali celo obstoja. Pa vendar vemo, kakšne sodbe – pravne, moralne in fizične – so bili deležni kolaboracionisti s fašističnimi oblastmi v teh in podobnih deželah.

Milo rečeno: zanimivo je, kako se ob licitiranju, ali je (naj bi) šlo v Sloveniji v vojnih letih predvsem za narodnoosvobodilni boj in/ali revolucijo ali predvsem za državljansko vojno (zaradi revolucije), povsem pozabljala na **(proti)fašistično dimenzijo** in na to, da so bili boji vpeti v še kako zaresen svetovni spopad z nacifašizmom, ne glede na to, koliko je šlo za »čisti NOB« in koliko za »čisto revolucijo«. (»Smrt fašizmu,

svobodo narodu!«) Ta boj je bil tako zaresen, da je omogočal tudi taka raznorodna zavezništva, kakršno je bilo med boljševiško Sovjetsko zvezo in zahodnimi demokracijami. Druga svetovna vojna ni bila zgolj spopad med velikimi silami in že zato so kolaboriranje s fašisti v **vsaki** deželi spremljali vsaj elementi državljanske vojne, boja med domačimi fašisti (ki so zato kolaborirali z Nemci) in antifašisti. Ni mogoče trditi, da je bil kolaboracionizem na Slovenskem motiviran predvsem z domačim fašizmom (čeprav je med delom domobrancev šlo tudi za to), marveč je bil razmah kolaboracionizma pogojen tudi s tem, da so v Sloveniji (že takrat) na to razsežnost (zaresnega boja s fašizmom v svetu) pozabljali ali jo podcenjevali. Kot da bi se mentalno ogradili pred svetom, si nataknil plašnice, da ne bi videli dogajanj v njem, in rekli: mi se tu doma bojujemo proti komunizmu, in ker ne gre drugače, to počnemo s fašistično pomočjo in pod poveljstvom SS, vi drugi in veliki pa kar bojujte svoj boj, mi smo v vsakem primeru s tistimi, ki boste zmagali (ko boste zmagali). Prav s te strani so prihajali razglasi o čisti državljanski vojni (»Mi se borimo **samo** proti komunizmu!«). Velike sile takega »samoograjevanja« seveda niso priznavale in so brez plašnic pač videle, kar je bilo videti, in tako tudi ravnale: podpirale so svoje »objektivne« zaveznike oziroma nasprotnike svojih nasprotnikov. Svoj boj so pač jemale zares, ker je zaresen in krvav zanje tudi bil. Zaradi sodelavcev in zaveznikov različnih vrst jim ni bilo treba uporabljati svojih sil oziroma so jih laže uporabljali drugod. Zato so na majavih nogah dokazovanja, da partizanski boj ni bil usmerjen predvsem proti okupatorjem, na primer Nemcem, saj da so ti imeli na terenu Slovenije in Jugoslavije malo sil in relativno malo žrtev v primerjavi z domačimi kolaboracionisti.

Ce se je taka drža izkazala za iluzorno in nespametno šele na koncu, pa je dejstvo, da je bila **nemoralna** že od vsega začetka. Nemoralna je bila navsezadnje že drža tistih, ki so razlašali potrpljenje in čakanje po logiki: mi smo premajhni, naša usoda se bo odločala drugod. Nemoralna, ker je za tem stala neizrečena logika: Hitler je zlo, toda z njim naj se borijo drugi. Nemoralna toliko bolj, ker je bil Hitler za Slovence kot narod večje zlo kot za tako rekoč kogarkoli drugega v Evropi, razen za Žide in morda Poljake (Kocbek je to na svoj način lepo izrazil). Ni potrebno niti razmišljati o tem, kakšna je bila z vidika britanskega ali ameriškega vojaka moralna drža tistih, ki so se v nemških uniformah z nemškim orožjem borili proti, na primer, primorskim partizanom (katerim so oni sami dajali podporo, ker so rušili železniške proge in reševali njihove letalce) hkrati pa »v srcu« upali na angloameriško zmago zaradi končnega obračuna s partizani itd.

Seveda se ne da izogniti vprašanju, kaj vse je bilo krivo in kdo vse je bil kriv, da so se prav slovenski protikomunisti med vojno znašli v tako nezavidnem položaju. Odgovor, ki se ga v zadnjem času tako vsiljivo ponuja, je, da je bila kriva predvsem partija, ker je v času narodnoosvobodilnega boja hotela in izvajala revolucijo in se borila za oblast, namesto da bi vodila čist narodnoosvobodilni boj. Toda tak odgovor prezre elementarno dejstvo, da je bil na delu prav nasproten vrstni red. Izvirni »greh«, ki je brezizhodno zapletel položaj dotedanjih vodilnih političnih sil na Slovenskem, ni bil to, da je partija v teh letih hotela in izvrševala revolucijo. Za kominternske partije, kakršna je bila takrat komunistična partija, je bil namen, da delujejo za prevzem oblasti zaradi revolucije, nekaj stalnega in imanentnega, neskrivanega in vsem poznane. Za stare »nacionalne sile« v Sloveniji se je situacija zapletla, ko se je **taka** (»revolucionarna«) partija z besedami in dejanji odločila za **nacionalni** boj (v okviru širšega protifašističnega boja) in s tem pritegnila druga politična gibanja in sloje ter si začela pridobivati politično premoč. Sama revolucionarnost brez boja proti okupatorju bi partijo hitro izolirala in onemogočila, kot jo je v veliki meri na tistih osvobojenih ozemljih, kjer je 1941 in 1942 prišlo do »revolucionarnega sektaštva«. Toda to se ni zgodilo in partija je z Osvobodilno fronto v osnovi vse do konca vojne vztrajala pri prvenstvu narodnoosvobodilnega protifašističnega boja, medtem ko so bili nasprotniki prav zato čedalje globlje v kolaboracionizmu, ki so z njim (**in ker so z njim!**) **tudi začeli** (konzulta etc.). In to že pred začetkom javnega delovanja

Osvobodilne fronte (najprej seveda z Italijani, saj Nemci v tej fazi kolaboracije niso potrebovali in jo v taki obliki tudi niso hoteli)!

Dejstvo je, da je bilo medvojno obdobje z narodnoosvobodilnim bojem in protifašističnim bojem veliko obdobje slovenske zgodovine. Tudi narodi z bolj »slavno« zgodovino znajo ceniti čase, ko so se bojevali na strani zmagovitih sil v odločilnih zgodovinskih spopadih (kakršen je bil spopad z nacifašizmom), ko so znova dosegli ozemeljsko celost in do tedaj še nedoseženo stopnjo suverenosti in samozavesti. Zakaj bi ga Slovenci pozabili kot takega in ga ohranili v spominu zgolj kot nekaj drugega samo zato, ker je to v interesu sedanje protikomunistične evforije in histerije. Ohraniti je treba tudi spomin na »vse drugo«, tudi na madeže in zablode, žrtve in tragedije, ki jih vsak veliki čas nosi s seboj (in jih popraviti, kolikor je mogoče, toda ne z novimi madeži in novimi moralnimi bremenami). V zadnjem času je v ospredju vprašanje poboja domobrancev v prvih dneh po koncu vojne. Ta pobji in človeške usode, ki se skrivajo za visoko številko (sklepa se o 7000 do 9000 žrtvah), so in ostajajo madež na narodnoosvobodilnem boju; madež, toda zato še ne njegovo zanikanje. Treba ga je poznati in se ga zavedati v opomin, »kako strašna slepota je človeka«. Toda poznati in zavedati se ga skupaj z drugimi dejstvi in številkami, kajti **le skupaj z njimi pomeni celovit zgodovinski spomin in opomin**, ne pa enostranski izziv. Po podatkih, ki so jih zbrali in sistematizirali v emigraciji, je bilo **do konca vojne** od partizanov pobitih 3600 članov vaških straž, domobrancev, četnikov in civilistov; na strani Osvobodilne fronte pa je od rok okupatorjev in njihovih sodelavcev padlo do konca vojne 32.000 partizanov, kurirjev, terencev, sorodnikov (poleg 17.000 ljudi, ki so pomrli v taboriščih, v pregnanstvu, kot talci)!

Pripis: Številke padlih med vojno, ki jih povzemam po Petru Urbancu (Slovenske izgube 1941/1945, Koledar Družbe sv. Mohorja, Celovec 199, str. 132–133), so verjetno previsoke (sklepajoč tudi po razpravi v zadnjem Borcu); toda tudi če so »partizanske« za polovico nižje, je razmerje padlih žrtev **med** vojno še vedno okrog 1:5! (pa vse do 1:8 ali 1:10 in **več**, če upoštevamo druge variante).

JURIJ KOGOJ

Na poziv k sodelovanju v anketi se odzivam na svojevrsten način: pošiljam literarno besedilo, napisano pred nekaj leti.

Tisto nedeljo smo šli vsi skupaj nabirat gobe. Dogovorili smo se, da gremo na Orle. Ko smo sedli v avto, je Urša predlagala, da se odpravimo proti Sostru. Da tam še ni bila, je rekla.

»Dve, tri ure se bomo potikali po gozdu in nabirali gobe. Potem gremo v gostilno jest. Rada bi šla na Urha. Ogledala bi si spomenik in cerkev. Saj je cerkev spremenjena v muzej? Si mi ti pripovedoval, Tone? Muzej o zverinstvih domobrancev in črnorokcev ter o vlogi farjev in kaplanov v tem kraju...«

Vsi smo bili za to. Obrnil sem torej volan proti Sostru.

Košarice za gobe smo skoraj zaman nosili s seboj. Vse, kar smo našli, bi šlo v majhno vrečko. Domačini gredo zarana po gobe in vedo, kje rastejo. Mi pa radi spimo in prvič smo šli v ta kraj.

Na Urhu sem parkirala avto pod vrhom. Do spomenika smo šli peš. Otroci so tekali in se lovili. Starši so jih mirili in klicali k sebi. Živahen malček je zajahal sedež strelca na malokalibrskem topu pri cerkvi in streljal v namišljene Nemce. Družine so se kratek čas zadrževale pri spomeniku in odhajale na sprehod po gozdni poti proti Molniku.

V cerkev nisem šel. Bil sem že večkrat. Popoldansko sonce ni bilo prevroče, toda odkar sem imel infarkt, sem se raje umikal v senco. Kratek čas sem posedel v gozdu in se vrnil k spomeniku. Lepo delo je ta spomenik. Morda prelepo. Moral bi kričati v zrak besede protesta proti zverinstvu, gnusobe nad izdajstvom.

Lahko je govoriti. Tudi v tem je globok smisel. Vsak ima svoje videnje. Delo je vsekakor lepo.

Poskušal sem si predstaviti, kakšen je bil Urh med vojno. Hrib, obdan z žico, španskimi jezdecami in bunkerji. Iz lin na zvoniku prežijo mitraljezi. V mežnariji kasarna. Pod njo je klet – klet kot zapor in mučilnica hkrati. Iz line v kleti pridušeni kriki mučenih, vojaški kurat spremlja s kitaro orgije smrti, kri ubitih škropi po zidovih, v cerkvi se deli odveza za ravnokar izvršene umore, takoj za tem maša in sveto obhajilo rabljem in zločincem Capudru, Kukovici, Poldetu Selanu in drugim. Po grapah žvižga veter, odkriva komaj zasuta trupla žrtev in raznaša cape, čevlje, kape in rute od smreke do smreke, od grebena do grebena.

Tam nekje je morala biti nesrečna lipa... lipa z velikim žebljem in obročem, ki je visel z njega... lipa, v katere hladu je nekoč počivala živina, a urhovski rablji so se pod njo zabavali z žrtvami, privezali so jih za živini namenjen obroč.

Sledovi krogel na cerkvenem stolpu so najgostejši okrog lin. Po kapitulaciji Italije so urhovske klavce rešili pred partizanskim gnevom izdajstvo in Nemci, ki so udarili bataljonu Cankarjeve brigade v hrbet.

Ko smo se vračali, se vedro razpoloženje ni več vrnilo. Usode nesrečnih žrtev domobranskega terorja so jih preveč pretresle. Saj je v muzeju več sto fotografij samo o njih.

»Skoraj mi je žal, da smo šli. Sami umori, razkosana telesa, duhovniki kot rablji... Prav težko mi je bilo pri srcu, ko sem gledala tiste slike,« se je Urška potožila Tinki.

»Partizanka sem bila, brzostrelko sem nosila, vendar bi se rada otresla te more, teh spominov na kri, eksplozije in rane,« je pritrčila Tinka.

Gob smo res malo nabrali tega dne, zato pa je bilo kosilo v bližnji gostilni toliko imenitnejše. Ko smo vstopili, nas je zajel vonj krvavic in kislega zelja. Pocedile so nam se sline. Lačni smo bili.

Natakarica nam je h krvavicam priporočila rdeče vino. Zajetni obrok smo hitro pospravili in ga pridno zalili z vinom.

Po udih sta se razširili prijetna utrujenost in lenoba. Urška se je zaljubljeno naslonila na Toneta. Tinka je sramežljivejša. Položila je roko na mojo in mi jo stisnila.

V nasprotnem kotu gostinske sobe se je zabavala številnejša družba. Mlajši ljudje. Tudi oni so naročili krvavice. Litri vina so romali na mizo eden za drugim. Pogovarjali so se precej glasno. Iz posameznih besed sem sklepal, da so bili tudi oni na Urhu. Večkrat so se ozrli proti naši mizi.

Mi smo prijetno počivali, mlada družčina pa je bila vse bolj hrupna.

Postaven tridesetletnik je začel govoriti glasno. Nisem se mogel znebiti vtisa, da govori bolj nam kakor veseljakom svojega omizja.

»Je, nečloveško je, kar so počeli domobranci in duhovščina na sv. Urhu. Capuder, Kukovica, tisti kaplan ali kaj je že bil... zverine... vrag, ne kaplan. Toda tudi o Golem otoku, dachauskem procesu, da ne rečem o Rogu, bi morali povedati polno resnico. Jasno in glasno.

Še zdaj ne vem, koliko jih je vzelo konec na Rogu. Res je. Bili so domobranci. Z Nemci, ustaši in četniki so zbežali čez avstrijsko mejo. In Angleži so jih vrnili nazaj. Toda niso bili vsi zločinci. Bilo je zapeljanih... In konec vojne je bil. Tudi to je res.»

Potem je vzel kozarec v roko in se preselil k nam. Predstavil se je: »Profesor Rodnik sem. Oprostite. Moj prijatelj Igor, tamle sedi, vas pozna. Pravi, da ste bili v partizanih. On je sin partizana. Njegovega očeta verjetno poznate.

Igor! Pridi sem!«

»Ne bodi siten! Pusti ljudi na miru!«

»Pridi no! Saj so naši,« je vztrajal profesor Rodnik.

»V redu. Samo da ne bomo razpravljali o domobrancih in Urhu,« je Igor vstal in pristopil k naši mizi.

»Vi me najbrž ne poznate. Videl sem vas v očetovi družbi,« se je obrnil k meni. Javorjev sin sem. Javor mu je partizansko ime.»

»Kakšnega sina ima Javor!« sem vstal, se predstavil in stisnil obema roko. »Kaj pa ti oče počne?«

»Ni ravno zdrav. Diabetes... Ne drži se pravil igre. Rad dobro poje in popije, potem so pa težave.«

»S čim se pa ti ukvarjaš, Igor? Saj ti ne smem reči ti. Niste več otroci. Morda si že oče.«

»Seveda sem. Saj sem že zakoračil v četrto dekada. Bolj vseč mi je, če me tikate kot včasih. Končal sem fakulteto. Zaposlen sem kot elektroinženir. Otroka imam dva. Tistale tam je pa moja žena.

Minka! Stopi sem!»

»Mar ne bi bilo bolje, da porinemo še eno mizo k naši in sedemo skupaj?« je predložil profesor Rodnik.

V hipu sta bili mizi skupaj. Vabila nismo mogli odkloniti. Preselili smo se. Po predstavljanju so nalili kozarce. Nazdravili smo si.

Za kratek čas je nastopila neprijetna tišina. Pretrgala jo je Minka. »Vem, da se bo Igor jezil. Prej smo se pogovarjali o zločinih, ki so jih nad partizani počenjali belčki na Urhu. Jaz sem jim pa rekla, da tudi partizani niso bili angelčki. Morda bi bilo še najbolj prav, če bi si po tolikem času podali roke. Sprava. Kar je bilo, je bilo.

Ne zamerita mi. Če vama je kot partizanoma vprašanje neugodno, raje kakšno zapojmo.«

Tone se je nasmehnil. Naši sogovorniki so bili mlajši ljudje, vsi rojeni po vojni. Zanje je narodoosvobodilni boj zgodovina, nimajo ne zaslug ne črnih madežev.

»Ni neugodno. Zakaj?« jo je vprašujoče pogledal Tone. »V vojni ni angelčkov. Tudi mi nismo mogli biti. Za njih sploh nismo bili vojaki, ampak banditi, ribelli, kriminalci, goščarji. Mladi premalo veste, kako okruten je bil naš boj. Partizani nismo bili zaščiteni z nobeno konvencijo. Za goščarje in hostarje so veljala pravila odprtega lova na škodljivo divjad. Samo z močjo smo lahko izsilili spoštovanje sovražnika. Proti takšnemu sovražniku se nismo mogli bojevati v rokavicah.«

Minka očitno ni bila povsem zadovoljna z odgovorom. Ni prijela za kozarec, ki je bil spet poln. Prehitel sem zastavljanje novih vprašanj.

»Vsi dovolj poznate zgodovino. Veste, da se nobeno napredno gibanje ni moglo izogniti nerazumnim obratom, srhljivim dogodkom, temnim madežem. Francoska revolucija, giljotina in Vendeja... oktober v Rusiji, osvobodilna gibanja... Tako tudi naš boj.«

»Saj prav o tem govorim. O temnih madežih. Na obeh straneh jih je bilo. Torej...« je vztrajala Minka.

Vmešal se je Igor.

Ne trmoglav, Minka! Saj sem ti že pojasnjeval.«

»Govoril si, povedal pa bore malo.«

»Takole bi rekel,« sem prekinil zakonski prepir. »Neka stvar je v celoti gnila. Kot gnilo jabolko. Moraš ga vreči stran. Podobno je s sodelovanjem z okupatorjem – saj je hotel uničiti naš narod – bilo je gnusno zločinstvo in izdajstvo lastnega naroda. Bilo je sicer zapeljanih, takšnih, ki se niso strinjali z grozodejstvi – toda to ne spremeni bistva.«

Vmešal se je profesor Rodnik.

»Nismo zato mize skupaj porinili, da bi se zdaj preganjali, kdo je imel v vojni prav.«

»Saj smo menda sposobni mirno in preudarno razpravljati,« se Tone ni strinjal. »Samo poslušati moramo znati drug drugega. Tudi za petje bo ostalo dovolj časa.«

»Prav,« se je vmešal okrogel debelko, filozof, tako so ga vsi klicali, pravo nasprotje drugih, ki so delovali športno. »Izdajstvo pravite. Gnilo jabolko. V redu. Toda zakaj ste se šli revolucijo? Začeli ste državljansko vojno, nasprotnikom pa mečete v obraz: Izdajalci! Zakaj...«

»Nehaj, prosim!« ga je prekinil Igor. »Državljska vojna... to je bila največja nevarnost za osvobodilni boj. Okupatorju pa v korist. Naj se pokončamo med sabo, namesto da bi metali bombe nanj. In kvizlingom je bila propaganda o državljanski

vojni tudi v korist. Prikrivala je izdajstvo. Torej po tem, komu je šlo to v korist, vemo, kdo je hotel osvobodilno vojno spremeniti v državljansko.«

Igor se je razvnel, filozof pa je kar utihnil.

»Saj komunisti, in to po celem svetu, ne samo pri nas, niso nikdar skrivali, da je njihov cilj socializem, komunizem. Drugo vprašanje pa je, da se je pozneje vse to izmaličilo. Toda med vojno je bilo tako, kot pravi Igor,« ga je Tone podprl.

Filozof ni našel pravih protiargumentov in je, kakor da protestira, polglasno oporekal: »Saj se je že pred vojno marsikaj vedelo o tem, kaj počne Stalin.«

Menil sem, da je Igor opravil kar dober del posla v tej razpravi. Zato sem hotel dati piko na i.

»Na vprašanje, zakaj ste se šli revolucijo, bom takole odgovoril. Belčki, domobrančki, predvsem njihovi vodje, so bolj sovražili komunizem – tudi kot možnost – kakor ljubili svoj narod in njegovo svobodo. Zato so se raje opredelili za Hitlerja kot za narodnoosvobodilni boj. Čeprav je Hitler govoril, napravite mi to zemljo, slovensko zemljo namreč, nemško.«

Rodnik farizejstva, najbrž pa tudi filozofa, organsko ni prenašal. Pa tudi, prekiniti je hotel to besedičenje, da bi večer ne bil pokvarjen: namesto zadovoljnega, uglasenega petja ob kozarčku vinčka politični prepir. Zariplih obrazov bodo praznili kozarce in tolkli po mizi.

»Sedanje sranje – oprostite,« se je hitro opravičil, »vzroke, pravzaprav krivce za sedanjo krizo obsojam. Toda s tem se ne more zapackati osvobodilni boj pred več kot štiridesetimi leti.

Recimo pošteno! Če bi nasprotniki komunizma med vojno res ljubili svobodo, bi sami začeli boj za narodno osvoboditev ali bi se mu priključili. Saj komunistov v začetku okupacije ni bilo dosti. Tako bi v gibanju lahko predstavljali večino in mu vlili svojo dušo.

Ljubezen do svobode – to je pomenilo vzeti puško v roke in v goščo – pa si lahko plačal z glavo. Za svoje riti so se zbal. Z besedo in orožjem so pomagali fašizmu in, skriti pod njegovimi perutmi, rohnili proti komunizmu.

Zato so gibanju vlili svojo dušo komunisti.

To je resnica. A govoričenje o državljanski vojni je le spuščanje megle, da se resnica prikrije.«

Pomoč je prišla z nepričakovane strani. Profesor Rodnik mi je bil vse bolj všeč.

Zagovornikom teze o državljanski vojni je zmanjkalo sape. Toda Minka se še vedno ni vdala. Jezno je pogledala na profesorja Rodnika. Profesor Rodnik je opazil njeno nejevoljo.

Zamahnil je z roko. »Pustimo vse skupaj. Pokvarjenih je bilo na obeh straneh. Strinjam se z Minko. Po tolikem času je menda čas za spravo.«

Minko pa so preveč pekle moje besede o gnilem jabolku.

»Črno-bele ocene se mi upirajo. Domobranstvo, ne branim ga,« je uprla oči vame, »je bilo gnilo jabolko. Zdaj boste rekli za partizanščino, da je bila svetla stran naše zgodovine.«

»Ne bom tako rekel.« Pogovor mi je začel iti na živce. »Partizanščina ni bila svetla, ampak najsvetlejša stran zgodovine Slovencev. Naš narod je našel sebe, dokazal, da ni narod hlapec, uresničil svojo suverenost. To je bil slovenski prispevek vojni Združenih narodov sveta proti fašizmu, proti hitlerizmu.

Seveda je bilo madežev: ... po nedolžnem streljan od svojih, podtikanja, lažni podatki in kri, tragedija na Rogu, dachauski procesi itd. Toda to ne spremeni celotne sodbe: partizanščina je bila najsvetlejša stran naše zgodovine. Mora pa se povedati polna resnica. Nove generacije imajo pravico videti ne samo svetlo stran, temveč tudi madeže na njej. Svojci imajo pravico vedeti, kje so pokopani njihovi, jim imajo pravico prižgati svečo v spomin.«

»Ali ti nisem podobno govoril? Toda ti si ne daš dopovedati,« je utišal svojo ženo Igor, še preden je znova odprla usta.

»Gor čez izaro...« je pesem pretrgala pogovor. Pesem je poprijela vsa družba. Minka se je nagnila k meni.

»Rada bi o tem še poklepetala z vami. Pridite enkrat k nam!«

Igor je slišal njeno povabilo. Izpraznil je svoj kozarec, ga poveznil na mizo in vstal.

»Fantje in dekleta. Popijte to in pojdimo vsi k meni. Minka vas vabi. Otroci so pri babici in dedku. Lahko bomo peli do jutra.«

»Bedak! Nisem mislila zdaj,« ga je Minka zaman suvala pod mizo. »Stanovanje je vse razmetano.«

Pri Igorju doma se je družba povsem sprostila. Žgane pijače na vino iz gostilne so hitro razburkale kri. Profesor Rodnik ima lep glas. Njegov polni bariton nas je vodil od pesmi do pesmi. Na mizo je spet prišlo vino. Iz hladilnika so nabrali nekaj hrane za prigrizek. Ko je Minka opravila svoje kot gostiteljica, je kar od vrat dnevne sobe urezala tisto partizansko: »Hej brigade, hitite ...« Menda je želela reči, naj njenih vprašanj ne razumemo napačno.

Počasi se je družba razdrobila. Skupina okrog Rodnika se je zmanjšala. Klepetanje po kotih.

Igorjeva žena Minka me je povabila k mizici v kotu sobe. »Rada bi se še malo pomenila z vami. Nekatera vprašanja me prav mučijo.«

Ne preveč navdušen sem privolil.

Ona pa takoj v sredo tarče.

»Vidite, kaj mi ne gre v glavo. Štiri desetletja po vojni ugotavljamo, da je imel katoliški kler – a bil je duhovna sila domobranstva – v marsičem prav. Stalin je bil res tiran nad tirani in njegove žrtve se štejejo v desetinah milijonov. A partizani, narodnoosvobodilno gibanje nas na koncu ni pripeljalo v obljubljeno deželo, ampak v krizo. Torej ni bilo samo izdajstvo, v nečem so imeli tudi prav. A mi na njih še vedno s kamnom.«

Ni lahko diskutirati z mladimi. Stvari se lotevajo brez predsodkov. Ne zanimajo jih avtoritete, zrasle na podlagi dogem in oblasti.

»Vsaka stvar je protislovna sama v sebi. Tako tudi narodnoosvobodilni boj. V demokratični vsebini se je prikrival dogmatizem. Prav njemu pripisujem ekscese in odklone, ki ste jih navedli.«

Upri smo se informburoju, toda birokracije nismo spravili, kamor spada. Iz monopola zraščene partijskega in državnega aparata ni zrasel socializem, za kakršnega smo se mi borili, ampak nekakšna birokratska grdoba. Ta nas je pa pripeljala v krizo.«

»Vse skupaj je hudo poenostavljeno,« je sogovornica ugovarjala. Po kratkem premisleku je malo popustila.

»Vendar se mi zdi, da vnašate nekaj jasnosti v to zmedo medsebojnih obtožb,« je rekla. »Počakajte, prosim! Nekaj bi vam rada pokazala.«

Minka je odšla. Pristopil je Igor.

»Vas je gnjavila? Je spet govorila o spravi?« me je vprašal. »Ta tema jo je prav obsedla.«

»Kakšna sprava? Naše napake in negativen razvoj ne morejo po tolikih desetletjih oprati izdajstva naroda za časa okupacije. Izdajstvo ostaja izdajstvo. V morem mu podati roke. Toda zakaj bi to premlevali. To z novimi generacijami nima nobenega opravka. Pustimo stvar zgodovini!«

»Saj to ji ves čas govorim. Sprava ... to je potreba tistih, ki iz teh davnih časov nosijo kakšno krivdo na sebi. To je naloga tistih, ki bi morali glede na svoj položaj popraviti stare krivice. Drugi se nimamo za kaj miriti.«

»Prav bi bilo, da za stare grehe nihče več nikogar ne preganja,« se mi je za hrbtom oglasil Rodnik. Niti opazil nisem, kdaj se nam je pridružil. Brez njega se bo zbor hitro razsul.

»Ne smemo dopustiti, da nečisto zavest in moralne komplekse prenašajo v nove čase, na nove generacije. To je po mojem pravi smisel vseh teh razprav. Porinimo to

temo že enkrat v predal zgodovine. Obremenila je življenje generacije staršev, nam ga pa nima zakaj. Bolje bomo živeli brez nje.«

Prikimal sem mu.

»Treba pa je reči. Enainštiridesetega leta je bilo edino prav vstati proti okupatorju, ogrožen je bil sam obstoj naroda. Danes pa je edino prav razčistiti z družbo, ki je padla na izpitu zgodovine in začeti boj za nov, res demokratičen socializem.«

Vrnila se je Minka. V roki je nosila neko brošurico.

»Že vem. Zdaj boš še njega masirala z Machiavellijem, kakor si mene,« jo je pričakal Igor.

»Očitno se večkrat zgrabita zaradi politike. Pa se imata kljub temu rada. Ljudi najbolj vežejo otroci,« sem razmišljal.

»Res je, da sem vam hotela pokazati Machiavellija, kot pravi ta zoprnik. On misli, da se na podobna vprašanja odgovarja s frazami in gesli.

Beži vsiljivec!« ga je odganjala.

»Dobro. Vem, kaj boš spraševala. Tudi mene zanima, kaj bo Miha rekel. Samo poslušal bom. Ne bom vaju motil,« je privlekel še en stol, sedel, prekrižal roke in se zagledal v naju.

Od zadaj me je prijel Tone za ramo: »Tinka in Urška sprašujeta, kdaj bomo šli. Pevska vnema pojenjuje.«

»Sedi! Samo tale pogovor končamo.«

Minka bi se raje pomenkovala z mano na samem. Kar malo nejevoljna je spregovorila. In takoj v jedro problema. Takšna je njena narava.

»Kaj je ostalo od visoke morale prenekaterih brezkompromisnih borcev za delavske pravice? Skrajno poštenje, pogum, pripravljenost na žrtve, dan in noč delo za revolucijo, skromnost. Tako so nam opisovali stare borce v šoli, v romanih, na filmu. Danes pa ugotavljamo, da so se razbohotili privilegiji, korupcija, medsebojno podajanje stolčkov oblasti, odstranjevanje in preganjanje drugače mislečih, maskiranje s samoupravljanjem, eno govori, drugo počne...«

»Pa niso vsi taki!« sem jo miril.

»Seveda niso. Govorim o tistem, kar je vraslo v sistem.

Tole preberite in povejte, ali niso mnogi borci zavrgli strogo komunistično moralo in se začeli učiti od Machiavellija.«

Porinila mi je pod nos brošuro. Odprta je bila pri osemnajstem poglavju. To, kar je želela, da preberem, je bilo podčrtano.

Vzel sem knjigo in bral. Tu Machiavelli priporoča vladarjem, da morajo s svojim obnašanjem napraviti vtis, da so mož beseda, dobitljivi, častni in verni, kar pa ne pomeni, da morajo v resnici takšni tudi biti. Te lastnosti so, pravi Machiavelli, če se vladar po njih vselej ravna, škodljive, če je pa samo videti, da jih ima, pa koristne.

»Dovolite,« mi je vzela brošuro iz rok in začela glasno brati.

»... pri dejanjih vseh ljudi, posebno pa vladarjev, za katere ni pritožnega sodišča, se gleda na namen. Vladar naj torej tako ukrene, da bo zmagal in obdržal državo; sredstva bodo vselej veljala kot častna in vsi jih bodo hvalili. Preprosto ljudstvo namreč vselej ujameš na tisto, kar se zdi, in na srečen izid zadeve; na svetu so tako ali tako sami prostaki, za manjšino pa ni mesta, kadar se ima večina na kaj opreti.«

»Presneti Niccolo!« je vzkliknil Tone. »Pomemben je cilj, namen. Važno je obdržati oblast, zlepa ali zgrda. Zato lahko uporabiš vsako sredstvo, nasilje, podkupovanje, nasmeh, zapeljevanje, stekleničko parfuma ali strupa kot darilo, poljub in nož.

Zmaga opere tudi najbolj umazana sredstva.

In to je napisal v začetku šestnajstega stoletja – morda je danes še bolj aktualno kakor takrat.«

Minka je vsa zadovoljna poslušala Toneta.

»To je bil učbenik za Medičejce,« se je vmešala. »Vendar tudi po štiristo letih mnogi politiki kar tekmujejo, kdo bo bolj prodal laž kot resnico. Machiavellija radi prebirajo tudi mnogi socialistični velmožje in knezi.«

»Nič ne zanikam, da je Machiavelli še danes aktualen. Sistem je v krizi. Nezadovoljstvo raste kot kvas. Ko se zamajajo tla pod nogami, nepopravljivi birokrati in nepotrpežljivi povzpethniki zgrabijo za Machiavellija, kot so to počeli nepriljubljeni fevdalci.

A nova morala bo lahko zrasla samo iz boja za drugačen, human socializem,« sem poskušal končati pogovor.

»To pa že lahko sprejemem. Ni črno-belo. Niso samo eni krivi. Obsojanje zasluži izdajstvo v vojni in birokratska uzurpacija oblasti desetletja pozneje,« je prišla Minka vsaj malo na svoje.

»Pa to ti že cel večer trobim,« sem Minko kot da mi je hči, pogladil po laseh in prvič prešel na ti. »Samo brez posploševanja. Večina borcev se ni izneverila svojim sanjam iz mladih dni.«

Urška in Tinka sta se že začeli oblačiti.

Zunaj se rosilo. Ženi sta se hitro spravili v avto, Tone pa mi je pomagal obrisati steklo na avtomobilu.

Motor je le stežka vžgal, nekaj časa je pokašljeval in crknil. Poskusil sem še enkrat. Spet zaman.

»Vlaga. Ne vključuj preveč zaganjalnika! Ovlažil boš svečke. Kakšen je akumulator?« mi je Tone poskušal pomagati.

»Akumulator je poln. Saj slišiš, kako obrača zaganjalnik. Preveriti moram kable za vžig.«

»Poglej, kako je začelo padati. Če vzdigneš pokrov, boš vse zmočil. Kmalu bo jutro. Ne bi se rada vrnila v stanovanje k Igorju. Raje počakajmo, da poneha,« je rekla Tinka.

Sedeli smo v avtomobilu in molčali.

»Kaj ste se tako zaklepetali z Minko?« je vprašala Urška. »Preganjate se z njimi, ali je bil belogardizem izdaja ali ne. To se lahko zgodi samo pri nas! Hitlerju so prisegli zvestobo, partizane bi pa postavili na zatožno klop. Cel svet je slavil naše partizane, oni pa...«

V besedo ji je segla Tinka. »Zakaj ne obtožijo Roosevelta in Churchilla, da sta pomagala Stalinu z orožjem, da bi se obranil pred vdorom Hitlerjevih tankov. In pomagala sta partizanom, tistim, ki so se res borili proti Nemcem, a ne domobrančkom.«

Dež je malo pojenjal. Odprl sem vrata avtomobila in pomolil roko ven.

»Grem preveriti te kable,« sem se odločil.

»Tu imaš dežnik v torbi, Tinka. Daj mi ga! Tone ga bo pa pridržal.«

Obrnil sem se proti zadnjemu sedežu.

»Glede diskusije z Minko imate prav.

Mislím, da ni naključje, da zgodbo o državljanski vojni nikdar ne postavijo v svetovni okvir. To jih takoj demaskira. Hitler je bil tako nevaren in tako močan, da je bilo nujno zavezništvo kapitalističnih držav s komunizmom, s Sovjetsko zvezo – antihitlerjevska koalicija. Domobranci, ustaši, četniki itd. pa so bili, nasprotno, za koalicijo s Hitlerjem proti komunizmu – Slovenci najbolj upravičeno lahko rečemo celo proti lastnemu narodu.«

Tinka mi je dala dežnik. »Pohiti!«

»Lahko je govoriti. Popravi ,ti' avto ponoči v dežju.«

Tone mi je posvetil. S kabli sem kar hitro opravil. Avto je zabrnél kakor nov. Dež je pojenjal.

»Veš, kaj me najbolj razjezi. Kadar pravijo, da so pomagali okupatorju zato, da bi narodu prihranili žrtve. Slovence bi pa, če bi zmagal Hitler, zbrisali z obličja zemlje,« je Tinka rekla v dvigalu.

STANE KOVAČ

Pred nami je odprta nova politična in družbena stvarnost. Odpira jo na svobodnih volitvah potrjena pluralna demokracija na Slovenskem. Začenja jo politična praksa

tudi drugih republik. To je edino pravilna pot iz še do pred kratkim nestrpne enopartijske politike, ki je dodobra zapravila pričakovanje svobode, miru in enakopravnosti, na kar je slovensko ljudstvo upalo od takrat, ko je čez naše meje pljusnila fašistična okupacija. Tej smo se uprli z lastnimi močmi in golimi rokami. Takrat je v težkem boju z okupatorjem za narodno osvoboditev in nove demokratične razmere organizirala in vodila slovenski narod še pluralno organizirana Osvobodilna fronta. Ob njeni ustanovitvi smo sprejeli program organizirati boj proti okupatorju, po osvoboditvi pa uvedbo poštene in dosledne ljudske demokracije evropskega tipa.

Upor proti okupatorju nam je naložila zgodovinska naloga in zakonitost, ki se ji ni bilo mogoče izogniti. Ta je združil narodno zavedne sile v krogu Osvobodilne fronte, ki je zbrala večino slovenskega naroda, ogorčenega nad fašističnim nasiljem okupatorja in razočaranega nad vodilno politiko bivše Jugoslavije, ki je pripeljala državo do njenega žalostnega konca.

Večina Slovencev okupacije ni sprejela. Strnila se je v Osvobodilni fronti in krenila v upor proti okupatorju; to je bila edina realna pot narodne rešitve. Oportunizem so od vsega začetka nakazali politični vrhovi tistih političnih strank, ki so s protiljudsko politiko bili v veliki meri krivi propada države in narodne nesreče. Le-ti so začeli igrati vlogo kvizlingov in sprejeli sodelovanje z okupatorjem. Po 45 letih od konca vojne je zgodovina že do konca razkrila in ugotovila napačne zablode in špekulacije sodelovanja z okupatorji vseh vrst, s katerimi smo imeli opravka. Že zdavnaj pa je nastopil čas sprave in odpuščanja med ljudmi za vse hudo, kar nam je navrgla vojna in potem njene posledice.

V osvobodilnem boju je komunistična partija s proglasitvijo svoje ekskluzivne avantgardne vloge začela z levim sektaštvom in uvedla monopolno stalinistično prevlado, kar je netilo sovraštvo med ljudmi in jih odpravilo k sodelovanju z okupatorjem. Poglobljanje nazorske nestrpnosti, zlasti do kristjanov, je ustvarjalo strah in sprejemanje okupatorjeve pomoči v boju s komunistično nevarnostjo. Zamotana igra velike svetovne vojne je na stran fašistične agresije zoper svobodni demokratični svet, na njegovi strani je bila takrat v koaliciji tudi Sovjetska zveza, potisnila del sil malega slovenskega naroda, ki jih je na eni strani špekulativno pritegnil okupator, na drugi pa odpravila nestrpna in sektaško stalinistična politika partije. Resnično zapletena igra zgodovine.

V boju z okupatorjem je prišlo tudi do prelivanja domače, slovenske krvi. Zakoreninilo se je medsebojno sovraštvo, ki ga je okupator samo spretno izkoriščal v svojo korist. Pred njim so zatiskale oči tudi vodilne politične sile propadlih meščanskih strank v emigraciji. Zagrizeno sovraštvo in velike človeške žrtve so spremljale osvobodilni boj in konec še posebej zagrenile z nepotrebnimi represalijami stalinističnega enopartijskega režima. Posledice medvojne sovraštva so razdejele domove in povzročile veliko hudih in neupravičenih žrtev.

V človeškem življenju je 45 let precej dolga doba za umiritev strasti, ki jih je razbesnela vojna. Čas je naraven zaveznik umiritve, ki je po mojem mnenju v veliki meri že nastopila. Vojno vznemirjenje se je pleglo in ljudje so medsebojno umirjeni. Sovraštvo ugaša. Zato je že precej časa aktualen klic sprave. Že davno smo bili dolžni upoštevati spravo z mrtvimi. S to spravo odločno predolgo odlašamo. Spoštljiv spomin pietet do mrtvih zahteva najprej odkritje zadnjih počivališč in postavitve dostojnih spominskih znamenj, ne glede na politično ali idejnonazorsko prepričanje. Le-to bo omogočilo toliko zaželeno zasebne in javne pogrebne slovesnosti, ki pritičejo človeškemu dostojanstvu. Zavzeti se je treba za še možno odpravo krivic in dosegov rehabilitacije.

Osnovna zahteva sprave med živimi je prenehanje sovraštva in odpoved vsaki obliki revanšizma. Vzpostaviti moramo strpnost in vzajemnost. Doseči moramo, da se bodo ljudje brez predsodkov trpeli med seboj. Pogoj je strpno vedenje. Nastopi naj oprostitev in odpuščanje na vseh prizadetih straneh. Začeti se moramo medsebojno razumevati in spoštovati kot ljudje, ki jih ne slepijo več med- in povojne strasti. Pri spravi in

odpuščanju ne gre za kompromis idej, nazorskih opredelitev in politične pripadnosti, gre preprosto za sporazum med ljudmi, ki morajo vzpostaviti človeka vredne medsebojne odnose.

Končna zmaga pluralne in demokratične stvarnosti na Slovenskem daje dovolj trdno podlago za trezno zgodovinsko presojo naše med- in povojne družbene naravnosti. Za zdravo presojo pa je najprej potrebna sprava med ljudmi. V tej zvezi je nujno priznanje, odprava in reparacija krivic, zadanih na vseh straneh naše vojne in povojne preteklosti.

Letošnje aprilske volitve v organe slovenske oblasti omogočajo realen nastop nove pluralne demokracije, ki dovolj prepričljivo demantira zablode sedaj že bivšega enopartijskega režima ne samo pri nas, temveč tudi v večini zunanega sveta. Na drugi strani pa je treba realno upoštevati nepravilno in zgrešeno pot predvojnih vodilnih meščanskih političnih strank, ki so bile že v bivši Jugoslaviji odgovorne za politično nemoč in udeležbo v unitarističnih in centralističnih režimih v veliko škodo Slovenije, med vojno pa so v veliko škodo osvobodilnega boja sprejele sodelovanje z okupatorjem.

V zagotovo težkem in zapletenem razvoju naše med in povojne zgodovine je prav osvobodilni boj, ki ga je začela in organizirala Osvobodilna fronta slovenskega naroda, izpolnitev velike zgodovinske naloge slovenskega naroda v usodnem trenutku njegove zgodovine. Demokratično vsebino Osvobodilne fronte in rešilni osvobodilni boj z okupatorjem je treba ločiti od separatističnih vsiljevanj komunistične revolucije in na drugi strani zgrešenega sodelovanja z okupatorjem.

Kar zadeva državljansko vojno na Slovenskem, se strinjam z ugotovitvami tistih zgodovinarjev, ki državljanske vojne na Slovenskem ne potrjujejo in trdijo, da smo bili le na njenem robu ter govorijo bolj o posameznih elementih te narodne nesreče.

Pomembno vlogo preprečevanja državljanske vojne na Slovenskem med vojno imajo krščanski socialisti, kasneje tudi širše poimenovani krščanska skupina v Osvobodilni fronti. Njeno odločno nasprotovanje partijskemu sektašenju in raznim ekscesom na terenu, kakor tudi odločni pozivi nasprotni strani zaradi sodelovanja z okupatorjem, govori proti netenju državljanske vojne. V tej zvezi moremo reči, da je prav krščanska skupina v Osvobodilni fronti pomembno vplivala, da je na Slovenskem ostalo le pri boju z okupatorjem in z njegovimi sodelavci, tako da je bila s tem preprečena državljanska vojna.

PETER KOVAČIČ-PERŠIN

1. Na vprašanje, zakaj je do izjave o narodni spravi prišlo šele zdaj, lahko kompetentno odgovori le dosedanje slovensko politično vodstvo. Mislim pa, da je bil potreben čas, da je tudi vladajoča struktura prišla do spoznanja o nujnosti sprave. Morala se je generacijsko zamenjati. Mlajša generacija je tudi izvedla politične reforme in uvedla parlamentarno demokracijo. Prav ta proces je izpostavil vprašanje državljanske pomiritve in tudi omogočil prve tvorne korake k njej. Zato ne povezujem izjave o umiritvi s predvolilno propagando, marveč s skrbjo, da bi prehod v demokracijo potekal čim mirneje in da se prepreči revanšizem. V tem smislu je vsekakor modra politična poteza. A dejanje sprave ima tudi svoje globlje, s trenutnim položajem neobremenjene razsežnosti. Odpira namreč perspektivnejšo bodočnost slovenskemu narodu.

2. Politične formulacije so vedno izraz določenih kompromisov med različnimi pogledi. Prav tako je mogoče formulacije in izraze različno razlagati. Vprašanje je, kaj hočemo videti v njih. Toda pojme je treba razumeti v okviru strokovne razlage, če se hočemo spodobno sporazumevati.

Izraz sprava pomeni pravno dejanje v vsej njegovi celovitosti. Umiritev pa izpostavlja cilj sprave, se pravi tisti njen vidik, ki je v ospredju z družbeno-političnega stališča, saj zadeva sedanje in predvideno bodoče razmerje med državljani. Umiritev pomeni stanje, ko se sprte strani med seboj pomirijo in nastane znosno, umirjeno razmerje sožitja. Že samo dejstvo, da se izjava predsedstva Republike Slovenije

zavzema za cilj sprave – za umiritev, predpostavlja legitimen obstoj obeh sprtih strani: revolucije in kontrarevolucije. Priznava, da sta obe obstajali kot vsaka v svoji resnici utemeljeni in da sta razvili med seboj nepomirljive odnose, kar je treba preseči.

S pomenoslovnega stališča ni mogoče a priori zagovarjati mnenja, da pojem sprava v čemerkoli enači sprti strani. To ni razvidno. S-prav-a kaže etimološko na tisti sklop pomenov, ki so povezani s tem, kar označujemo s pojmi prav, pravi, morda posledično tudi pravo (v pomenu sistema družbenih norm). Zato ni prav ustrezno v tem kontekstu uporabljati pojma enakopravnost, ki pomeni enakost pred zakonom. Morda bi filozofsko navdahnjen filolog razložil, da gre pri spravi za dejanje, ki je pravo, pravilno, in ne za dejanje, ki ugotavlja, kdo je v pravu oziroma ima prav v sporu. Kajti sprava je prav dejanje, ki presega spor. Spor pa se vedno razvije zaradi lastnega videnja in zagovarjanja prave stvari. Sprava ne ugotavlja krivde, marveč spoznava posledice razpora kot pogubne, zato hoče spor končati. V tem je tisto pravo dejanje. Ideološko pa je seveda mogoče interpretirati pojme: sprava, umiritev, pomiritev in kar je še podobnih – poljubno, kakor pač ustreza razlagalcu.

3. Da je šlo med osvobodilnim bojem pod vodstvom Osvobodilne fronte, in ne le Komunistične partije Slovenije, Komunistične partije Jugoslavije, za družbeno revolucijo, ni nobenega dvoma in še noben zgodovinar ne politik ni tega zanikal, kot mi je znano. Značilno je, da je prav časopis Slovenska revolucija izdajal Edvard Kocbek kot glasilo krščanske skupine v Osvobodilni fronti. Prav verjetno bo zgodovinopisje Kocbeka označilo za najizrazitejšega teoretika slovenske revolucije, ki pa po njegovem ne bi smela postati enaka boljševiski. Ker pa se je kot taka uveljavila, je verjetno prišlo do tako radikalnega razhoda med partijo in Kocbekom ter njegovimi somišljeniki. Slovenski narodnoosvobodilni boj in revolucija sta bila nerazdružno povezana.

Gotovo obstajajo v zgodovinskih opisih narodnoosvobodilnega boja in revolucije še vedno bele lise in tudi nekatere šablonske enosmerne teze. Za to bi lahko našli več vzrokov: od nedostopnosti vseh dokumentov do dosedanjega partijskega monopola glede sodb o tej zgodovini, a tudi servilnost stroke je prispevala svoje. Spor o tej dobi bo trajal, dokler ne bodo pojasnjene vse zadeve. Interpretacije pa bodo tudi še poslej različne, verjetno tudi nasprotujoče si. Francozi še po 200 letih različno presoajo svojo revolucijo.

4. Znano je, da so nasprotniki komunizma že pred vojno opozarjali, da partija pripravlja prevrat. Ta je bil cilj doktrine in akcije komunistične partije. Z ustanovitvijo Osvobodilne fronte in z oboroženo vstajo pod vodstvom komunistov, je bilo jasno, da se je začela tudi revolucija. Po pričevanju Cirila Žebota v knjigi Neminljiva Slovenija je npr. Lambert Ehrlich skušal to preprečiti z oboroženo vstajo pod vodstvom tedaj legalnih oblasti. Ostal je sam s svojim načrtom. Poskušal je nekaj na lastno pest. Kontrarevolucija na Slovenskem se je spočela torej kot odgovor na revolucijo in, kot kažejo dejstva, kar sočasno. Kontrarevolucija je pač normalen odziv in legalno dejanje s stališča obstoječe družbene strukture. Toda tudi revolucija si jemlje legitimnost iz stališč lastne doktrine, izhajajoče iz veljavno uzakonjenih družbenih krivic. Zgodovina pozna take procese kot zelo stare in stalne družbene pojave. Zato ne zgodovinsko ne pravno ni mogoče odrekati legitimnosti ne revoluciji ne kontrarevoluciji. Šele izhajajoč iz teh stvarnih stališč ima sprava kot zgodovinsko dejanje pomiritve sprtih strani svoj pomen in se kaže kot nujna za bodoče civilno življenje in mir.

Da je slovenska kontrarevolucija zašla v kolaboracijo, je znamenje njene politične nesposobnosti in družbeno zgodovinske zgrešenosti. Zato je tudi doživela polom. Tako kot je na drugi strani povezava in morda tudi prikrivanje revolucije z narodnoosvobodilnim bojem znak politične in taktične uspešnosti.

Zgodovinskih in političnih ocen ter sodb, ki so po svoji naravi faktografske in analitične, ni mogoče prepletati z etičnimi sodbami, ki so osebne. Sicer prihaja do ideološko izkrivljenih pogledov in vrednotenj. Te tendence in slabosti razkrivajo tudi mnoge danes aktualistične ocene polpretekle zgodovine. A kot take nič ne prispevajo k razčiščevanju. Zgodovino je treba ovrednotiti tudi z etičnega stališča. In obsoditi

vsako nasilje nad človekom. Toda etična sodba ni zgodovinska. Zgodovinsko dejstvo ostaja, da je bil narodnoosvobodilni boj nujen in pomemben podvig za obstoj in emancipacijo slovenskega naroda. In ob tem tudi, da je bila povezava narodnoosvobodilnega boja in revolucije politično in taktično domišljena in uspešna akcija tako s stališča nosilca tega boja kot iz objektivnih zgodovinskih stališč. Prav tako pa tudi dejstvo, da je bila kontrarevolucija naraven odgovor ogroženih in da je bila že tisti hip obsojena na poraz, ko se je navezala na kolaboracijo.

5. Teoretično je seveda mogoče postavljati konstrukte o čistem narodnoosvobodilnem boju, eksplicitni revoluciji in prav takšni kontrarevoluciji ali izraziti kolaboraciji. Dejansko pa so bile te oblike boja sprepletene in so kot take značilnost našega narodnoosvobodilnega boja in državljanske vojne. Dejstvo pa je tudi, da se ne ena ne druga opredelitev ni rodila čez noč, da imata svoje korenine v različni osebni in skupinski družbeni, ideološki in politični usmeritvi. Kar pomeni, da je določena politika rezultat prejšnje globalne usmerjenosti, načrtovanja in sprotnih odločitev. Torej je slovenski narodnoosvobodilni boj v povezavi z revolucijo rezultat levo usmerjenih in k družbeni preobrazbi težočih političnih gibanj in struj, od komunistične partije do krščanskih socialistov, pa tudi njihove vpetosti v sočasen svetovni politični potek. Ne naključje, da je prav levi blok stopil v oborožen upor zoper okupatorja in s tem na stran zaveznikov. Kakor tudi ni naključje, da so t. i. desne politične sile, ki so hotele ohraniti obstoječi družbeni red, težile v fašizacijo in tako logično pristale v kolaboraciji. Zgodovina kot znanost razmišlja v okviru takih objektivnih premis. Etična zavest pa ob zgodovinski objektiviteti ugotavlja tragično usodo naroda, razcepljenega med nepomirljive svetovnozgodovinske silnice, ki so ga raztrgale na dvoje. Etična zavest je občutljiva za trpljenje ene in druge strani, odklanja vsako nasilje kot zlo, a ohranja tudi razumevanje za človeške slabosti in zablode.

6. Ali so povojna obračunavanja z nasprotniki revolucije, naj so bili borci ali ne, nasledek revolucionarne strategije, koliko je bilo pri tem revanšizma, ali so tudi posledica globalne strateške konfrontacije med zavezniškimi silami: komunističnimi in zahodnodemokracičnimi, ali le del t. i. operacij čiščenja terena ob koncu vojne, kar je značilno za vse totalne vojne – je težko reči na podlagi doslej znanega gradiva. Najbrž gre za kombinacijo vseh naštetih in še morebitnih drugih dejavnikov. V kolikšni meri je prevladoval eden ali drugi, najbrž ne bo mogoče nikoli jasno ugotoviti. Da pa je bil pri takem sklepu revolucije prezrt prav etični kriterij, temelječ na humanizmu, da so prevladali nehumani, politični in ideološki ter strateški cilji, in ne vsaj nacionalno samoohranitveni, je dejstvo. A razumljivo iz tedanjega mrka osebnih vrednot in razbohotenih strasti. Ni pa opravičljivo. Osebna človeška in kolektivna družbena krivda pač ostaja ne glede na vse okoliščine, motive in zahteve. Enako ostaja krivda tudi na strani protiupora, ko je zagrešil zlo nad ljudmi. Zlo je tedaj bilo vsesplošno. Etični kriterij sicer neusmiljeno sodi zgodovinska dejanja in posamična, ne more pa dati zgodovinskih in političnih ocen, ki so znanstveno parcialne. Celovita sodba o vseh, tudi zgodovinskih dejanjih, se vrši v osebni zavesti in spoznanju posameznika, a tudi naroda kot izvirne skupnosti narojenih v samobitno občestvo. Ta sodba pa še zdaleč ni končana niti dokončna. In ta sodba mora biti v temelju etična.

ZVONE KRŽIŠNIK: »*MOLČE OROŽJE SVOJE VSAK SI VZAME...*«

Na vprašanja vaše ankete ne morem odgovoriti brez uvoda.

Popolnoma brez pomena je govoriti o narodni spravi kakor o pomiritvi, dokler Slovenci ne bomo spravili na beli dan **prav vseh krvavih grehov**, ki sta jih storili obe bojujoči si strani med narodnoosvobodilnim bojem. Mislim na nezastarljive vojne zločine, kakor so ubijanje ujetnikov, internirancev, bolnikov in ranjencev pa sadistična mučenja, genocidne pomore itd. opredelile mednarodne konvencije že pred drugo svetovno vojno, med njo in po njej. Teh listin – znamenite so zlasti ženevske iz leta 1949 – ne omenjam zato, ker bi verjel, da je mogoče vojnim hudodelstvom priti do

živega zgolj s sredstvi pravne znanosti, temveč zato, ker so v omenjenih konvencijah sublimirani zakoni človeške vesti.

Torej, s prikrivanjem ali z zamolčevanjem resnice pa z bolj ali manj načrtnim zavlačevanjem priznanj, v čemer vsem je čutiti zavržen up, da bi čas krivdo čimbolj zabrisal in omilil, ni mogoče doseči očiščenja. Prav nasprotno. Duša naroda in duša slehernega njegovega človeka je tako ustvarjena, da se lahko v njej naselijo mir, katarza, nepogrešljivi občutek pravice in sprave šele takrat, kadar jih tja noter spusti bistrooka stražarka: popolna vednost. Bolečine te vrste celi samo svetloba, ne pa tema ali megla. Šele od ugotovitve resnice naprej namreč lahko pridejo do besede – tudi ta zakoniti, čudežu podoben preobrat je bil v zgodovini že nešteto krat izpričan – blagotvorni spremljevalci človečnosti: odrešilno sprejetje kazni s strani krivca pa odpuščanje, plemenita pozaba, samoodpoved maščevalnemu povračilu s strani prizadetih. Saj kratko malo ni mogoče, da bi bila Slovencem ta spoznanja tuja!? A če je tako, zakaj še desetletja po osvobodilni vojni in revoluciji pota resnici zapiramo? Zakaj se tako sprenevedavo izgovarjamo na počasno odpiranje arhivov, zakaj se praskamo za ušesi v nekam poniglavem trepetcu pred raznimi oziri, zakaj domala panično povešamo oči pred narodno javnostjo, ki »dokazuje hrani« in svoje vé tudi brez arhivov, dokumentov in zgodovinskih analiz!

Če ne bomo prišli na dan z vso resnico brez omejitev in retuš, so videti neskončna verbalna prežvekovanja o spravi, z nedavno izjavo predsedstva republike vred, kot mlatenje prazne slame. Če bi dandanes Prešeren še živel, bi lahko napisal na račun teh modrovanj podoben epigram, kakor ga je bil svoje dni namenil pevcem vremena in letnih časov. Rojeni so že pravniki partizanov in belogardistov, mi pa še kar naprej brezplodno tožimo in krožimo o krivdah tistih časov. Ali imamo pravico obremenjevati toliko svojih generacij s starimi sovraštvi, ki jih očitno nočemo ali ne znamo do konca razjasniti? Skrajni čas je, da nehamo takisto grešiti proti človeški naravi, saj menda vemo, da je le-ta zavezana predvsem prihodnjemu obstanku, tisočkrat premlevane dogodbe preteklih dni pa ji pomenijo prej priskutnost kakor potrebo. Prav domišljavi smo, vse prepolni sebe in lastnih mazohizmov. Zanemarjamo spoznanje, da je življenje naroda sicer vedno isti nepresahljivi potok, da pa je odtekajoča voda v njem vendarle vsak trenutek druga. Kaj bi z nenehnim preudarjanjem, koliko bistre ali kalne so bile brzice tam v daljnem letu 1941 in leta pozneje? Dovolj je teh dvomov, sumov, umovanj brez veljavne sinteze, dovolj solza, ki polagoma postajajo same sebi namen in obred ter se po španskih zakonih človeške psihe tako rade sprevračajo v maščevalno ihto. Mladi rodovi nimajo kaj početi s to navlako: sredi lastnih bojov in stisk se ne utegnejo ukvarjati z lanskim snegom sprav in pomiritev, posebno še ne, če ti pojmi samo lebdiijo v ozračju, niso pa postavljeni na temelj neovrgljivih zgodovinskih dejstev. Enkrat za vselej torej izrecimo sodbje, ki jih je treba izreči, potem pa končajmo ta polstoletni perpetuum mobile!

Po teh preudarkih bi pravzaprav moral, če bi bil dosleden, odložiti anketna vprašanje, ki ste mi jih poslali. Če bom še kaj rekel, si mislim, bom zanikal lastno prepričanje, kajti z udeležbo v anketi bom prispeval, četudi neznantno, k nadaljnjemu teku te samopašne vrtavke.

Stara navada – železna srajca. Brž sem se odrekel taki načelnosti. Prava reč, če bom sodeloval pri tisoč in prvem navijanju plošče, ki so jo tisočkrat že zavrteli drugi; našega nacionalnega gorja tako ne bom kaj prida pomnožil.

Na vaše anketne razdelke odgovarjam po vrsti.

1. Nobena anketa ne more veljavno odgonetiti, kaj je predsedstvo republike želelo doseči s svojo izjavo. To bi bilo treba povprašati njene avtorje. Morda še sami prav ne vedo. Jaz vidim v tej listini prizadevno kretnjo, pripomoči v času krize, stavk, stečajev, bojkota, volitev in polariziranih strank k tesnejšemu, nadstrankarskemu narodnemu soglasju. Če je tako, takšna težnja seveda ne vzbuja vtisa neoporečnosti, saj uporablja neki vzvod iz moralno-etične sfere v prid povsem pragmatičnega, politično utilitarnega cilja. Nekoliko deplasirana se mi je izjava zazdela tudi zaradi

njene temeljne sintagme o pomiritvi, ki pomeni pač nekaj povsem drugega kakor spravo. Koga je bilo treba pomirjevati? Zakaj pomirjevati prav zdaj, ko se je bil poglavitni metež polemik (po nastopih Nove revije, Spomenke Hribar, borčevskih združenj itd.) že dokaj unesel. V javnosti je čutiti, da ta akcija predsedstva ne bo imela takega znatnejšega pomena ali vpliva ne v območju »hipotek preteklosti« ne pri poravnavanju sedanjih sporov. Učinkuje bolj kot blažev žegen; kot blagodejen, a malo zdravilen poseg, da bi se legendarno nesložni Slovenci sporazumeli vsaj tam, kjer ne gre za pekoče aktualne interese.

2. Soglašam, da predsedstvo ni spregovorilo o narodni spravi predvsem zato, ker bi pojem sprava, kakor bistrovidno ugotavljate, samodejno vključeval priznanje, da si prihajata nasproti dva enakopravna partnerja. Preteklo bo še veliko vode, preden se bo uveljavilo globlje demokratično pojmovanje, da so vse osebnosti in tudi skupine ljudi človeško enakopravne, ne glede na to, koliko si katera vzame pravic do zmot, napak, pregreh... Nikoli pa seveda ljudje ali skupine ne bodo izenačeni po družbeno-političnih vrednotenjih. Zlasti logika delitve na zmagovalce in poražence bo vedno ostala železna in neizprosna. Prav zaradi nevarnosti, da bi kdorkoli ocenil, glejte, predsedstvo govori o spravi, s tem pa prisoja legitimnost in enakopravnost tudi protirevoluciji, so se najbrž avtorji izjave zatekli k nekako nevtralnemu izrazu »pomiritev«.

3. Čudno se zdi, da izjava enostransko poudarja osvobodilno vojno, ne omenja pa revolucije, kakor da je sploh ne bi bilo. Tisto, s čimer smo se desetletja hrupno postavljali, skušamo zdaj sramežljivo prikrivati. Revolucija, nebodijetrebna, ni več v modi. Sramujemo se je, že pri njenem omenjanju lezemo v dve gube – pa postajamo še manjši, kakor smo že sicer. Ali pa morda revolucije res ni bilo? Ne pomaga drugega, kakor da si osvežimo spomin, vdajajoč se tistemu ponavljanju znanega, ki nas je v minulosti že dodobra zdolgočasil.

Nesporno: ko je leta 1941 večina Slovencev spoznala, da nas je fašizem obsodil na smrtonosno sužnost, smo sprožili osvobodilni boj zoper okupatorje. Bolje od Mateja Bora, ki je zapel o rjovečih viharjih in samozavedajočih se koreninah dreves, ni tistega položaja zarisal se nihče. Samoohranitveni nagon množic se je naglo presnoval v odločenost za žrtveno dejanje. Hotenja mnogih so se povezala v Osvobodilno fronto.

Nacionalna komunistična partija, ustanovljena štiri leta poprej na Čebinah, je prevzela vodstvo upora. Edino ta, sicer maloštevilna organizacija, je imela izkušnje (iz delavskih gibanj, Španije in še od kod), kako se taki reči streže. Premogla je učinkovit organizacijski aparat in propagandistično spretnost, brez katerih bi bilo komaj mogoče storiti kaj imena vrednega. Če se prebere črka čebinskega manifesta brez sumov (ti so se sicer utemeljeno pojavljali spričo partijskih ravnanj ob paktu Hitler-Stalin in še ob čem), ni težko doumeti, da so Slovenci prepoznali to svojo partijo kot pošteno. Takemu vodstvu se jim je zdelo vredno slediti. Zbirajoči se borci iz kmečkih, delavskih, meščanskih, študentovskih vrst niso pomišljali na kako distinkcijo glede narave oboroženega boja. Pred sabo so gledali veliki enovit cilj – osvoboditev izpod tujčevega škornja. Vseh teh »malih ljudi«, ki jim v preteklosti, kar zadeva socialni položaj, ni bilo z rožicami postlano, ni motila vednost, da komunisti po svojem notoričnem bistvu, kjerkoli že so, ne morejo zatajiti in opustiti tudi razrednih aspiracij.

Tragična je bila okoliščina, da so se vodilni člani Komunistične partije Slovenije (in seveda vse Komunistične partije Jugoslavije) izšolali v Moskvi. Tam so jim vcepili absolutno podrejenost kominterni in njenim načrtom o svetovni revoluciji, vcepili so jim skrajno dosledno filozofijo, ki jo ponazarja maksima »namen posvečuje sredstva«, predvsem pa so jim vcepili dovolj strahu pred krvavo stalinsko diktaturo. Šolanje v Rusiji je iz poprejšnjih večinoma idealističnih in poštenih osebnosti naredilo hermetično zaprte kominternske agente, med katerimi je bil vsak z eno nogo vseskozi na robu obstanka, mnogi pa komunističnih »univerz« niso preživel. Celo takšni humanisti, kakršen je bil Prežihov Voranc, niso mogli ohraniti povsem neokrnjene človeške integritete. Kdo vé, koliko zmagovitega odpora »prevzgoji« in razčlovečenju sta lahko

dala, denimo, Kardelj in Kidrič? Podobno kot s slovenskimi »kadri« se je dogajalo z drugimi jugoslovanskimi partijci, z Josipom Brozom Titom vred. O njihovih moralnih »prilagajanjih« priča že skupna zarota molka, s katero so zagrebli vase vednost o resnični podobi Sovjetske zveze.

Ni dvoma, da je tem vrhovnim voditeljem leta 1941 pomenil »prvo fazo« kar najbolj množičen zagon narodnoosvobodilnega gibanja. V tej akciji so ugledali izjemno priložnost za doseg kominternskih ciljev. Oprta na nepopisno vdane, idealistične, ustvarjalne, izza leta 1919 v ilegalnih spopadih in režimskih ječah utrjene nacionalne partijske aktiviste, so vodstva razvila svojo »dvofazno« strategijo in taktiko. Z neverjetno manipulativno spretnostjo so voditelji kanalizirali in spravili pod svojo taktirko nacionalna in razredna čustva bojujočih se množic. (Še najmanj uspeha pri tem poslu so imeli v Srbiji, pač zaradi tamkajšnje visoko razvite nacionalistične zavesti.) Iznajdljivo so morali prodajati rog za svečo, torej govoriti sprva izključno o narodnoosvobodilnem cilju narodnoosvobodilnega boja, previdno skrivati razrednorevolucionarne nakane oziroma boj za boljševiško oblast, skratka, ohranjati »prvo fazo«.

Kakor je že slišati paradokсно, so voditelji trčili na morebiti največje probleme znotraj lastnih, partijskih vrst. Tu so bili zgodaj prisiljeni nalivati nekoliko čistejše vino. Ko so izbirali in širili članstvo (zdej je bilo to treba početi veliko hitreje kakor v predvojnih skojevskih in partijskih celicah), so morali raztrositi ne samo na kupe visokih narodnih idealov, temveč kmalu tudi že priti na dan z revolucijskimi gesli. Nastopili so z religijo velikega oktobra, Marxom, Leninom, poslanstvom delavskega razreda pa z boljševiško cepljenimi oznanili svobode, enakosti, proletarskega bratstva. Ročno so jeli zasipati kandidate s socrealističnim leposlovjem, časnikarsko agitacijo in s svežnji večje prirejenih »študijskih« gradiv. Prehajajoč od manjših doz k večjim je bilo predvsem treba deliti mamila obljub, kako bodo ti novi kadri participirali pri jutrišnji oblasti nad soljudmi. Vodstvom je sicer šlo na roko, da so lahko izbirala med mladimi partizani, terenci, ilegalci, vosovci, toda celo ta na videz lahko gnetljiva snov ni vselej ustrezala (tradicionalni vplivi krščanske vere in etike, narodna zavednost!). Kar čez noč, med opravljanjem vojaških, obveščevalnih in drugih nalog ni bilo moč povsem zlahka izkoreniniti iz mladih Slovencev tistega, kar je tičalo v njih kot osebni etični prav; ni jim bilo mogoče kar mimogrede dopovedati, da so v imenu discipline, v imenu rušenja starega sveta in v imenu boja za prekrasni novi svet – dovoljeni tudi ovaduštvo, rop, požig, umor ... Marsikatero osebnosti ni bilo mogoče makiavelistično obtesati, deformirati, zlomiti ne zlepa ne zgrda. Tisti pa, katerih vest je klonila in se pustila zadušiti, so postali disciplinirani, nesprašujoči izvrševalci ukazov. Redki, nekateri pa vendarle (ki so imeli v sebi apriorne pogoje, aktivirane še z vplivi občin vojnih strasti), so se iznakazili celo do te mere, da so z neko satansko gorečnostjo počeli sadistična grozodejstva.

Tudi s takimi procesi je bil zaznamovan osvobodilni boj. Toda kljub dogajanjem te vrste ne gre spregledovati siceršnjih ogromnih moralnih vrednot, ki jih je razvijalo gibanje. No, njegove avtohtone kvalitete smo razčlenjevali in prikazovali vseh minulih petdeset let.

Prehod iz prve faze v drugo je bil obeležen z nepopisnimi bolečinami. Ko je bil zadosti sprožen okupatorjev bes, ko so vasi gorele, ko so množično umirali talci, ko so desetisoči Slovencev morali v pregnanstva, ječe, internacije, ko sta se krvavi revolucionarni teror in zgodnje partizanstvo dovolj dejavno uveljavila ter porušila vse mostove za sabo – takrat so vodstva lahko v celoti prišla na dan s pravo barvo. Zdej ni bilo več treba prikrivati, da teče boj tudi za jutrišnji stalinski komunizem, ne pa samo za osvoboditev izpod okupatorja oziroma za tisto, kar je označevala parola »Smrt fašizmu – svoboda narodu«. Po potrebi so sicer še bila taktiziranja – ob nacionalnih bojnih simbolih, s katerimi vstric so se začele pojavljati insignije s srpom in kladivom, ob brutalnih ravnanjih »izposojenih« Titovih oficirjev, ob verski (ne)toleranci, ob sprenevedavih »obsodbah« partijskega sektaštva itd. – toda splošno gledano je bila boljševiška linija inavgurirana v naše partizanstvo kot *conditio sine qua non*.

Druga faza – javna proletarska revolucija – je bila skrajno nedvoumno, prav demonstrativno izražena z dolomitsko izjavo. Zavezniki komunistov znotraj Osvobodilne fronte so bili postavljeni pred izvršeno dejstvo – ne glede na to, ali so se dejanskih razmer in razmerij že prej zavedali ali ne. Pred drugo fazo so ostali brez moči, naj so bili še tako ideološko in politično udarjeni. S skupnega voza niso mogli več izskočiti. Kakšen krščanskosocialistični vojvoda je morda na tihem še lahko premišljal o lastnih strankarskih četah, kakšen Kocbek je še lahko intelektualistično modroval, kakšen Črtomir Marn je lahko šel v odkrit prelom – večina pa je bolj ali manj poparjeno obmolčala, sprejela najrazličnejše podkupnine in zatulila v en rog z avantgardo. Vsaj od italijanske kapitulacije, tembolj pa od drugega zasedanja Avnoja, so politično razdedinjeni frontovski zavezniki že intenzivno pomagali voditi za nos tako Angloameričane kot Ruse, prepričujoč jih, da je »naš« poglavitni namen, za božjo voljo, samo osvobodilna vojna proti okupatorjem. Brez vsakega resnega odpora je morala celotna Osvobodilna fronta slovenskega naroda sprejeti na znanje celo nezaslišano dejstvo, da ji je bila malo pred osvoboditvijo obglavljena lastna partizanska vojska.

Ne vem, zakaj se mi gnetejo na papir ta splošna ugotovljanja. Vsekakor se na tak način nadaljuje naše neozdravljivo hipertrofično besedovanje o stvareh, ki bi že davno morale najti svoj molčečni pokoj. Spodbudil me je pač premislek, da bi morala obravnavana izjava predsedstva, če se je že pojavila in če bi hotela biti kaj več kot dobročudna bitka za konsenz, vendarle izhajati iz stvarnih zgodovinskih osnov. Verjetno so se avtorji izjave postavili na stališče, da je vse to že znano. Res je, vendar je še bolj pregreto vse tisto, kar v izjavi stoji! Tako se samo nadaljuje kozmetika, ki po starem deluje pristransko. Iz tega močvirja ne pridemo nikamor.

4. 5. Boljševiško revolucijo oziroma boj Komunistične partije Slovenije za povojno oblast so notorično prizadeti faktorji na Slovenskem zaznali seveda veliko prej kakor udeleženci narodnoosvobodilnega boja. Tako imenovana druga faza jih ni prav nič presenetila, saj jim je odpiral oči razredni prastrah. Bivši gospodarji – politična, finančna, industrijska, cerkvena itd. oligarhija – so natanko vedeli, kaj se godi, vendar dolgo niso prav verjeli, da bi prevrat mogel obstati pred okupacijsko silo. Miniti je moralo več kot leto dni po nastanku Osvobodilne fronte, preden sta jih mogočen razvoj narodnoosvobodilnega boja ter revolucionarni teror v Ljubljani in na deželi, zlasti na Dolenjskem in Notralskem, podučila, da bo kontinuiteta njihove oblasti prišla v resno nevarnost, če se ne bodo odločneje zganili. Zategadelj so osnovali belo in plavo gardo, izdajalsko sprejeli in okupatorjevih rok orožje ter začeli nekaj, česar ni mogoče imenovati drugače kakor državljanska vojna. To dejstvo je neizpodbitno, saj osvobodilnemu gibanju, naj je bila njegova narava tudi dvojna, v nobenem primeru ni mogoče pripisati še komponente ruvajoče se »državljskosti«. Ta krivda je po logiki stvari ostala rezervirana za tistega, ki je stopil na prizorišče kot oborožen antagonistični partner. Četudi drži, da so nekatere vaške straže (MVAC) nastale zaradi samoobrambe pred partizanskimi napadi, vendar vse resne zgodovinske analize razkrivajo, da se je belogardizem de facto sprožil in razmahnil zato, da bi se zavarovali korist in legitimnost bivše oblasti. Zadnjo sled kakega ne samo sociološkega, temveč tudi moralnega opravičila si je belogardizem zapravil z zločinstvi, ki jih je bil počel. Nobene Črne bukve, s kakršnimi se skušajo včasih upravičeno, marsikdaj pa tudi zlagano prikazovati partizanska hudodelstva, ne morejo prikriti sv. Urha, Kozlerjeve gošče, turjaškega pomora, masakrov v partizanskih bolnišnicah, zločinov črne roke itd. S tem, ko s prstom kažeš na greh drugega, pač ne izbrišeš lastnega greha. Ne kaže, naposled, spregledati dokazane okoliščine, da so se protirevolucionarne formacije po sili prilik in samogibno bojevale vso vojno na strani fašizma – proti svetovni zvezi demokratičnih sil.

Znano je, da se pri nas pravkar vse bolj vsiljivo vrstijo poskusi, kako bi se protirevolucija nekako oprala, rehabilitirala. Kakor je bil doslej pol stoletja enostransko in nekritično glorificiran narodnoosvobodilni boj (ki ga skušajo nekateri po vsej sili zdaj spet nekritično dati v nič), tako se pravkar skuša glorificirati bela garda. Pri

teh postopkih se revizionisti bolj kot na vse drugo sklicujejo prav na dejstvo, da je bil osvobodilni boj ne samo nacionalnega, temveč tudi boljševisko-prekucuskega porekla. Maha se s tradicijami krščansko civilizacijskih in kulturnih vrednot, pa z zavednostjo Slovencev, ki da jim je bil komunizem vedno tuj in osovražen. Posebno gredo te eksplikacije v klasje v obdobju, ko je postalo jasno, da se je dogmatični komunizem domala po vsem svetu sesul. Bankrotiral je tudi pri nas, potem ko je bil poprej pahnill državo v vsesplošen brodolom. V luči očitkov, da je razvpita »druga faza« primarni osvobodilni boj onečedila in razvrednotila, naj bi bil videti belogardizem celo kot nekakšen tragični junak, ki je izgorel, bojujoč se srčno proti komunističnemu zlu. Saj da so komunisti napravili obe sestavini narodnoosvobodilnega boja nerazdvojni; zato ta tragični junak ni mogel prispevati k osvobajanju domovine. O, pravijo, beli in domobranci bi že pokazali okupatorju, a so imeli zvezane roke!

Milo rečeno: babje sklepanje po vzorcu »kaj bi bilo, če bi bilo« ... Dejansko pa leta 1941 ni bilo druge uporabne filozofije kakor tista iz Prešernovega Krsta: Molče orožje svoje vsak si vzame ... Takrat ni bilo ne rezóna ne možnosti za politikantsko šloganje, na kakšen način bo beseda meso postala, in še manj, kako se bo tveganje izteklo. Brez Komunistične partije Slovenije, naj so bili njeni motivi in cilji že taki ali taki, bi ne bilo nič. To je zgodovinski aksiom. Vsi tisti, ki jih je razvoj dogajanja pozneje privedel v belo gardo, se klicu Osvobodilne fronte in partije po slovenski samoobrambi – niso odzvali. Tudi to je aksiom. In še tretja osnovna resnica: nobeno, še tako utemeljeno ideološko nasprotstvo v tistih razmerah ne bi smelo imeti za posledico, da greš k sovražnemu tujcu, vzameš od njega orožje in ga izdajalsko naperiš proti bratu. Nobene vrste moralni red ne prenese takega dejanja. Ni vrednote, v imenu katere bi bilo tako ravnanje dopustno ali opravičljivo. Te krivde nikakor ni mogoče prepleskati z dokazovanjem, kako poguben je komunizem za človeštvo in kako zaslužni so bojevniki proti tej nesreči.

Če se vsak pojav postavi na svoje mesto, so videti naša medvojna dogajanja preprosto umljiva. Stvari se po pravilu zapletejo, kadar jih skuša kdo opazovati in razlagati z vidika različnih poznejših interesov, še posebno pa, kadar jih zasipa metež pristranskih podmen, prerekanj, agitacij, vsakršnih besednih vojská. Izjava predsedstva, ki je v ospredju naše pozornosti, je šla v drugo skrajnost. Nekako preveč oprezna je, premalo določna, kar zadeva nujna osnovna izhodišča. Kakor da bi hotela križem kražem vse pogladiti in se nikomur zameriti. Tako se klobčič, ki ga omenja vaša anketa, ne bo razmotal.

6. Vzrokov in povodov za krvava in represivna dejanja v vojni in zgodaj po njej je bilo cel kup. Vsega tistega še zdaleč ni mogoče spraviti pod skupni imenovalec: revanšistična obračunavanja.

Naša revolucija praviloma ni obračunavala, temveč je zakonomerno »poslovala« po sovjetsko-stalinskih vzorih. Seveda pa je bilo v teh ravnanjih toliko krutosti do mnogih ljudi, da tiste krvave rihte zares ni bilo mogoče pripisovati čemu drugemu (če si jo je kdo ogledoval z normalnih etičnih pozicij) kakor povračilnim strastem. Vemo, da si je partija prigrabila (kljub lepim ustavnim določbam, ki so bile samo pesek v oči) absolutno zakonodajno, sodno in izvršno oblast v državi. Brez volje partije, ki sta jo morali brezprizivno ubogati tudi skrivnostna politična policija in vojska, ni padel vrabec s strehe. V rokah je imela, kakor pravimo, škarje in platno. Radodarno so se delile etikete »razrednega sovražnika« vsem, ki jim je bilo mogoče kaj vzeti, zapleniti, nacionalizirati – zlasti velikim kmetom, kulakom, trgovcem, podjetnikom, lastnikom čednih vil itd. Z izgovorom, da se pleni odtujena »narodna imovina«, so dobesedno ropali legitimna premoženja in jih dodeljevali novemu plemstvu. Brez milosti je oblast jemala celo tistim, ki so nesebično podpirali narodnoosvobodilni boj. Prerazdeljevanje dobrin so spremljale nepopisne zlorabe: kdor je bil oblasti trn v peti, je bil mimogrede žrtev trivialne ovadbe, vsak hip je bil lahko vržen v ječo, poslan na prisilno delo; ta in oni trgovec, ki je skril kakšno moko, usnje, tekstilno blago, je bil lahko pri priči »justificiran«. Kmečki sloji, ki je na njihovih ramah ležala največja teža »domovinske

vojne«, so doživljali nepopisne tragedije pod udarom ukrepov, katerih institucionalni okvir je bila agrarna reforma, vstric le-té pa so se dogajale povsem poljubne nečednosti: goljufije, malverzacije v območju prisilnih odkupov, zaplembe dedne zemlje, mračne grobsti pri uvajanju kolektivizacije.

Gotovo, marsikateri akt, ki je nosil pečat revolucije, so spremljali pojavi osebnega ali krajevnega revanšizma, toda tudi brez tega bi bile spremembe v družbenih odnosih same po sebi dovolj brezobzirne. Povračilne strasti, porojene iz vojnih, idejnih, verskih in drugih sovraštvi, marsikdaj pa zgolj iz stare mržnje ali zavisti, so jezeru gorja samo še obilno pridodajale.

Tudi množičnega pomora domobrancev, ki so jih vrnil Angleži, dachauskih in drugih sodnih umorov, pobojev brez sodb v policijskih ječah, pa poznejših golotooških žrtev ni mogoče v celoti razložiti zgolj z maščevalnostjo. Glavni boter vsem tem dejanjem je bil nedvomno oblastno-politični pragmatizem. Domobrance pobiti, da ne bodo imeli Angleži v njih naravnega zaveznika (če bodo nemara udarili proti Jugoslaviji), hkrati pa se rešiti nadležne politične emigracije! Dachauce pospraviti, ker je treba Stalinu ali kakemu Beriji pokazati, da smo nadarjeni, marljivi in zvesti učenci! Med pravno brezimnimi zaporniki potolči tiste, ki preveč vedo! Na Goli otok varno spraviti vse, ki so se, magari samo v mislih ali sanjah pregrešili zoper velikega brata – zoper neomejeno partijsko oblast.

Tako nekako je velevala totalitarna pragmatika, o kateri vemo, da ji človekova osebnost ne pomeni nič in da ne meri človeške krvi s kapljami, temveč s škafi. Četudi si nadeva socialistična oblačila, je tej brezdušni gospé etika neznanega entiteta. To smo zlasti v polni meri izkusili prva leta po vojni, ko je »druga etapa« slavila zmago nad naivnimi ideali narodne Osvobodilne fronte. Takrat, ko je bil vsak »nezgrajeni« mlačnež ničkolikokrat opsovan z zanikrnim malomeščanom, ko je vsak vernik moral prestajati vsakršne pogrome, ko je bil naši kulturi predpisan edino zveličavni real-socialistični slog in ko smo morali brez pardona sprejemati cinično oznanilo, da je to, kar živimo, ljudska demokracija oziroma mlajša sestra socialistične demokracije...

Pomiritev? Sprava? Oba pojma bosta zvenela votlo, dokler bomo iskali v njiju spet samo pragmatično korist; dokler se bomo za pomiritev in spravo potegovali samo zaradi doseganja političnega in siceršnjega soglasja v sedanosti. Tak motiv je sicer tehten in hvalevreden, še zdaleč pa ni zadosten. Mar nas niso dovolj poučile polstoletne izkušnje, da resnični humanizem zahteva čistejša ravnanja!? Po domače bi se reklo: treba bo iti vase do dna. Prizadevanja za pomiritev in spravo ne bodo plenjala, dokler se ne bodo preselila iz javne agitacijske sfere v intimo slovenskega človeka. Tja noter pa ne bodo segla vse dotlej, dokler jih ne bo sprožil in osmisil velelnik: več luči! Ne izjave visokih državnih organov ne plemeniti pozivi škofov ne bodo imeli pravega učinka, dokler ne bo izgovorjena celotna, vseodrešilna resnica.

DR. BRANKO MARUŠIČ

Umiritvena izjava slovenskega predsedstva, nastala v preočitno razgretem ozračju predvolilnega boja, zavezuje tudi in predvsem slovenske zgodovinarje, da z metodo svojega raziskovalnega dela pripomorejo k pojasnjevanju tistih komaj minulih obdobij in dogodkov (medvojna in povojna medslovenska pobijanja), zaradi katerih se danes, po petinštiridesetih letih in več, tako živo in odločilno postavlja vprašanje sprave med Slovenci. Težko se je znebiti občutka, da se je v določenih prelomnih trenutkih za zdaj še vedno vladajoči del Slovencev odločil, da zaradi pragmatizma dnevne politike odpravi zaporo nad razpravo in raziskovanjem tistih segmentov preteklosti, v katerih je kot zmagovalec odigral tudi tako vlogo, da je hotel pozabiti nanjo. In še k nečemu nas napeljuje razmislek o pomiritveni izjavi. Zgodovinar mora počakati na potrebno dovoljenje, da se nekega raziskovalnega problema loti. Brez takega dovoljenja je vsako resno raziskovalno delo nemogoče, zlasti kar zadeva arhivsko gradivo, ki je interesantom dostopno ali pa ne. Upam, da bo umiritvena izjava – in njeno postopno dograjevanje – pripeljala k raziskovanju vprašanj, ki jih v dnevnem tisku poznamo

kot »tabujske teme«. Dušan Biber (Delo, 24. marec 1990) je pokazal, da je bilo sicer mogoče že leta 1973 govoriti tudi v jugoslovanskem tisku o teh temah. Pozabil pa je, da je svoj članek o vračanju domobrancev in drugih ujetnikov jugoslovanskih narodov (maj-junij 1945) objavil v Zagrebu in da je Kocbekova afera, v kateri se je vse osredotočilo okrog »vetrinjske tragedije«, nastala v Sloveniji dve leti kasneje (1975). Da ni bilo vse tako jasno in gladko, pokaže tudi zadeva rehabilitacije žrtev dachauskih procesov. Izkušnje nam torej kažejo, da je zgodovinarjevo raziskovanje potekalo v okvirih, ki jih je postavila politika.

V dneh, ko zbiram misli za svoj odgovor, je svet obšla vest o priznanju Sovjetske zveze, da je za pokol poljskih vojakov v Katynskem gozdu kriva njena tajna policija. Nacionalna in ideološka opredeljenost eksekutorjev in njihovih žrtev nas samodejno popelje k razmisleku o dogodkih, ki smo jim bili tudi pri nas priča po koncu vojne, predvsem na Primorskem. Gre za obračun z ljudmi, ki so bili kot slovenski sosede ali pa pripadniki protipartizanskega gibanja vključeni v dogajanja na slovenskem etničnem ozemlju ali pa v njegovi soseščini. V prvih majskih dneh po koncu vojne so organi za notranje zadeve partizanskega gibanja ob domnevni pomoči podobne službe v okviru italijanskega garibaldinskega gibanja aretirali in odgnali neznano kam predvsem iz Trsta in Gorice natančno ne povsem ugotovljivo število ljudi (civilistov in vojakov), v pretežni meri Italijanov. Za razliko od tistega, kar se je dogajalo predvsem na Kočevskem in v okolici Celja, problem deportacij iz Trsta in Gorice ni bila pri nas nikoli izrazita »tabujska tema«. Problem so kot nerazčiščeno in nepojasnjeno dejanje ohranjevala pri življenju nenehna aktivnost svojcev odpeljanih, italijanska sredstva javnega obveščanja, diplomatske poteze italijanske države in tista neprestana senca neresenosti, ki je bedela in bedi nad mnogimi uradnimi in osebnimi stiki vzdolž slovenske zahodne državne meje. Na »uradni« slovenski strani se dejanje ni nikoli izrazilo prikrivalo, vendar jasna beseda do danes še ni bila izrečena. Sicer pa se scenarij poteka eksekucij ni veliko razlikoval od tistega, kar danes pišejo v zvezi z vrnjenimi domobranci in njihovimi družinami. Veliko deportiranih maja 1945 je končalo v kraških jamah (Krasa in Trnovskega gozda), nič ni zaenkrat znano o zaslišanjih, ni nobenega seznama ubitih, grobovi niso označeni. Različni so tudi podatki o številu ubitih (ustalilo se je pri številu 1250). Italijanska stran je zadevo temeljito izkoristila tudi v času boja za meje nove Jugoslavije in pri tem operirala s številkami, ki so bile kasneje z dokazi ovržene. Zlasti desne politične sile so problem »fojb« – pod tem imenom se danes problem deportacij pojavlja v publicistiki in historiografiji – izkoriščale in ga še izkoriščajo za razne politične namene. Take zlorabe so napotile tudi resne italijanske zgodovinarje, da skušajo na podlagi razpoložljivih virov pojasnjevati potek dogodkov ter predvsem analizirati vzroke in povod zanje.

Pri tem je vredno omeniti prispevke G. Fogarja (njegov članek o »fojbah« je izšel tudi v Prispevkih za zgodovino delavskega gibanja leta 1985), na slovenski strani je v raziskavo najgloblje šel Samo Pahor iz Trsta, publicistični prispevki (na primer Mladina, 12. januarja 1990) pa so le podražili radovednost. Vsekakor pa se je do danes pri delu za spoznavanje tega problema še najbolj potrudila dvojezična revija Isonzo-Soča iz Gorice, ki je svojo drugo številko (januar-februar 1990) zastavila tako, da se nam iz objavljenih člankov razodeva na eni strani kritična analiza odnosa nekaterih piscev (S. Pahor) in na drugi katarzična sociološka presoja (M. Tavčar).

Ta moj prispevek je izključno opozorilo na dogodke, ki so tudi po sodbi resne italijanske historiografije povezani s »poravnavanjem računov« ob koncu vojne tudi drugod po Evropi in tako tudi z množičnimi streljanji slovenskih domobrancev. Prav zato sodim, da je treba na ustrezen način spregovoriti tudi o tržaško-goriških (da o istrskih leta 1943 ne govorim posebej) deportacijah maja 1945 (in tudi kasneje) in jih vključiti v razpravo o množičnih povojnih eksekucijah v Sloveniji. Če si kot zgodovinar želim, da bi o tem sestavili kar se da ustrezno razpravo, pa obenem tudi razmišljam, da bi morali grobove odpeljanih označiti, dopustiti, da jih obiskujejo prizadeti, in končno pojasniti vso tisto mnogostranost vzrokov, ki so pripeljali do majskih obračunov

leta 1945. To smo seveda dolžni zaradi preteklosti in njenega poznavanja, pa tudi zato, da odstranimo vse tiste sence dvomov in nesporazumov, ki hočeš ali nočeš danes spremljajo razne oblike sožitja ob naši zahodni meji.

Pripis: Delo je 5. aprila 1990 objavilo vest iz Trsta, da se je Slovenska skupnost obrnila na Svet za varstvo človekovih pravic in svoboščin, pri slovenski skupščini, da raziše usodo časnikarja dr. Andreja Uršiča, ki je bil ugrabljen 31. avgusta 1947 pri Kobaridu. Potlej je izginila za njim vsaka sled, ugrabitelji pa naj bi bili pripadniki Ozne. Uršič ni bil edini, ki je skrivnostno izginil. Še kdo drug naj bi na podoben način končal svojo življenjsko pot. Kako lepo bi bilo oporekati Voltairovi sodbi, da ni zgodovina čisto nič drugega kot podoba zločinov in nesreč!

JANKO MESSNER

Hitlerjanstvo je bilo slovenskemu narodu neizmerno nevarno, tj. smrtno nevarno, nič manj kakor židovskemu. To smo koroški Slovenci spoznali že tri leta pred ustanovitvijo Osvobodilne fronte slovenskega naroda, zato naši duhovščini na kraj pameti ni prišlo, da bi organizirala kak belogardizem ali kako domobranstvo in se povezovala s smrtnim sovražnikom. Koroškim Slovincem, po zgubljenem plebiscitu stokrat ponižanim, je zadoščal samoohranitveni čut, da se nismo obrnili proti partizanom, ampak smo jih – kolikor se je dalo – podpirali. Kakšno zadoščenje nas je npr. prevzelo, ko so vdrli v mežiško kinodvorano med predvajanjem filma in pognali smrtni strah v kosti ošabnih esesovcev! Na Koroškem nikogar ni motilo, da so partizani pod vodstvom komunistične partije. Račun tedanjih razmer je en sam in je jasen: da so oboroženi odpor proti hitlerjanstvu (ki je izreklo nad Slovenci smrtno obsodbo) organizirali slovenski liberalci ali klerikalci ali Marijina družba, bi bili pač te podpirali, vendar niso.

Ko sem še pred odhodom v kazenski bataljon nemške vojske pri Königsbergu slišal o Rožmanovih političnih blodnjah, sem se zgrozil: vedel sem, da podpira lačne slovenske begunce s Štajerskega, med njimi tudi družino moje versko zanesene tete Marije, in sem v dolgem pismu rotil bratranca Rada, študenta matematike na ljubljanski univerzi, naj se ne povezuje z domobranci, ampak s partizani. Moje pismo ni zaleglo nič. Tudi njega so na vetrinjskem polju Angleži izročili Titovi vojski... Na vaša vprašanja, tovariš Boris Mlakar, samo toliko: est modus in rebus. Gre samo za vrstni red priznavanja, izpovedovanja in obžalovanja smrtnih grehov, da uporabim katoliško dikcijo. Pravimo takim tudi hudodelstva.

Najprej so na vrsti zaslepljeni antikomunistični gorečnejši slovenskega naroda, ki so vzdignili meč zoper komunistične in druge borce, se pravi zoper tiste, ki so krvaveli za narodno in socialno osvoboditev tega naroda izpod Hitlerjevega jarma. Naj priznajo in obžalujejo ta svoj izvirni greh zoper narodno občestvo.

Potem pa naj komandanti partizanske vojske in njihovi politični voditelji priznajo in obrazložijo iracionalen, neodpustljiv pokol »vetrinjskih« vojnih ujetnikov domobrancev pred mednarodnim sodiščem v Strasbourgu, saj je ta pokol toliko hujši, ker so ga ukazali in izvedli po končani vojni, ko bi bili lahko te ujetnike zaslišali in razvrstili v hudodelce, ki jih je treba kaznovati z ustrelitvijo ali prisilnim delom, in v nedolžne, ki jih je treba spustiti domov. Tako ravnanje sem okusil na lastni koži v ameriškem taborišču nemških vojnih ujetnikov 25. maja 1945 v Bad Pyrmontu, nedaleč od Hannovra. Dva esesovska generala so odpeljali vklejena v ameriškem džipu pred našimi očmi, nad tisoč esesovskih vojakov so odpeljali v francoska taborišča za vojne ujetnike, kakih sto pa nas je bilo izpuščenih med civiliste že osem dni kasneje. Prejeli smo odrešilni »certificate of discharge« – vojaško odpustnico. Samo takšno mednarodno sodišče s sodelovanjem mednarodnega Rdečega križa lahko odloči, čigava in kolikšna je krivda za ta – vojaško nerazločljivi – pokol.

In jasno je, da brez pokore ni odpušcanja takšnega greha, se pravi: brez kaznovanja odgovornih in soodgovornih ni sprave s potomci teh ubitih Slovincem.

Tretji na vrsti bi morali biti – čeprav anketa tega ne želi poizvedeti – tisti (še živeči)

komunistični oblastniki, ki so zmago nad Hitlerjem znali virtuožno izrabiti za to, da so se bi in svojim podrepnikom – udbovcem, me hko postlali, velikanska posojila v tujini jemali, jih potratno za »reprezentanco jugoslovanske poti v socializem« zapravljali, kritične državljane na Goli otok pošiljali in tako naprej. S sodnijskimi odloki jim je vsem treba odvzeti vse vile v planinah in ob morju ter ugotoviti, kje v tujini so si naložili ukradeni denar. Pokojnine pa črtati, dokler ne povrnejo škode, ki so jo napravili neposredno in posredno slovenskemu delovnemu ljudstvu. Civilna družba v vsaki pravni državi to stori – bolj ali manj dosledno. Med avstrijskimi politiki in generali je bilo po zadnji vojni mnogo takšnih »čistk« in so še. Eden od teh »očiščenih« politikov (bivši minister Androsch) se skuša zdaj zasidrati v Sloveniji. Tako berem v časopisih.

BORIS PAHOR

1. Implicite sem mislil na spravo že leta 1970, ko sem prijatelja Edvarda Kocbeka nagovoril, da bi spregovoril o usodi vrnjenih domobranskih čet leta 1945. Ko je marca 1975 izšel intervju z njim, je tedanje slovensko vodstvo, tako v Sloveniji kot zunaj nje, sprožilo obtožujočo kampanjo proti Kocbeku in meni (deloma tudi proti Alojzu Rebuli, soavtorju knjižice, posvečene Kocbeku), češ da lažemo in da smo dolga roka emigracije (glej o tem mojo knjigo *Ta ocean strašno odprto*, Slovenska matica 1989). No, ko je čez leta Spomenka Hribar na podlagi Kocbekovega intervjuja načela vprašanje krivde za pokol domobrancev, je sicer doživela odklon, vendar je bilo čutiti, da se del vodstva zaveda, kaj terjajo čas in mladi ljudje. Seveda je šele pluralistično ozračje pripravilo pravo možnost za nove premike, dokončno odločitev pa je treba pripisati bližnji volitev, na katere bi sedanje partijsko vodstvo rado šlo z nekakšnim na pol spokorniškim razpoloženjem.

2. Predsedstvo ne govori o spravi, ampak o narodni in državljanski pomiritvi, seveda zato, ker ne bi rado priznalo protirevolucionarjem legitimnosti in človeške upravičenosti. Kar je seveda nesprejemljivo, saj ravno državniška modrost terja enakopraven status vseh Slovencev ne glede na pretekla in sedanja stališča.

3. Sklicevanje izjave predsedstva na osvobodilni boj bi bilo sprejemljivo, če komunistična partija ne bi izvajala načrta o revoluciji, kar je bilo v prvi fazi kolikor toliko zakrito, čeprav je eliminacija morebitnih nasprotnikov komunizma jasno kazala, za kaj pravzaprav gre. Pa tudi prepoved, da se nihče ne sme upirati okupatorju razen Osvobodilne fronte, je bila hkrati absurd in dokaz monizma. Da pa je šlo za državljansko vojno, je sam Tito izjavil leta 1972: »Bio je to, dakle, gradjanski rat. No o tome nismo htjeli govoriti u toku rata, jer nam to ne bi koristilo«. (*Vjestnik*, 24. maja 1972.)

4. Seveda so protirevolucionarji imeli tudi dve drugi alternativni razen tiste, ki so si jo izbrali, to je oborožitev na okupatorjevi strani: lahko bi kot kristjani vzeli za zgled Kristusa; lahko pa bi kljub vsemu po svoje organizirali upor proti zasedbeni oblasti (glej, na primer članek Ivana Korošca v argentinski Svobodni Sloveniji, 11. maj 1989). No, naredili so usodno napako, o tem ni dvoma. Vendar nosijo za tako odločitev veliko odgovornost komunistični likvidatorji, ki so nalašč izzvali odpor, da bi ustvarjali na eni strani revolucionarno razpoloženje, na drugi pa potrebnega domačega sovražnika. Ni torej šlo za »napake« kot efemistično pravi izjava, ampak za izvajanje načrta z vsemi, tudi zločinskimi posegi.

5. Seveda gre za lokavo in podlo združitev revolucionarnega hotenja in prakse z napovedjo osvobodilnega gibanja, za katero je bil narod pripravljen, da se žrtvuje. Pa tudi boj za socialno pravičnost je bil navsezadnje sprejemljiv, vendar ne v obliki krvavega prevrata, ki ga v Sloveniji ni bilo treba. Če namreč trezno presodimo, bi slovenski družbi zadostoval razvoj v socialdemokratskem smislu, kot ga imajo na Švedskem ali v Avstriji. Nedvomno: brez okupatorja bi revolucije na Slovenskem ne bilo, boj za osvoboditev je bil maska, za katero so se skrivali boljševiski načrti. Zato bo zgodovina obsodila revolucijo in njene metode, valorizirala pa osvobodilni boj kot

potrditev slovenske identitete in suverenosti. In tukaj bi navedel iz svoje knjižice *Odisej ob jamboru* (druga izdaja, 1971): »Razločno in nedvoumno pa želimo poudariti, da smo ostali zvesti OF, kakršna je med vojno bila prav zaradi nepartijskih ljudi, ki so jo skupaj s komunisti vodili, da smo ostali zvesti taki OF, kakršno je ilegalni tisk prikazoval; in nazadnje in predvsem zvesti taki OF, **kakršna je bila v srcu slovenskih ljudi**, ki so zanje znali biti veliki in požrtvovalni do zadnje kaplje krvi. In samo taka, naša OF, bo šla v slovensko zgodovino, oziroma je že poglavitno poglavje slovenske zgodovine. Zato upravičeno zahtevamo od slovenskih komunistov, da se vrnejo k ideji narodnega preporoda in nazorske širine, ki je prevzela slovenske ljudi med vojsko.«

6. Povojna obračunavanja so bila na eni strani logično nadaljevanje medvojnega revolucionarnega trenda – predvsem do krščanskih ljudi, duhovnikov, malomesčanov itd. – na drugi strani pa izraz strahu, da bi kdo mogel načeti doseženo oblast. Tako da je ideološko načelnost preraščala oblastniška strast, saj je prav povezava oblastne verige od vrha pa do najbolj oddaljenih kapilarnih mogotcev bila najboljše poročilo trajanja – saj so bili hkrati vsi skupaj pod nadzorstvom tajne policije.

Poglavje zase, ki spada v sklop vprašanj o spravi, zahteva eliminacija velikega števila oseb, ki so končale v kraških jamah za čase jugoslovanske oblasti v Trstu leta 1945. Gre za početje ideološko-revolucionarnega vodstva, ki se je iracionalno zneslo tudi nad nedolžnimi ljudmi. Ker se slovensko prebivalstvo na Tržaškem in Goriškem ne bi nikoli na tak zločinski način maščevalo za to, kar je doživelo v fašistični dobi, zdaj pa italijanski krogi prav njega obtožujejo kot izvrševalca tistih likvidacij – je nujno, da pride do izjave, ki bo priznala krivdo in tako omogočila sožitje italijanskega in slovenskega prebivalstva v deželi Furlaniji-Juljski krajini na drugačni ravni.

Sklep: Kakorkoli je že prišlo do stanja, v katerem je slovenski narod tako v slovenski republiki kakor zunaj nje, nam danes veleva – če opustimo vse druge večkrat poudarjene argumente – nujnost državiškega odločanja, da dosežemo spravo med slovenskimi ljudmi vseh nazorov in političnih opredelitev. Vsekakor gre prvotno za spravo med tistimi, ki so v vojnem času načrtovali in gradili komunistično družbo, in tistimi, ki so se bojevali proti njim. Tako eni kot drugi morajo priznati zla dejanja, ki so jih počeli v vojnem času za dosego svojih ciljev. Komunistom je naložena dolžnost, da obžalujejo eliminacije ljudi, ki bi jim bili lahko napoti pri oblikovanju revolucionarne oblasti, eliminacijo domobranske razorožene vojske, ki je bila vrnjena leta 1945; žrtve raznih povojnih procesov stalinističnega kova; golotoški monstrum; žrtve, pometane v kraške jame; prav tako vsa druga početja, ki bi zahtevala dolgo naštevaje. Protikomunistična stran pa mora priznati krivdo in obžalovati, da je, čeprav deloma prisiljena, izbrala boj na strani zasedbenih čet; da je ravnala nečloveško z ujetimi, jih mučila in pobijala; da je po njeni krivdi zasedbena oblast poslala nemajhno število ljudi v taborišča, iz katerih se niso vrnili.

S tema dvema priznanjema bo na eni strani vrnjen osvobodilnemu boju pomen, ki mu pripada; na drugi pa bo tudi številnim protirevolucionarnim bojevnikom priznано, da zaradi protiideološkega boja niso bili izdajalci domovine.

Vsem nedolžnim žrtvam mora biti vrnjena čast, živim poravnana moralna in materialna škoda, mrtvim dano to, kar terja pieteta.

MILE PAVLIN

Zlovesči prerokbi. Poleti 1942 je v Ljubljano prišla elitna italijanska divizija Cacciatori delle Alpi (alpski lovci oziroma gorska pehota), neuradno imenovana tudi *cravate rosse* (rdeče kravate), ker je njeno moštvo po tradiciji nosilo rdeče kravate. Pred tem se je razmeroma uspešno bojevala v Hercegovini in Bosni. Nekaj kasneje, kot je zatrjeval škof Rožman oktobra ali novembra istega leta, je poveljnik te divizije general Vittorio Ruggero prišel k njemu na vljudnostni obisk. Tedaj mu je poleg drugega v pogovoru tudi dejal: »MVAC (Milizia Volontaria AntiComunista, Prostovoljna protikomunistična milica) nam Italijanom mnogo pomaga, a med vami Slovenci ustvarja tako sovraštvo, da ga petdeset let ne boste mogli odpraviti.« O tej generalovi izjavi je škof Rožman

17. marca 1944 pisal Mirku Javorniku, uredniku Slovenskega doma, ki je veljal za najbolj protipartizanski list v Sloveniji.

Ko je Javornik škofovo pismo prejel, ga je najverjetneje založil med druge papirje na pisalni mizi in pozabil nanj. Tako ga je tam našel partizanski novinar Stane Škrabar, ko se je po vkorakanju partizanov v Ljubljano vselil v Javornikovo pisarno. Kmalu zatem (26. maja 1945) je posnetek škofovega pisma objavila Ljudska pravica, drugič pa je bilo objavljeno v Belogardizmu Frančka Sajeta leta 1951. O vsebini celotnega pogovora z generalom Ruggero, ki ga je škof Rožman v pismu Javorniku ocenil kot »prav tako poraznega za nas kot za Italijane«, bi bilo vsakršno razmišljanje nepopolno in pristransko, če ne bi upoštevali, kdo je kaj izjavil in zakaj. Na eni strani je bil general italijanske kraljeve vojske, torej dolgoletni poklicni vojak. Zadosti življenjsko izkušen, primerno razgledan in izobražen, vendar aristokrat. Najbrž je kot poklicni vojak podobno kot njegovi stanovski tovariši zviška gledal na vsakršno politično dejavnost. Ko je prerokoval petdesetletno sovraštvo med Slovenci zaradi dejavnosti MVAC, je pokazal tudi zgledno nepristranost, znak pokončnega značaja in neodvisnega razmišljanja. Lahko si tudi mislimo, da je poznal zgodovino in da se je pri omenjeni presoji ravnal po vsem, kar je vedel o dogajanju nekaj desetletij po veliki francoski revoluciji 1789.

Njegov sogovornik je bil katoliški škof, ki že zaradi svojega stanu ni imel priložnosti postati svetovljan. Utesnjevali so ga razni predsodki, ki se jih ni znal ne mogel otresti. Poleg tega je bil po značaju dokaj omahljiv in se je pustil vplivati. Tudi poguma, da bi se uprl ali se le na videz uklonil tedanji uradni politiki Cerkve, ki je prepovedovala vsakršno sodelovanje s komunisti, ni imel. Tako je najbrž, ne da bi se tega sploh zavedal, čedalje globlje drsel v nacistični objem. Takšen kot je bil, je verjetno skušal ustreči domobranski propagandi, ki je na začetku 1944 pospešeno iskala opravičilo za celo vrsto neuspehov in porazov Osvobodilni fronti nasprotujočega gibanja, še posebno bolečih in opaznih takoj po italijanski kapitulaciji. Podobno kot mnogi posamezniki iščejo krivca za svoje neuspehe in težave predvsem pri drugih, le v lastnem ravnanju ne, je tedaj tudi nastajajoče domobranstvo iskalo vzrok za razmah partizanstva vsepovsod, le pri sebi ne. Predvsem pa pri italijanskih vojaških in upravnih oblasteh, ki naj bi bile nepopisno mlačne pri zatiranju partizanstva, zlasti v začetnem obdobju, ko je bil še čas za uspešne ukrepe. Zato bi tudi izjava generala Ruggera izzvenela v nekakšen dokaz za takšno domobransko propagando. Vendar se je Javorniku najbrž zazdelo, da bi s to izjavo naredil domobranski propagandi medvedjo uslugo, in pisma ni objavil ... Toliko za uvod.

Od omenjene Ruggerove izjave je minilo že skoraj oseminštirideset let, torej le dve manj, kot je prerokoval, da Slovenci ne bomo mogli odpraviti sovraštva zaradi dejavnosti MVAC. Tako lahko ugotavljamo, da je mož imel, žal, še kako prav. Večina nas je namreč mislila, da je vse, kar se je zgodilo, v glavnem že pozabljeno, saj so svojci, znanci in prijatelji med vojno umrlih nasilne smrti večidel že pomrli. Žal smo spoznali, da se motimo, saj se posebno zadnja leta množijo in zaostrujejo zahteve po maščevanju. Pri tem je značilno, da njihovi nosilci po večini niso sorodniki usmrčenih in da gre za razmeroma mlade ljudi. Zato lahko sklepamo, da gre za poskus izkoristiti vse usmrtitve v propagandne namene in na takšen način kar najbolj očrniti komuniste oziroma njihovo dejavnost med vojno. Seveda bi bili slepi, če ne bi vsega tega povezovali z neuspehom socializma po svetu in razmer pri nas.

Zdi se mi, da vse predolgo tudi mi nismo hoteli ne videti ne slišati, kaj se dogaja in kaj bi nekateri radi. Vznemirjenost med nekdanjimi partizani in aktivisti, med katerimi so zdaj najmlajši stari 62 let, je počasi začela naraščati šele po nekaterih javnih nastopih posameznikov in vrsti žolčnih napadov na osvobodilni boj, ki ga je tedaj in ga še zdaj ceni večina svetovne javnosti. Med drugim so vedno glasnejše zahteve po sojenju vseh, ki so ukazali ali izvrševali usmrtitve zlasti maja in junija 1945. Končno so bili o naraščajočem revanšizmu in njegovih možnih posledicah prisiljeni spregovoriti politiki. Med njimi naj omenim predvsem kandidata za predsed-

nika predsedstva Slovenije Milana Kučana in dr. Jožeta Pučnika. Sledila je izjava predsedstva Slovenije o narodni pomiritvi, ki je deloma spodbujala ugodne odmeve, posamezniki pa so jo razumevali kot popolno kapitulacijo nekdanjih partizanov. Končno je obveljalo, da je izjava predvsem izhodišče za iskanje za vse sprejemljivih rešitev. V zvezi s tem naj omenim zadnji predlog, da bi prenehali sodno ali drugače preganjati ljudi zaradi njihove takšne ali drugače dejavnosti med drugo svetovno vojno, kar je vsekakor mogoče razumeti, da to velja tako za ene kot za druge.

Vsekakor je za pomiritev (ali spravo, kakor hočete) največji kamen spotike vprašanje usmrčenih, katerih število dokončno ni bilo še nikoli ugotovljeno. Razumljivo je, da ljudje, ki so dolga desetletja morali poslušati ali brati nedokazljive in enostranske trditve, zlepa ne verjamejo celo neoporečnim dokazom. Splošno znano je, da je vsaka stran v svoji propagandi vedno skušala očrniti nasprotnika, da se ljudje ne bi morda sami dokopali do resnice, jim je s prepovedmi, strogim kaznovanjem in vsem, kar ima bolj ali manj totalitarna država na razpolago, onemogočala obveščanje z nasprotne strani. Tako tudi pri nas o usmrčitvah razen o takšnih, ki so jih opravili po javnem sojenju, dolgo nismo smeli nič slišati. Vse, kar smo lahko zvedeli, smo iz govoric, ki so jih širili pretežno svojci usmrčenih, zaradi česar bi utegnile biti pristranske. Sicer pa je uradno veljalo, da so ljudje, ki niso mogli kar izpuhteti, pogrešani od umika domobrancev na Koroško maja 1945. V našem časopisju seveda ni bilo nobenih vesti o teh dogodkih.

Veliko bolj glasni so bili begunci v tujini, ki so iz množičnih usmrtitev v domovini kovali politični kapital. Po eni strani so z njimi nekako skušali omiliti očitke na svoj račun, ki so prihajali tudi iz Združenih držav Amerike in Velike Britanije, da so sodelovali z nacisti. Po drugi strani pa so v tistih letih, ko so bili odnosi s Sovjetsko zvezo najbolj napeti, ko je bila »hladna vojna« na višku, pomenili za Združene države Amerike in Veliko Britanijo dragocene zaveznike. Njihovi podatki o številu usmrčenih so bili manj verjetni, saj so bili pisani za bralca, živečega izven domovine, ki verodostojnosti trditev ne more preveriti. Vendar pretežni večini Slovencev begunski tisk ni prišel v roke. Redki so potovali v tujino, vnašanje tujega tiska v Jugoslavijo pa je bilo strogo prepovedano in najbrž ni bilo dosti takih, ki so tvegali in kaj prinesli. Kasneje, ko so začele v tujino (predvsem po nakupih) potovati množice naših ljudi, pa je zaradi časovne odmaknjenosti zanimanje za te dogodke precej splahnelo. Prvi pri nas, ki si je upal kaj zapisati in ki je to očitno tudi smel, je bil Tone Svetina. V tretjem delu Ukane je 1969 namreč opisal rešitev domobranskega stotnika Valjhuna iz nekega brezna na Kočevskem Rogu.

Vedno sem bil prepričan, da nobenega dogodka ni mogoče ne prikriti ne izbrisati iz spomina. Zlasti velja to za smrt toliko ljudi, kot se je to zgodilo pri nas med zadnjo vojno in tik po njenem uradnem koncu. Molk o takšnih zadevah postane dvorezen nož, dlje traja, bolj teži tako ene kot druge. Predvsem pa velja, da kdor o nečem molči, se tistega sramuje, vendar ga je sram priznati, da ni naredil prav. Molk z ene strani pa povzroča predvsem enostransko obveščenost, saj ljudje slišijo le eno stran resnice in ta sčasoma postane edino znana. Zato mislim, da bi morali v okvirih nepristranske raziskave, ki se je prav te dni že začela z imenovanjem skupine zgodovinarjev v posebno komisijo, raziskati predvsem prav vse okoliščine množičnih usmrtitev domobrancev (in drugih) maja in junija 1945. V ta namen bi pristojni morali zgodovinarjem omogočiti uporabo prav vseh arhivov, tudi tistih, do zdaj najbolj tajnih. Podobno naj bi komisija obravnavala tudi usmrtitve vseh oseb, ki so jih izpeljali partizani vse od vstaje 1941. Posebno velja to za tiste primere, ko je na podlagi okoliščin mogoče sklepati, da je šlo za tako imenovano »prekoračitev pooblastil«, kakor pravimo takemu ravnanju zdaj. V takratnih razmerah ni bilo nič čudnega, da so posamezniki ali manjše skupine ušli izpod nadzorstva in uganjali samovoljo. Takšni pojavi so bili razmeroma številni za časa prvega osvobojenega ozemlja na Dolenjskem in Notranjskem spomladi in na začetku poletja 1942. Vendar so vodstva Osvobodilne fronte proti njim odločno ukrepala in krivce strogo kaznovala, tudi s smrtjo. Predvsem pa je o tem pojavu pisal

Edvard Kardelj-Krištof v članku O nekaterih nevarnih pojavih v partizanskih vrstah (Delo, številka 4, julij 1942). Nikakor ni dovolj teh stranpoti samo bežno omenjati, ampak jih je treba zaradi hudih posledic temeljito razčleniti. Če jih je v enem najbolj težavnih obdobjih za slovenske partizane, med veliko okupatorsko ofenzivo, lahko ožigosal voditelj, kot je bil Kardelj, zakaj jih ne bi zdaj? Zakaj ne bi javnosti seznanili, kakšne kazni so zadele krivce, ki so prizadejali ogromno škodo Osvobodilni fronti in tako rekoč pahnili številne rojake v sovražnikovo naročje?

Morda bi bilo še najbolje, seveda če je to mogoče zaradi številnih primerov in časovne odmaknjenosti, narediti nekaj podobnega, kot je zgodovinar Jože Dežman pred kratkim izpeljal za del Gorenjske? Seveda pa bi vsak primer morali obravnavati tudi na podlagi razpoložljivih dokumentov, predvsem okupatorskih in domobranskih, ki jim nihče ne bo mogel očitati, da so enostransko usmerjeni v partizansko opravičevanje. Vprašljivo pa je, kaj bi dosegli z objavo dokumentov; lahko bi še bolj razvneli čustva, ko bi se za marsikoga zvedelo, da je bil okupatorski ovaduh, ne pa »nedolžna žrtev komunizma«, »vnet katoličan« ali kaj podobnega. Potem bi vsekakor morali napisati precej drugačno zgodovino, kot jo lahko prebiramo zdaj. Ta naj bi zajela vse dogajanje od 1918 naprej, vendar s poudarkom na obdobju 1941–1945. In nikakor se ne bi smela končati z vkorakanjem partizanov v Ljubljano 9. maja 1945 ter tudi ne s koncem »vojne po vojni«, kakor boje po uradnem koncu druge svetovne vojne imenuje v svoji knjigi (v srbsčini) Milan Basta.

Žal spet lahko ugotavljamo, da sta naš takratni tisk, kasneje pa zgodovina delala medvedjo uslugo uradni jugoslovanski in slovenski politiki. S trdovratnim molkom o vseh oblikah odpora Jugoslovanski armadi in varnostnim službam sta namreč skušala ljudi prepričati, da je sovražnik popolnoma premagan in uničen. Žal to ni bilo res, le javnost ima še zdaj o takratnih razmerah marsikdaj popolnoma napačne predstave: da je po 9. maju 1945 izbruhnilo splošno rajanje od veselja nad koncem vojne, zmago in svobodo, da so prav vsi pozabili na kipeče sovraštvo zaradi žrtev v krvavi štirileni vojni (na obeh straneh) in se pobotali.

Dolgo smo bolj malo ali skoraj nič vedeli o dogodkih na začetku 1945, ko so nasprotniki vsakršnih družbenih sprememb in pristaši obnove kraljevine Jugoslavije skušali še pod nemškim okriljem vzpostaviti fronto na Kolpi in Sotli ter na njej zadržati Jugoslovansko armado. V ta namen so se že zbirale in organizirale čete slovenskih domobrancev, gorenjskih domobrancev, slovenskih narodnih varnostnih straž, nedičevcev, ljotičevcev, četnikov, hrvaških domobranov itd. Njim bi se ob nemški kapitulaciji pridružili še sovjetski državljani, ki so služili v nemški vojski, kasneje pa tudi Poljaki iz 8. britanske armade (andersovci). Ob nemški kapitulaciji bi vsa ta vojska veljala za oborožene sile obnovljene kraljevine Jugoslavije oziroma za zavezniško armado. Dogodki v Sloveniji maja 1945 so povsem ustrezali tem načrtom in prizadevanjem. Najprej je prišlo do ustanovitve domobranske vlade v Ljubljani in oklica Jugoslavije ob nemški navzočnosti. Toda bilo je že prepozno in domobransko vodstvo se je odločilo za umik vojske na Koroško in deloma v Italijo. Ta je bil organiziran, kar pomeni, da so tja odšle vse enote v neokrnjeni sestavi in oborožene. Po predvidevanjih naj bi se vse že našete enote v Italiji in na Koroškem vključile v jugoslovansko kraljevsko vojsko, pridružili pa bi se ji tudi jugoslovanski vojni ujetniki iz nemških taborišč. Potem naj bi ta vojska počakala na izbruh tretje svetovne vojne, odločilnega spopada med kapitalizmom in socializmom (Sovjetska zveza in njene zaveznice, med njimi Jugoslavija, proti Združenim državam Amerike, Veliki Britaniji in drugim). Zanimivo je, da so takšen razplet dogodkov pričakovali dejansko vsi. Hitler do svoje smrti – spopad med dotedanjimi zavezniki naj bi rešil Nemčijo. Izjema tudi niso bili naši voditelji. (Osebo se spominjam, da so nam aktivnim oficirjem vse do srede 1948 dopovedovali, da je tretja svetovna vojna neogibna.)

Domobranci in del Nemcev zato 8. maja 1945 ob 23.05 (ko je začelo veljati premirje) še zdaleč niso položili orožja, ampak so se za vsako ceno skušali prebiti do Britancev. Tako je 11. maja prišlo do hudega boja ob mostu čez Dravo pri Borovljah, v katerem

je padlo nekaj manj kot 100 pripadnikov Jugoslovanske armade. Nato so se domobranci, četniki, nedičevci, ki so jih razorožili Britanci, zgrnili na vetrinjsko polje. Boji med Jugoslovansko armado in ustaši so se končali šele 16. maja pri Pliberku, zadnji večji spopad pa je bil pri Jezerskem naslednjega dne. V vetrinjskem taborišču se je zbralo okrog 13.000 za orožje sposobnih moških. Domobransko vodstvo je iz njih ustanovilo 1. divizijo slovenske narodne vojske z dvema brigadama in štirimi polki. Ta vojska je bila torej še naprej organizirana in bi lahko v nekaj urah sprejela orožje, zatem pa kot dovolj usposobljena za bojno dejavnost začela vojaške operacije. Namesto tega pa so Britanci del beguncev poslali nazaj na jugoslovansko ozemlje.

Vendar to ni pomenilo konca načrtov za nadaljevanje državljanske vojne v Sloveniji in Jugoslaviji. Del domobrancev, ki jih Britanci niso vrnili v Jugoslavijo, je ostal še naprej na Koroškem in v Furlaniji, še vedno tudi vojaško organiziran. Kot takšen je pošiljal manjše skupine v Slovenijo, da bi zanetile vstajo. Prav tako se je po težko dostopnih krajih skrivalo nekaj nekdanih domobrancev in četnikov. Šele okrog 1950, ko se je večina beguncev razsela po vsem svetu, so s takšnimi poskusi vsaj v slovenskem merilu v glavnem prenehali. Kljub večji oddaljenosti od mej je bilo glede tega v drugih jugoslovanskih deželah precej bolj vroče, gverila pa bolj množična. Predvsem velja ta za četnike, ki so imeli precejšnjo oporo med ljudstvom v srbskih predelih in Črni gori, v očeh precejšnjega dela javnosti Zahodne Evrope in Združenih držav Amerike pa so veljali za nekakšno odporniško gibanje. Tako se je v zadnjem obdobju vojne po umiku iz Srbije jeseni 1944 na območju ob reki Sutjeski zbralo okrog 12.000 četnikov, ki jim je poveljeval neposredno Draža Mihailović. Še vedno je upal, da se bodo Britanci in Američani izkrcali v Dalmaciji in od tam posegli v razreševanje jugoslovanskega vozla ter da se jim bo lahko pridružil, zato se s svojo vojsko razen manjšega dela ni umikal z Nemci proti Avstriji in Italiji. Ko pa je postalo očitno, da britansko-ameriške intervencije ne bo, je načrtoval gverilsko vojno in nazadnje vstajo v osrednjem delu Jugoslavije. Toda 3. korpus Jugoslovanske armade in 3. divizija Knoj sta četniško vojsko obkolila in napadla in pri tem jima je pomagalo jugoslovansko vojno letalstvo z 21 letali. Boji so trajali od 2. do 29. maja 1945, več tisoč četnikov je padlo, bilo zajetih ali pa so se sami predali, preostali pa so se razpršili v manjše skupine in se poskrili, vendar so še vrsto let nadaljevali gverilsko vojno. Draža Mihailović je bil ujet šele marca 1946. Podobno je bilo tudi na Hrvaškem. Posamezne ustaške enote so se že marca, aprila in maja 1945 načrtovano razpršile po odročnih krajih, da bi nadaljevale vojno na gverilski način. Vrsto let so dobivali ustaši izdatno pomoč od svojih somišljenikov iz tujine in beguncev, njihov cilj je bil zanetiti vstajo Hrvatov. Še pred nekaj leti so poslali v Bosno iz Avstralije oboroženo skupino.

Vsemu temu dodajmo še britansko-ameriško politiko do nove Jugoslavije. Prejšnje zavezništvo in pomoč sta se maja in junija 1945 hitro sprevrgla v dokaj sovražne odnose. Povod za to je bil nadzor nad strateško važnimi kraji in deli (Trst in Istra), dejanski vzrok pa odpor do družbenih sprememb v Jugoslaviji. Končalo se je z izsiljenim umikom Jugoslovanske armade s Koroške, iz Istre, Trsta in z dela Primorske. Odnosi so se tako zelo zaostрили, da je grozil vojni spopad. K sreči do tega skrajnega koraka ni prišlo, čeprav so bili odnosi dolga leta dokaj napeti. Kaj se je dogajalo v zakulisju, zaenkrat še ne vemo, odgovor na vsa ta vprašanja bi lahko našli le v arhivih Združenih držav Amerike, Sovjetske zveze in Velike Britanije, vendar jih je veliko deloma ali sploh nedostopnih. Lahko le ugibamo, ali miru v Evropi morda niso rešili zelo oddaljeni Japonci, ki poleti 1945 še niso položili orožja in ga še dolgo ne bi, če jih ne bi v hrbet napadla Rdeča armada.

V takšnih negotovih, lahko rečemo da tudi grozečih razmerah so jugoslovanske (in tudi slovenske) oblasti z vrnjenimi pripadniki vojaških organizacij, ki so se med vojno pod nemškim poveljstvom bojevale proti Narodnoosvobodilni vojski in partizanskim odredom Jugoslavije oziroma Jugoslovanski armadi, po 9. maju pa so iskale novega zaveznika, ravnale tako, kot pač so. Tolikšno število ljudi po zaporih in taboriščih, dobro izurjenih in izkušenih starih vojakov, prežetih z mržnjo do vsega, kar je le malo

dišalo po kakih načrtih za uvedbo socializma, je pomenilo za Jugoslavijo veliko nevarnost od znotraj. Če računamo, da jih je bilo vsaj kakih 100.000, bi samo za stražarje potrebovali vsaj trikrat toliko vojakov. Če bi se jetniki ob morebitnem napadu na Jugoslavijo uprli in če bi jim napadalci z letali pripeljali orožje, bi zlahka iz zaledja podrli vse njene obrambne načrte. Če bi zanje razglasili splošno amnestijo in jih izpustili, je težko reči, kaj bi se zgodilo. Zgodovino pisje namreč ne prenese ugibanj, kaj bi bilo, če bi se nekaj zgodilo ali če se ne bi. Vrh tega je vodstvo Osvobodilne voje imelo z amnestijami slabe izkušnje, ponujalo jih je vse od poletja 1942, vendar niso imele kaj dosti odziva. Zato je tudi v tem primeru prevladal strah, da bi amnestirani pripadniki kvizlinških enot okrepili obstoječo gverilo v Jugoslaviji, tako da bi se utegnili razširiti v upor večjih razmer ali v dolgotrajno državljansko vojno, še hujšo, kot je bila prejšnja. Prav tiste čase so se zaostrovale razmere tudi v sosednji Grčiji, kar je vsekakor vplivalo tudi na jugoslovanske odločitve. Potem ko je ELAS (grška narodnoosvobodilna vojska) 12. februarja 1945 kapituliral, so monarhistične oblasti začele pogrom zoper nekdanje partizane. Zato mnogi niso izročili orožja, marveč so se z njim zatekli v hribe. Iz teh beguncev je že konec 1946 nastalo 32 partizanskih odredov z okrog 20.000 pripadniki.

Nazadnje naj omenim še nekaj predlogov o nadaljnjih nalogah našega zgodovino-pisja in publicistike, v zvezi s tem pa tudi bodočih nalogah in usmeritvi založb, kot sta Borec in Partizanska knjiga, pa tudi revije Borec. V močno spremenjenih razmerah zaradi večstrankarskega sistema, ko mnoge založbe in revije sploh ne bodo hotele objavljati del, ki obravnavajo dogajanje 1941–1945 (pa tudi prejšnjega in kasnejšega), ali pa bodo to skušale na nesprejemljiv način (potvarjanje), bi bila naloga omenjenih institucij nadaljevati s tiskanjem nepristranskih prikazov tega obdobja. Prepričan sem, da bodo številni bralci dokaj hitro sprevideli, da je vse tisto (ali vsaj marsikaj), kar jim zdaj ponujajo nekateri skrajneži, laž, in da bodo raje segali po zgodovinsko potrjenih in resnično podanih delih ter da bodo takšna dela našla zadosti kupcev.

FRANCE PEROVŠEK

Vaša vprašanja v določenem obsegu vsiljujejo ton odgovorov. Zato se ne bi ustavljal pri vsakem posebej, temveč bi skušal v strnjeni obliki podati nekatere svoje poglede na njihovo vsebino.

V vprašanjih večkrat poudarjeno stališče, da je predstavljal narodnoosvobodilni boj predvsem (že) prakso revolucije, ni objektivno. Narobe, vseskozi je bil pretežno uveljavljen narodnoosvobodilni značaj boja slovenskih partizanov. O boljševiskem značaju tega boja je v tistem času govorila v glavnem belogardistična oziroma domobranska propaganda. Dovolj je pogledati samo takratni »legalni«¹ slovenski tisk, ki je izhajal pod italijanskim in nemškim okupacijskim varštvom. Vodstvo narodno-osvobodilnega boja na Slovenskem je bilo zelo občutljivo do posameznih sektaških in »revolucionarnih«² pojavov, zlasti v prvih letih narodnoosvobodilnega boja, in jih je ocenjevalo kot objektivno pomoč okupatorju in sestavnemu delu njegove vojske – belogardistom in domobrancem. Sam sem opravljal nekatere odgovorne naloge v partizanski vojski in na terenu in sem občutil skrb narodnoosvobodilnega gibanja, da se njegov oboroženi del ne sprevrže v eno od vojujočih se strani v t.i. državljanski vojni. Sektaški kadri v partizanskih enotah in na terenu so bili praviloma hitro zamenjevani z novimi, v glavnem mladimi ljudmi, ki niso bili obremenjeni s kominternovsko ideologijo in cilji. Spominjam se leta 1942, ko je bil zaradi znanih deviacij zamenjan del poveljniškega kadra v partizanski vojski. Z devetnajstimi leti starosti sem moral prevzeti naloge, ki so jih marsikje imeli starejši, z bogatejšo predvojno politično izkušnjo pri partijskem delu. Brez vsakih kominternovskih tečajev ali seminarjev, brez »študija«³ zgodovine VKP(b) in boljševiske opcije glede naše povojne družbene ureditve je bila prav takim kadrom naložena skrb za uspešnost oboroženega boja proti okupatorju in za širjenje ter utrjevanje Osvobodilne fronte kot nadstrankarske osvobodilne organizacije slovenskega naroda.

V Osvobodilno fronto in partizane smo prišli brez boljševiške indoktrinacije. Protifašistično usmerjeni mladi ljudje smo svojo politično opredelitev gradili na domoljubnih in ne marksistično-leninističnih temeljih, slednje nam tudi ni »omogočal« vzgojni sistem, v katerega smo bili takrat vpeti. Zaradi tega so tudi lahko bili v političnem delovanju poveljniškega kadra in terencev vedno v ospredju Osvobodilna fronta in njeni cilji. Da je bilo tako, po svoje dokazuje tudi dejstvo, da celo večina vodilnih kadrov v partizanskih enotah v Sloveniji do leta 1943 ni vedela ne za Tita ne za nikakršno »vodstveno« vlogo centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije in Jugoslavije. Bili pa so angažirani za energično odpravljanje pojavov sektaštva, samovoljne boljševizacije našega boja s strani posameznikov ali skupin v našem gibanju, ki »so se šli« na trenutke tudi krvavo »revolucijo« in nam s tem prizadejali neprecenljivo moralno in politično škodo. V tej zvezi je znan tudi oster javen nastop vodstva narodnoosvobodilnega boja proti t. i. vojvodstvu na osvobojenem ozemlju leta 1942. Prav tako je tudi znano, da so bili nosilci take »revolucije« kaznovani.

O narodnoosvobodilnem boju kot revoluciji se je pri nas »uradno« začelo govoriti šele po letu 1948, ko je Stalin v bistvu napadel narodnoosvobodilni začetaj partizanskega boja in možnost, da naš povojni razvoj ne bi potekal po boljševiškem klišeju. Vzrokov za odklanjanje sodelovanja z Osvobodilno fronto ni bilo možno motivirati z odporom proti boljševizmu. Pa tudi če bi bil odpor proti Osvobodilni fronti tako ali drugače zaradi politične nepomirljivosti neogiben, bi lahko tiste politične sile, ki so zasnovale belo gardo oziroma domobranstvo in črno roko, organizirale svoje osvobodilno gibanje in vojsko in se tako odkrito spopadle z okupatorji. Na zahodu je bilo tako. V Italiji, Franciji in drugod so bile desne politične sile v nekaterih primerih (Francija!) v tem smislu najmanj toliko, če ne celo bolj dejavne kot pa leve. Te desne sile se niso, tako kot pri nas, obotavljale z orožjem upreti se okupatorju zaradi bojazni, da bodo s tem škodovalle lastnemu narodu, saj zavojevalec vedno izvaja represije nad upornim okupiranim ljudstvom. Konec koncev so morali vsi v protihitlerjevski koaliciji, tudi izven bojišč, zavestno veliko žrtvovati, če so hoteli obvladati in premagati fašistično agresijo (npr. zbombardirani London itd.).

Če bi se torej na naših tleh že med vojno, predvsem pa takoj po njej, spopadle različno idejnopolično usmerjene odporiške oborožene formacije, ki bi se neizprosno borile proti okupatorju, bi lahko govorili, da je šlo za državljansko vojno. Zato je govorjenje o državljanski vojni v Sloveniji politični cinizem, saj avtorji te trditve dejansko izenačujejo narodnoosvobodilni boj z državljansko vojno, kakršna je bila v Rusiji po oktobrski revoluciji. S tem zanikujejo dejstvo, da je bil boj slovenskih partizanov sestavni del protihitlerjeve koalicije v drugi svetovni vojni.

Vse to posebej poudarjam zato, ker se ekscesni pojavi, ki spremljajo vsak oborožen boj in so tudi partizanskega, razglašajo za njegovo temeljno značilnost. Glavna partizanske generacije ni vedela nič, kako in v kakšnem obsegu je centralni komite Komunistične partije Slovenije med vojno komuniciral s centralnim komitejem Komunistične partije Jugoslavije, kakšne direktive je sprejemal in kako jih je uresničeval. Ta generacija jih ni občutila, saj se nihče od vodilnih pred njo ni skliceval nanje. Sklicevali so se na stališča in povelja izvršnega odbora Osvobodilne fronte in glavnega štaba naše partizanske vojske, ki sta gradila in uveljavljala vojnopolitično strategijo izključno na temelju dejanskih razmer v medvojni Sloveniji. Tudi za partijsko članstvo je obstajala samo slovenska partija, ki je bila za svoj prispevek narodnoosvobodilnemu boju odgovorna izključno Slovencem. Če so na redkih partijskih tečajih v kasnejših letih vojne za ozek krog udeležencev govoril o dveh fazah revolucije, je to zanje ostalo v učilnicah in ni bilo dano v »široko uporabo«. Tudi popolnoma nepotrebna dolomitska izjava ni nastala izključno zaradi boljševiške zanesenosti vodstva Komunistične partije Slovenije, temveč predvsem zaradi razmer po veliki italijanski ofenzivi leta 1942, še bolj pa zaradi dogmatičnega pritiska z juga, ki je slovenski komunistični partiji očital, da se bo utopila v Osvobodilni fronti. Vsak povprečen zgodovinar bi že moral poznati vlogo, s katero je prišel malo pred tem v Slovenijo Arsa Jovanović, in

vse, kar je bilo s tem obiskom povezano. Politične razmere v partizanski vojski in na terenu so bile namreč pretežno take, da dolomitske izjave niso upravičevale. Za nas je bila Osvobodilna fronta vse! Kar pa se Komunistične partije Slovenije tiče, pa je bila v okoljih, v katerih sem deloval, njena osnovna preokupacija utrjevanje Osvobodilne fronte in uveljavljanje vojne učinkovitosti partizanskih enot. V partijo in Skoj praviloma niso prihajali karieristi, temveč tisti, ki so dejansko nadpovprečno osebno tvegali. Člani partije, zlasti pa še Skoj, so bili predvsem »topovska hrana« v nemogočih razmerah za bojevanje (bombaši, pripadniki udarnih enot, posebne diverzantske skupine, vojaški obveščevalci v nasprotnikovem zaledju itd.).

Seveda pa je bilo za naš povojni družbeni razvoj usodno, da se takoj po končani vojni ni revitalizirala pluralnost Osvobodilne fronte iz časa pred dolomitsko izjavo. Tako ni bilo omogočeno, da bi nestrankski značaj Osvobodilne fronte, temelječ na idejnopoličnem pluralizmu, odprl pot konkurenci ustvarjalnih projektov in kadrov, in sicer na temelju objektiviziranih narodovih interesov. Tako imenovane druge nacionalizacije, kratkotrajne, vendar rušilne in tragične kolektivizacije ter elementov vladanja policije nad vsem, tudi nad partijo, ne bi bilo. Vsemu temu bi se izognili in Slovenija bi obdržala ter celo razširila nekatere pridobitve iz narodnoosvobodilnega boja. Na drugi strani pa bi že takrat odigrala nekaj te vloge, ki jo ima v Jugoslaviji danes, ne glede na to, da je našo državo v naročje Sovjetske zveze in boljše vizma sploh pehalo tudi enostransko opredeljevanje zahodnih zaveznikov za Dražo Mihailovića v začetnih letih našega boja, ob njegovem koncu pa za Italijo, ko je šlo za tržaško vprašanje.

O »zločinskem postopanju«, ki naj bi bilo prikrivano z oznako »napake narodnoosvobodilnega boja«, pa bi dejal tole: »zločinsko postopanje« ni bilo v ničemer vgrajeno v temeljne cilje narodnoosvobodilnega boja. Uničevanje življenj pripadnikov Osvobodilne fronte na Urhu, pobijanje črne roke, dogajanja na gradu Lisičje pri Škofljici in drugod, vse to je bilo tako rekoč pred očmi belogardističnega oziroma domobranskega vodstva. Dejal sem že, da je bilo partizansko »zločinsko postopanje« na ravni ekscesov in pogromov, ki so jih povzročili posamezni dogmatiki, sektaši, mentalno neuravnovešeni ljudje ali pa določeni ozki dejavnostni sektorji, ki narodnoosvobodilnemu gibanju in narodnoosvobodilnemu boju kot celoti niso dajali osnovnega značaja. Če bi bilo res slednje, bi te stvari ne bile dolga leta zavite v temo in imele značaja tabu tem, s katerimi glavnina partizanske generacije ni imela opraviti nič in zato zanje tudi ne odgovarja, saj je dobila nad njimi pregled šele po vojni, takrat kot druga javnost. Če bi o repatriiranih domobrancih odločala najširša partizanska javnost, bi bila njihova usoda drugačna. Jaz, na primer, sem izvedel za Kočevski Rog precej let po končani vojni iz ust Edvarda Kocbeka, za resnico o dachauskem procesu leta 1968, za Teharje pa šele lani.

Vse, kar sem povedal tu, se nanaša na narodnoosvobodilni boj, ki je bil zaokrožena celota in ga zato ni mogoče mazati s povojnimi političnimi, gospodarskimi in pravnimi deviacijami, ki jim je botroval politični monizem. Povojni razvoj je poglavje zase, ki pa ima kljub sedaj izključno negativnemu prikazovanju tudi veliko svetlih in nepogrešljivih dejanj. Če teh ne bi bilo, bi se Slovenija ekonomsko, kulturno in tudi politično že davno sesula in bi bila sedaj mrtev rokav ob veletoku gigantskih družbenih sprememb, ki so jim priča ne le na Vzhodu, temveč po vsem svetu. Sedanja slovenska kriza je kriza moderne države, ne pa propadle dežele hlapcev in dekel. Vse, kar je bilo narejeno, pa seveda niso ustvarjali le neki politbiroji, temveč ljudje, večina slovenskega naroda, ne glede na to, na čigavi strani so bile sedanje starejše generacije. Proces narodne sprave se je zato začel že pred desetletji.

O narodni spravi, ki naj dobi vseobsegajočo formalnopravno, moralno in politično vsebino, pa bi dejal naslednje: strinjam se z etičnimi izhodišči, na katerih jo je že pred leti začela utemeljevati Spomenka Hribar, ko je predlagala, naj ta sprava dobi tudi javen, zunanji izraz. Ne strinjam pa se z njeno trditvijo, da je narodni razkol in oboroženi spopad Slovencev med drugo svetovno vojno sprožila državljanska vojna.

Če bi Spomenka Hribar doživela drugo svetovno vojno na slovenskih tleh kot odrasel človek ali celo kot njen aktivni udeleženec, bi bila njena sodba, če že ne drugačna, pa vsaj popolnejša. Vendar cenim njen pogum, s katerim se je vsega tega lotila, predvsem pa njeno privrženost humanizmu do take ravni, da je ta pogum tako sprostil. Privrženost humanizmu pa odpira med drugim tudi vrata toleranci in sposobnosti prisluhniti drugim, zlasti še tistim, ki iz enakih pobud osvetljujejo zgodovinska dejstva iz njihovega celovitega nastajanja, in to v vlogi živih prič tedanjega časa. Popolnoma odgovorno trdim, da ne bi sodeloval v gibanju s takimi lastnostmi, kot se sedaj pripisujejo narodnoosvobodilnem boju, oziroma bi ga zapustil, kakor hitro bi te lastnosti spregledal. Toda ob zatonu svojega življenja gledam na narodnoosvobodilni boj še vedno tako, kot sem o njem govoril v tem prispevku. Ne čutim, da bi pripadal temni plati novejše zgodovine slovenskega naroda. Če pa posije sonce tudi na tisti njen del, ki je bil po vojni uradno čisto temán, pa čutim kot Slovenec olajšanje. Toda ne za ceno, da sedaj enako uradno potemni tisto, kar je bilo med drugo svetovno vojno svetlo, ne glede na spremljajoče zlovesče sence, ki so narasle zlasti ob koncu vojne.

DR. JANKO PLETERSKI

Odgovarjam na vprašanja, ki jih je za uredništvo Borca pripravil mag. Boris Mlakar. O nekaterih vprašanjih v njej sem govoril že na shodu Zveze združenj borcev NOV Slovenije 20. marca 1990 v Cankarjevem domu v Ljubljani (objava v Delu, 22. marec 1990, in v TV-15 istega dne), zato odgovorov tukaj ne bom ponavljal. Pripominjam le, da je izjava predsedstva republike pač izjava tega predsedstva in da jaz govorim o njej po svojem osebnem videnju.

Izhajam iz postavke, da govorimo o narodni in državljanski spravi ali umiritvi, o načinu obnašanja in pospeševanju okoliščin, ki naj utrjujejo takšno skupno državljansko držo, ki je izjemno pomembna za našo narodno in državno prihodnost. Ne gre niti za zgodovinarsko pravdo niti za diplomatska pogajanja za zeleno mizo, gre za ljudi in njihovo prihodnost, ki pa je tukaj že danes.

Anketa je napisana bolj z vidika kritike izjave predsedstva, in to v smislu sprejemanja teze, ki ni (še) zgodovinopisna, namreč o krivdi revolucije za pojav oborožene in politično-policijske kolaboracije dela slovenske politike med sovražno zasedbo. Anketa sprejema v tem okviru tezo o državljanski vojni kot določujočem dejstvu za oceno vsega tega dogajanja in seveda tudi kot izhodišče za tisto »spravo«, ki ji je pogoj, da vsi priznamo upravičenost te in takšne kolaboracije. S tega vidika je seveda razumljivo, da anketa postavlja, poleg časovnega in terminološkega momenta, v središče pozornosti dejstvo, da izjava predsedstva ne omenja pojma »revolucija«. Tako smo zdaj v položaju, da pravzaprav ne govorimo toliko o problemu narodne in državljanske sprave ali umiritve, kot da odgovarjamo na videnja ankete.

Revolucija, ali bolje, revolucionarnost narodnoosvobodilnega boja, ki ga je vodila Osvobodilna fronta in z njo Komunistična stranka Slovenije, je v izjavi predsedstva vsebinsko obsežena v omembi kočevskega zbora kot najdoločnejšega identifikacijskega dejstva v procesu nastanka današnje Republike Slovenije. Kočevski zbor je bil najvidnejše revolucionarno dejanje Osvobodilne fronte v smislu zavračanja »vrnitve k staremu« in s tem v razmerju do jugoslovanske vlade v emigraciji. V razmerju do okupatorja je bil prvovrstno dejanje odpora. Nekateri dediči »protikomunistične« kolaboracije so dosledni njenemu ravnanju, ko to dejanje zavračajo še danes. Ali pa je v vsem boju Osvobodilne fronte, ki je do tega dejanja pripeljal, mogoče ločiti revolucionarno plast od narodnoosvobodilne plasti, kakor to pojmuje anketa? Ali je zgodovino kočevskega zbora mogoče raztrgati na »tandem« revolucija-narodnoosvobodilni boj? In z druge strani. Ali je v odporu nasprotnikov Osvobodilne fronte proti vsemu, kar je kočevski zbor pomenil in izrazil, mogoče razločiti tandem protirevolucija-kolaboracija? Ali ne gre bolj za pojav, podoben fantaziji o dr. Jekyllu in mr. Hydeu?

V tezah ankete se postavlja retorično vprašanje: »Je taka postavitev korektna in ali se je bilo potemtakem sploh mogoče izviti iz tedanjega tragičnega klobčiča?« Na

ključnem mestu se potem postavi trditev, da je dejstvo, da »je torej tedaj bila revolucija v teku«, bilo odločilno za to, da so se tisti, ki so se te prihajajoče revolucije iz političnih, ideoloških ali razrednih vzrokov »bali«, odločili za »protirevolucionarni upor«, in to tako, da so se naslonili na okupatorja in sprejeli od njega orožje. Kljub temu da so vedeli, da bodo doživeli »oznako« narodnega izdajstva. Zanimivo se bere mnenje ankete, da so poleg te možnosti, za katero so se dejansko odločili, »imeli na razpolago več opcij«. Rad bi izvedel, katere možnosti so to. Toda o dejansko izbrani anketi pravi, da je za njeno izbiro spet predvsem kriva sama revolucija, ki je »uhajala« v drugo fazo, pri čemer je počela zločine, ki so se dosedaj prekrivali z oznako »napake narodnoosvobodilnega gibanja«.

Kako bi bilo, če bi vendar enkrat opustili prakso totalitarnih dogmatikov, ki pri nobeni razlagi in opravičevanju svojega ravnanja ne morejo shajati brez iskanja sovražnika, ki je vsega kriv? Kako bi bilo, če bi enkrat stvar poskusili premisliti iz stvari same? Morda približno tako, kot je to v svojem dnevniku 1. septembra 1942 poskušal storiti Edvard Kocbek? »Okupator je s svojim silnim vojaškim pritiskom prebudit tiste zadrževalne sile na Slovenskem, ki čutijo večjo bližino do njegove konservativne miselnosti kakor do napredne miselnosti slovenskega osvobodilnega gibanja... Na Slovenskem so razmere z začetkom vojne tako dozorele, da so bile možnosti za diferenciacijo dane z okupacijo samo. Ta diferenciacija se je začela spričo dejstva, da nas je fašizem grobo podjarmil in nam določil nečloveško usodo, poglobila pa se je ob splošnem in jasnem spoznanju, da je dosedanja trnova pot slovenskega naroda posledica kapitalistične družbe in njene imperialistične politike. Pri nobenem narodu Evrope ni fašizem povzročil tako splošnega narodnega odpora in pri nobenem narodu Evrope se narodna problematika ni tako hitro in zakonito povezala z družbeno problematiko... Nasproti nam je danes stopila vojaško in politično organizirana bela garda... Od danes naprej se nam ni boriti le zoper okupatorja, temveč tudi zoper njegovega organiziranega domačega pomagača... V eno celoto so se združili vsi tisti, ki se kakor koli bojijo prebujajočega se slovenskega delovnega človeka, ki se bojijo upornega človeka sploh... ki kratko in malo svoje napačne predstave o pravici istijo s svojimi napačnimi predstavami o resnici... Čim bolj se vživljam v poročila, ki govore o ekstazi preprostih podeželskih ljudi, o njihovem strastnem protikomunizmu, o nečloveških nagonih, ki se prebujajo v njih, o moralni in teološki ponaredbi religije, o oboroženih kaplanih in zanesenjaških študentih, tem bolj pošastno predstavo dobivam o klerikalizmu. Klerikalizem je v svojih posledicah krščanstvu nevarnejši od še tako protikrščanskega nazora... Zdaj se začenja boj na nož... Odpira se doba državljanske vojne. Po vsej Sloveniji bo zadivjal smrtni ples, ki bodo o njem govorili zanamci s posebno pretresljivostjo...«

Nikakor ne zanikam, da je k učinku napak narodnoosvobodilnega gibanja (in tega političnega značaja jim ni mogoče odrekati), treba odkrito prišteti tudi negativne učinke, ki so jih povzročila nekatera v resnici izvršena dejanja hudodelskega značaja. Sta pa dva metodološka pogoja, ki ju je treba dosledno upoštevati. Prvi je, da se takšna dejanja korektno preverijo po zgodovinskih virih ali na kak drug danes še možen način (in ne kar po »črni« ali pa podobno sestavljenih propagandnih spisih). Drugi pa je, da se vsa takšna ugotovljena dejanja ne pripišejo kar počez »revoluciji« in njeni misli, da bi se dokazovalo, kako logična je bila odločitev za oboroženo in politično-policijsko kolaboracijo. Zgodovinsko mesto takšnih dejanj je treba pogledati najprej posamično in šele potem ugotavljati splošne poteze.

Zavračam pa tezo, da je za izvršeno izbiro med več opcijami, ki so po besedah ankete (in po mojem lastnem mnenju) bile »na razpolago«, odgovorna predvsem, če že ne edina, Komunistična stranka Slovenije s svojimi pripravljalnimi revolucionarnimi akcijami. Bila bi prevelika preproščina, če bi to verjeli. Odločitev za narodnoosvobodilni odpor in odločitev za protirevolucionarno oboroženo in politično-policijsko kolaboracijo, obe imata svojo predzgodovino, ki jo moramo upoštevati in, seveda, raziskovati, ker jo le slabo poznamo. Na znanstvenem posvetu ob 25. obletnici

Osvobodilne fronte slovenskega naroda se je prof. Fran Zwitter v diskusiji dotaknil vprašanja, ki še čaka raziskovalce. Dejal je: »Ne bi bilo moralne legitimacije (Osvobodilne fronte) za zahtevo, naj ljudje tvegajo svoja življenja, če bi bila pred junijem 1941 politika drugačna... Ne gre samo za tiste, ki dajejo direktive, in za druge, ki tem direktivam slede, ampak gre za akcijo in protiakcijo, medsebojno dopolnjevanje, in moramo iz ozračja silovite narodne ogroženosti v letu 1940 in iskanja izhoda iz tega razumeti okoliščine, iz katerih se je potem leta 1941 logično rodila Osvobodilna fronta.« (Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1966, str. 269.) Osvobodilna fronta junija 1941 ni bila nikakršna oblast, ki bi ljudem lahko ukazala upor proti sovražnemu napadalcu. A da je upor bil obramba, je vsekakor prvo temeljno dejstvo, ki pa se ga rado pozablja. Dejstvo je, da je na klic Osvobodilne fronte bilo vse večje število ljudi pripravljenih tvegati svoja življenja. Najmanj, kar so bili upravičeni pričakovati od drugače mislečih, je bilo to, da jih ne ovirajo, če jim že nočejo pomagati.

Na drugi strani je dejstvo, da je v dogajanjih prejšnjih let bilo že utrjeno stališče pomembnega dela vladajoče slovenske politične strukture, da je vsak socializem nasproten nauku katoliške cerkve, zlasti pa da je vsakršno sodelovanje s komunisti nesprejemljivo in da je Komunistično partijo Slovenije treba dosledno izključevati iz legalnega delovanja. Ostati mora ustavno prepovedana in preganjana. Samo spomnim naj na obsežno encikliko papeža Pija XI. *Quadragesimo anno*, z dne 15. maja 1931, ki pravi, da »nihče ne more biti istočasno dober katolik in pravi socialist«, da je pojem »krščanski socialist« protisloven izraz. In na prav tako obsežno encikliko istega Pija XI. *Divini redemptoris*, z dne 19. marca 1937, katere politično jedro je v obveznem navodilu: »Komunizem je po svojem bistvu zmoten in nihče, ki želi rešiti krščansko civilizacijo, ne sme z njim sodelovati v kakršnemkoli že podjetju.« Premnogi odgovorni so to razumeli ne samo kot prepoved sodelovanja, ampak že kar kot opravičilo vsakršnega nasprotovanja, in to vsakomur, ki kakorkoli sodeluje s komunisti. Sklep je bil na dlani že vnaprej: Osvobodilni fronti je treba nasprotovati z besedo in dejanjem!

Tajno sestavljanje seznamov za Slovensko legijo, ki so menda že maja ali junija 1941 obsegli kar 5000 imen ljudi, ki so sprejeli tudi nekakšno prisego, dokazuje, da so vodstvo Slovenske ljudske stranke in njemu bližnji politiki v načelu sprejemali misel o odporu okupatorju. A z dvema pridržkoma: da se z uporom počaka do zadnjih dni vojne (če bo ta zmagovita za Anglijo in njene morebitne zaveznice) in da se iz priprav na ta upor in sploh iz vsakršne politične kombinacije dosledno izključijo komunisti. Od teh dveh pridržkov je postal usoden prvi. Če bi Slovenska legija nastopila kot odporniška sila v času, ko je dejansko bila še brez konkurence, bi se stvari zasukale drugače, kot so se. Taktika čakanja je usmerila ljudi k iniciativi Osvobodilne fronte, ne oziraje se na stare strankarske pripadnosti. Ali bo mogoče kdaj ugotoviti, koliko od prvotno vpisanih članov v Slovenski legiji je potem bilo dejavnih v Osvobodilni fronti? Dejstvo je, da je vodstvo okrog Slovenske ljudske stranke kmalu moralo z grozo ugotoviti, da »ljudstvo drvi« za Osvobodilno fronto. Zelo otipljivo izražata dejansko pripravljenost in željo po aktivnem nastopu proti okupatorju v Ljubljani dve okrožnici Prebujene Slovenije iz poletja 1941, skupine iz klerikalnega tabora, ki je bila takrat (a ne za dolgo) nezadovoljna s taktiko vodstva: »Narodna sodba mora brezobzirno zadeti vse, ki so s svojo nesposobnostjo, koruptnostjo in amoralnostjo skozi 23 let zastrupljali zdrave sile jugoslovanskih narodov in tako postali pravi očeti naše letošnje velikotedenske sramote (aprilskega zloma Jugoslavije).« Okrožnici sta šteli za »zločinsko« mišljenje, »da bi Slovenci lahko roke križem držali in čakali, da bi nas odrešili prijatelji«. Popolnoma nedvoumni sta tudi glede politične policijske kolaboracije: »Zato ne imejte napram ovaduhom nobenih ozirov, temveč jih brez usmiljenja iztrebite iz naših tal!« In sploh glede kolaboracije: »Vsako sodelovanje, kolikor gre na rovaš narodne časti, naše svobode in narodnega imetja, je narodno izdajstvo. Osebe, ki bi se prostovoljno z njim omadeževale, bodo postavljene pred nepristransko narodno sodišče.« Ali še ostreje v drugi okrožnici: »Ne bomo čakali, da pride splošni polom, v čigar zmedi bi mogli Judeži brez kazni odnesti pete.

Obračunajte z odpadniki že sedaj brezobzirno!» (Navedeno po razpravi Franceta Škerla, Prispevki k zgodovini razvoja nasprotnikov Osvobodilne fronte v letu 1941, 21, Zgodovinski časopis, 1967, str. 97.) Nota bene! Tako so pisali izrecni antikomunisti! Iz njihovih besed, naj so izvirale iz prepričanja ali pa iz taktičnega preudarka, veje duh časa. Časa, v katerem je Osvobodilna fronta doživljala tisti nagli vzpon, ki je konservativne politične vrhove in vse ideološko pogojene antikomuniste in antisocialiste spravil iz ravnotežja in jih pripeljal do paničnih reagiranj, od katerih se niso več znali niti hoteli dovolj odločno odtrgati. »Predolgo so bili na oblasti, da bi mogli mirno stvarno gledati na osvobodilno gibanje, ki ga vodijo napredne sile.« Tako je 6. aprila 1944 stvar zelo preprosto, a najbližje bistvu pojasnil Lojze Ude, človek, ki se je na Slovenskem najdlje znanstveno ukvarjal z vprašanjem naroda in ki je z vsem svojim ravnanjem izpričeval držo strankarsko nevezanega poštenega slovenskega narodnjaka. (Slovenci in jugoslovanska skupnost, Obzorja, Maribor 1972, str. 368.) Taktika čakanja in odlašanja upora proti okupatorju na trenutek, ko bi tik pred koncem vojne ne bilo več »nepotrebnih žrtev« in bi ob zlomu okupatorja ne prišlo do zmede, ki bi preprečila obnovo zakonite oblasti, vse to je imelo neki prav v sebi, piše angleški zgodovinar Stephen Clissold: »Toda ignoriralo je bistveni dejavnik: neustavljivo nujno ljudstva po takojšnji akciji.« (A short history of Yugoslavia, Cambridge University Press 1968, str. 215.)

Odločitev, da se v nasprotovanju zoper delovanje Osvobodilne fronte uporabi metoda javne ovadbe, je bila grozljiv korak k prepadu narodnega razkola. Storjen je bil še pred koncem leta 1941. Odločitev, da se to nasprotovanje stopnjuje z vstopom v okupatorjevo oboroženo formacijo Milizia volontaria anticomunista (lani smo brali, da imajo nekdanji pripadniki MVAC menda možnost dobiti od Italije neko plačilo – primeri v Hercegovini), je bila potem (logičen?) skok v brezno razkola. To je temeljno dejstvo, ki ga ni moč izbrisati iz zgodovine. Gotovo pa je tudi to dejstvo mogoče in treba preseči v travmatičnem smislu v imenu prihodnjega skupnega življenja! A samo tako kot vse druge travmatične doživljaje iz tega časa v naši zgodovini, namreč, da ga izpostavimo belemu dnevu in se mu potem duhovno prilagodimo.

Gotovo je treba natanko raziskati tudi vprašanje, kakšna je bila pri tej odločitvi vloga ideologij. Kajti bilo jih je več. Katera je npr. ideologija, ki vabi Slovence v boj mladih narodov Evrope pod vodstvom Nemčije za zmago nad boljšeizmom in kapitalizmom? (Prav ste prebrali: in kapitalizmom!) Tako je namreč zapisano v Pozivu za ustanovitev Slovenske domobranske legije septembra 1943, ki ga je podpisalo poveljstvo slovenskih domobrancev. In katera je npr. ideologija, ki pravi o nekaterih slovenskih duhovnikih, da so padli, ker so poleg velike domovinske ljubezni upoštevali tudi stališče papeža do komunizma(!). Tako je bilo rečeno v javnem odgovoru domobranskega propagandista Stanka Kocipra (tudi slovenskega pisatelja) dne 13. oktobra 1944 duhovniku dr. Alojziju Kuharju (znanemu politiku in publicistu Slovenske ljudske stranke, ki je takrat iz Londona po radiu pozival slovenske domobrance, naj vržejo stran nemško orožje, naj prenehajo ubijati lastne ljudi in naj pomagajo v boju za svobodo svojega lastnega naroda). Ali je to ista ideologija, ki je narekovala domobranskemu kuratu (vojaškemu duhovnu) Zormanu, da je 6. oktobra 1944 na pogrebu padlih četnikov v Lahovčah pri Kranju terjal: »Boljše je, da ves Slovenski narod v borbi junaško umrje, kakor pa, da živi v komunistični hudobiji!« Ali je to »hudobijo« pojmoval ideološko ali izkustveno? Ali je pripravljenost žrtvovati kar ves slovenski narod na oltarju boja, h kateremu je pozival ta človek, izraz samo njegovega brezupa? Ali pa je to bilo stališče vodstva tega boja? In, ali zasluži ime državljanska takšna vojna, ki dopušča, da narod izkrvavi v celoti, samo da bi »hudobija« – ostala brez njega? Ali smo brez moči vse to razumeli? Kot da stojimo pred kafkovskim spletom norosti in bolečine? Zgodovina je vendarle nekaj, kar se da vsaj do neke mere spoznati, razložiti in razumeti. Poskusimo najprej doseči to mero. Zgodovina kot stroka naj nam pri tem služi. Stroka pa ni sodnica. Je le pomočnica.

Ne bom tukaj razlagal svojega razumevanja vprašanja o državljanski vojni, ki se

danes tako vztrajno ponuja, kot nekakšna brezpogojno obvezna teza ne le za spravo, ampak tudi za »moderno« zgodovino, očiščeno komunistične indoktrinacije. Nič ne velja dejstvo, da je Boris Kidrič maja 1943 javno (v Ljudski pravici) zapisal: »Dejstvo je, da ni KP nikomur in nikdar svojih delnih in končnih programatičnih smotrov niti tajila niti vsiljevala. Ljudska demokracija je tisti temelj, ki ga je KP predlagala svojim sodelavcem glede rešitve vseh vprašanj, ki presegajo okvir narodne osvoboditve.« Nič ne veljajo dokazi, da so tudi nekomunisti v Osvobodilni fronti in širše občutili življenjsko povezanost in nujnost nacionalne in socialne osvoboditve in da protirevolucionarni antikomunizem zato ni mogel upravičiti oborožene in politično-policijske kolaboracije in da v tem ni razlike med zasedenimi deželami na zahodu Evrope in takšno kolaboracijo pri nas. Kdor se je odločil za takšno kolaboracijo, je bil tudi tam zavržen, pa četudi se je skliceval na nevarnost boljše vizma. Pierre Laval je iskreno menil, da bi Francija v primeru zmage Anglije in njenih zaveznic bila neposredno ogrožena in je zato tvegala vojskovanje s francosko rezistenco, ki je hotela zmago zaveznikov. Pa tega sodišče jeseni 1945 ni upoštevalo in ga je obsodilo za kolaboracijo. Quislingu, ki se je branil z argumentom o boljše vizmi nevarnosti, je sodišče odgovorilo, da se ne upošteva to, kar želi kdo doseči v prihodnosti, ampak to, kar je storil v kritičnem trenutku, celo če bi prihodnost pozneje potrdila, da je njegov strah bil upravičen.

Na tem mestu bi želel samo ugotoviti, da partizanska stran, Osvobodilna fronta in celo zgolj Komunistična partija Slovenije sama ni nikomur nič dolžna samo zato, ker se ni uresničilo tisto upanje, ki je navdajalo »antikomunistične borce« še po sporazumu Tito–Šubašić in tudi potem, ko so vse zavezniške države polno priznale legitimnost in zakonitost nove Jugoslavije in seveda tudi Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije. Zaradi tega upanja so zavrgli možnost, da dosežejo svoje mesto v vojni Združenih narodov »za zmago nad hitlerizmom«. Že omenjena manifestativna zavrnitev nasveta, naj se odvrnejo od Hitlerjeve Nemčije, ki ga je slovenskim domobranec dal Alojzij Kuhar, je to upanje izrekla takole: »In prav tej Nemčiji bo zgodovina nekoč dala veličastno priznanje, da je edino njena in Hitlerjeva zasluga, da bo boljše vizem propadel, ker je edino ona tako zdesetkala azijske sile v službi svetovnega židovstva, da se jih bo združena Evropa lahko obranila in jih zapodila nazaj tja, od koder jih je židovski patron spustil na krščansko in kulturno Evropo.« (Slovenski dom, 14. oktober 1944.)

Velicestnega priznanja ni bilo in zgodovina je pokazala, da je bilo treba najprej premagati hitlerizem, potem šele je lahko šel razvoj Evrope svojo pot. Šele v tem razvoju se je organsko uveljavila novim izkušnjam in razmeram prilagojena in dorasla demokracija, ki je postopoma presegla tudi nekdanje korenine gibanj za skrajne socialne in idejne prevrate, ko so revolucionarni režimi sami postajali avtoritarni in breme državljanom. Nad to zaporednostjo v toku stvari se je treba zamisliti danes, ko tudi pri nas mislimo na drugačen jutri.

ZORAN POLIČ: KDO IN ZAKAJ ŽELI PREVREDNOTITI ČAS NARODNOOSVOBODILNEGA BOJA?

Zakaj nam vsiljujejo mnenje, da je bil NOB državljanska vojna? V zadnjem času in čim bolj se je razplamteval predvolilni boj, je bilo vse pogostejše slišati glasove, da pravzaprav Slovenci nismo bili udeleženci osvobodilnega boja, temveč prave državljanske vojne. Zaradi tega, pravijo glasniki te trditve, je nujno odpraviti oblast komunistov, ki so tako vojno povzročili in uveljaviti spravo kot najučinkovitejšo pot v pozabljenje vsega, kar je slovenski narod žrtvoval in pretrpel v zadnji vojni.

Prav pretresljivo je, da si upa danes kdo zapisati (glej Ivo Žajdela, Nedeljski dnevnik, 25. marec 1990), »da so se morali belogradisti boriti na strani fašistov, ker je imela Osvobodilna fronta monopol nad odporom proti okupatorju« (čeprav dogodki tistih časov potrjujejo, kako željno in z zadovoljstvom so Slovenci, ne glede na politične razlike, pričakali ustanovitev Osvobodilne fronte, saj je bila med njimi široko razpro-

stranjena zavest, da edino ona brani slovenski obstoj, ne pa, da si kaj lasti) in »ker je pobijala slovenske vernike« (čeprav je bilo *zanje* najtežje spoznanje, da tudi verniki trumoma vstopajo v Osvobodilno fronto in se skupno s komunisti in drugimi svobodoljubnimi Slovenci odločno borijo zoper okupatorja in izdajalce iz lastnih vrst). Prav zaradi tega mislim, da imamo aktivisti in borci narodnoosvobodilnega boja, ki smo bili neposredni udeleženci takratnih dogajanj, polno pravico povedati svojo resnico in svoje mnenje o takratnih časih. Samo to in nič drugega tudi ne želimo, kajti le z argumenti podkrepljena resnica lahko opraviči naše prepričanje, da smo v času, ko so povsem odpovedali samozvani voditelji slovenskega naroda, dostojno, četudi s strahotnimi človeškimi žrtvami, reševali njegovo čast in s svojimi prizadevanji omogočili vse to, kar mlade generacije pod zgodovinsko neomadeževanim slovenskim imenom danes ustvarjajo.

Nisem zgodovinar in ne želim dajati zgodovinskih ocen takratnih dogajanj. Sem pa neposreden udeleženec in zato priča mnogih razmišljanj in ocen, ki so med vojno pripeljali do določenih ukrepov. Zato tudi menim, da moram opozoriti na nekatera dejstva, ki jih bo moral upoštevati vsak resen ocenjevalec časov narodnoosvobodilnega boja in ki po mojem globokem prepričanju ne dovoljujejo tovrstnih razvrednotenj oziroma poizkusov popolnega izničenja tega boja. To še posebno, ker gre izključno le za belogardistične borce in njihove odgovorne politične voditelje in današnje nadaljevalce njihovih idej, ki želijo izbrisati izdajstvo iz vseh svojih prizadevanj in ocen. Civilno prebivalstvo, tudi če se že ni strinjalo z Osvobodilno fronto, med narodnoosvobodilnim bojem ni zagrešilo dejanj, zaradi katerih bi bila potrebna sprava.

Predvsem si moramo biti na jasnem, kaj sploh je državljanska vojna in ali so bili taki elementi prisotni pri nas v času okupacije. Ne da bi se spuščal v sociološka razglabljanja in zgodovinske sodbe, mislim, da lahko ugotovim, da je za preprosto razumevanje vprašanja edina sprejemljiva ugotovitev, da je državljanska vojna spopad dveh ali več idejnih nasprotnikov (znotraj neke dežele), od katerih si vsak želi nasilno pridobiti ali ohraniti oblast v deželi (in s tem seveda nad narodom kot celoto). Fronte se ustvarjajo po svobodni odločitvi posameznikov, po pripadnosti, običajno brez zunanjih pritiskov, vendar pa pogosto z zunanjo pomočjo. (Lep primer, ki je tudi pri nas izzval živ odmev, je bila državljanska vojna v Španiji tik pred drugo svetovno vojno.) Če vsaj v grobem sprejemamo tako tolmačenje, takoj vidimo bistveno razliko, ki jo kaže stanje v drugi svetovni vojni na Slovenskem.

Osvobodilna fronta je od vsega začetka s svojim aktivom in svojo partizansko vojsko dosledno vodila osvobodilni boj zoper okupatorja. Torej ni odpirala fronte med dvema vojskama slovenskega naroda, da bi eni prišla na pomoč zunanja vojaška sila, temveč je bila to fronta svobodoljubnih Slovencev zoper nasilnega okupatorja, s katerim pa so se povezali različni nezadovoljni, prizadeti in razlašeni stari oblastniki. Žal jim je uspelo zapeljati na svojo protinarmano pot tudi mnoge mlade ljudi in s tem so povzročili dodatno obremenitev za partizansko vojsko.

Zakaj so stari politiki krenili po tej tragični poti izdajstva? Dejstvo je, da že pred vojno, še manj pa po okupaciji, niso verjeli v moč in pripravljenost lastnega ljudstva, da brani svojo svobodo. Zato so ob zlorabi jugoslovanske vojske tekali od nemškega do italijanskega okupatorja, ne vedoč jasno, katerega si pravzaprav bolj želijo. Govorili so, da rešujejo slovenski narod, pa so reševali le svoje glave, svojo politiko in seveda svoj materialni položaj. V sposobnost slovenskega naroda, da se upre okupatorju, in v svojo sposobnost, da ga pri tem vodijo, sploh niso verjeli. Najmanj pa so seveda verjeli v razpoloženje slovenskih delavcev in kmetov, predvsem pa mladine, da se ne bodo sprijaznili z usodo, ki so jim jo namenili okupatorji, pa tudi lastni politični voditelji. Zato se tudi niso želeli pridružiti Osvobodilni fronti, ko je obupani slovenski človek v njej zaznal edino svetlo točko za svoj obstoj. In ko jim je Osvobodilna fronta, predvsem v Ljubljanski pokrajini, s svojim poletom in organiziranostjo zrasla čez glavo, so zagnali vik o njeni komunistični podobi, da bi tako zainteresirali okupatorja za odločnejši nastop zoper njo in odvrnili lasten narod, da se ji pridruži. Zato so, spet

predvsem v Ljubljanski pokrajini, pričeli z okupatorjevo pomočjo in pod njegovo zaščito zbirati lastne bojovnike zoper Osvobodilno fronto. Italijanski okupator je pripravljenost takoj sprejel, nemški pa jo je prevzel šele na koncu vojne, ko sta se mu zrušili tako vzhodna kot zahodna fronta in mu je bilo prav dobrodošlo zločinsko zavajanje belogardističnih borcev s prisego zvestobe, saj je domneval, da si bo s tem zagotovil svobodno zaledje v brezupnih poizkusih, da spremeni potek sklepnih operacij z zavezniki. V cinичnem sprenevanju o svojih stvarnih namerah in nagibih pa starim politikom ni bilo odveč, da v krog svojih prizadevanj pritegnejo tudi del katoliške cerkvene hierarhije, ki je bila s svojimi aktivisti po župnijah Ljubljanske pokrajine najučinkovitejši mobilizator za borbene enote okupatorjevih pomočnikov in tudi zaupanja vredna priča pred svetom, da gre za »reševanje pred komunističnim brezverstvom«, ne pa za sodelovanje z okupatorjem (po njihovih trditvah naj bi to bila le krinka, dokler Italijanov oz. Nemcev ne zamenjajo novi gospodarji, kar naj bi bili veliki zavezniki v protihitlerjevski koaliciji).

Priznati moramo, da so v nekaterih krajih ta prizadevanja obrodila uspeh, še posebno, ker so v svojem časopisju širili številne neresnice o Osvobodilni fronti in njeni krivdi za državljansko vojno, ki je baje divjala v Sloveniji med verniki in komunisti. Toda dogajanja na terenu, porazi okupatorjevih enot in širjenje osvobodnega ozemlja so dokazovali svetu prav nasprotno. Posebno še, ko se je s prihodom zavezniških misij k partizanom povečala uspešnost obveščanja svetovne javnosti, predvsem v letih 1943 in 1944, in je dokončno propadlo podtikanje o državljanski vojni, svet pa je zvedel pravo resnico o boju v Sloveniji. Odločilno pri tem je bilo predvsem dejstvo, da še nikjer na svetu politična zgodovina ni ocenila boja zoper okupatorja za svobodo lastnega naroda kot državljansko vojno.

Edina nevarnost za Osvobodilno fronto, da bi lahko prišlo do državljanske vojne, je bila leta 1942, ko so nekateri aktivisti krščanskih socialistov, spodbujeni z večjim dotokom svojih pripadnikov v partizanske vrste, želeli organizirati lastne partizanske enote. Toda opozorjeni so bili, da bi delitev po idejni pripadnosti borcev nujno privedla tudi do spopada med njimi. To pa bi res bila državljanska vojna, ki so si jo stari politiki tako želeli. Zato je bil namen dolomitske izjave poleg glavne naloge, ki jo je imela za bodočo politično ureditev na Slovenskem, v duhu temeljnih točk (o tem sem pisal posebej), da v bodoče prepreči tudi take pojave.

Pomembno je tudi poudariti, da so z organiziranjem pomoči okupatorju, stari politični veljaki bili uspešni predvsem v t. i. Ljubljanski pokrajini. Odtod so sicer poskušali prenesti belogardistično idejo tudi v druge dele Slovenije, vendar se jim je to le malo posrečilo. Zgodovinska ocena dokumentov iz tistih časov bo prav gotovo razkrila veliko podrobnosti iz delovanja predvojnih političnih voditeljev, še posebno za čas, ko so ti ugotovili nezadržno širjenje gibanja Osvobodilne fronte in popolno razsulo svojih strank. Posebej bo treba razčistiti, zakaj se je tem poskusom tako očito pridružila tudi cerkvena hierarhija ljubljanske škofije, saj je vendar Osvobodilna fronta odločno in odkrito pozivala k sodelovanju tudi vernike in uvajala v partizanske enote verske referente (partizani M. Mikuž, Lampret, Šmon in izjave prodekana A. Ilca, župnega upravitelja L. Žabkarja, kaplana M. Golie in drugih med vojno).

Prav gotovo ne bi bilo prav in tudi ne zgodovinsko pošteno, če bi dopustili, da obdobje Osvobodilne fronte in narodnoosvobodilnega boja, ki uvršča mali slovenski narod med svetovno priznane nosilce herojstva, utone v pozabo ali je celo popolnoma razvrednoteno in zmaličeno, namesto da bi prav na takratnih dogajanjih gradili svojo povezanost s svobodoljubnim svetom.

Zavoljo tega bo treba priznati in tudi zgodovinarji bodo morali soglašati s tem, da gre v našem zgodovinskem razvoju za dve, dokaj različni obdobji: za čas, značilen po bojni aktivnosti partizanov in po zametkih nove ljudske oblasti na Slovenskem (temeljne točke Osvobodilne fronte, kočevski in črnomeljski zbor), in za čas, ko naj bi konec svetovnega spopada omogočil pričetek novega, državnega, gospodarskega in političnega urejanja medsebojnih odnosov v svetu (Združeni narodi, mirovni dogovori),

v Jugoslaviji (avnojska izhodišča) in Sloveniji (nadaljevanje politike Osvobodilne fronte).

Borci narodnoosvobodilnega boja so prav gotovo prizadeti zaradi številnih dogajanj po vojni, predvsem pa nepravilnosti, ki so postavile v slabo luč tiste idejne temelje, na katerih so gradili svojo borbeno moralo in pripravljenost na osebno žrtvovanje v narodnoosvobodilnem boju. Prav zaradi tega tem odločneje vztrajajo pri povsem jasni razmejitvi med časom narodnoosvobodilnega boja in povojne gradnje. Prvo obdobje je čas herojstva in žrtev za svobodo, odločnega boja zoper mračnijaštvo in zato tudi dosledno v postavljanju čistih meja med zvestobo narodu in izdajstvom. Obdobje po vojni pa je v veliki meri čas odmikanja od nezamenljivih in zgodovinsko najsvetlejših tradicij v slovenski zgodovini. Takih posledic pa večina borcev ni želela in tudi ne nosi nikakršne odgovornosti zato, še najmanj pa za vse močnejše poskuse v javnosti, da se preko množične rehabilitacije kolaboracionizma povsem prevrednoti čas, ki mu je dajala vsebino predvsem vsestranska aktivnost slovenske partizanske vojske.

Umiritev in sprava med ideološko različno opredeljenimi graditelji političnega prizorišča v Sloveniji je za uspešno iskanje skupne slovenske poti v bogatejšo prihodnost življenja nuja, toda v nobenem primeru ne more biti grajena na prevrednotenju preteklosti, ne na račun borcev partizanov in ne na zanikanju pomena Osvobodilne fronte v oblikovanju slovenske državnosti. Tudi na to bi morali pomisliti tisti, ki skušajo z objavljanjem zlonamernih člankov o Osvobodilni fronti iz leta 1941 do 1945 vsiliti takratne poglede kolaboracionistov na res edinstveno organiziran osvobodilni boj v Evropi.

Argument za državljansko vojno je nasprotnikom narodnoosvobodilnega boja večkrat tudi omenjanje »revolucije« in »socializma« v času vojne. Toda tudi ta stvar ni tako enostavna, kot si to želijo tisti, ki taka podtikanja širijo v javnosti. Res je, da so partizani po italijanski kapitulaciji in še posebno, ko so v akcijah razbijali utrjene postojanke, uničevali železniške proge, žandarmerijske postaje ter razdeljevali kmetom graščinsko in cerkveno zemljo, omogočali svobodne volitve v odbore Osvobodilne fronte in ljudske odbore, tudi govorili, da bo po vojni moralo biti vse drugače, boljše. Toda to ni mogel biti ne razlog za državljansko vojno in ne za poglobljeno sodelovanje belogradistov z okupatorjem (ki jih je predvsem dobro plačal in oskrboval).

Pojma »revolucija« in »socializem« sta bila pred koncem spopada resda prisotna, toda le med idejnimi voditelji Osvobodilne fronte (npr. govori in članki Kardelja, Kidriča, Kocbeka, če omenim le nekatere) in teoretiki (ki jih v Osvobodilni fronti ni bilo malo in so se mnogi od njih že pred vojno, med njo in po njej ukvarjali s teoretičnimi problemi stanja in odnosov v slovenski družbi in tudi širše). Res pa je, da je partizanska zmaga odprla pot v družbene spremembe. Zato se medvojne razlastitve (predvsem sodelavcev okupatorja) in ukrepi po vojni (ki pa niso bili vselej najbolj posrečeni in uspešni) sicer zametki novih odnosov, a vendarle daleč od prave revolucije in še posebno daleč od socializma (kar pa danes ne ovira žolčnih in neupravičenih napadov na socializem, češ da je ta ideja povsem iztrošena, v resnici pa je še dolgo ne bomo uresničili).

Tudi o koncu vojne ostaja ena sama resnica, da je namreč bil osvobodilni boj vse ostrejši in vse obsežnejši. Pri tem pa je, še posebno v Sloveniji, glavni nasprotnik ostajal okupator (npr. legendarni pohod 14. divizije na Štajersko spomladi 1944) in so bile belogardistične enote vselej le del njegovega uničevalnega mehanizma.

Slovenija je imela z Osvobodilno fronto in narodnoosvobodilnim bojem vse pogoje, da po vojni ustvari novo politično podobo svoje družbe na temelju med vojno sprejetih dokumentov in aktivnosti (če smo to imenovali »revolucija«, seveda ni primerljivo s sociološko in zgodovinsko vsebino tega pojma, je pa izraz vsesplošnega razpoloženja ob bližajoči se zmagi nad okupatorjem in pričakanje nečesa novega, kar naj bi prineslo povojno življenje v svobodi – zato so tudi bile tako uspešne delovne akcije v prvih letih po vojni, mladinske delovne brigade, gradnja industrijskih objektov in še kaj – kar vse naj bi preko elementov ljudske oblasti pomagalo ustvariti nov položaj

človeka), pa so ji to v največji meri preprečili neizdelani programi, neizpolnjevanje z dokumenti sprejetih obveznosti (temeljne točke, dolomitska izjava, kočevski zbor), vse preveč takih nosilcev nalog, ki so po vojni bolj mislili na svoj položaj kot na splošne ljudske potrebe, preveč tudi takih, ki so se šele tik pred koncem vojne pridružili zmagovalcem, da bi uživali, kar si z ničimer niso zaslužili. Svoje pa je prispevala tudi zveza komunistov, ki je slepo sledila tradicionalni opredelitvi za razredno vladavino in ni izpolnila z dokumenti Osvobodilne fronte sprejete obveznosti (o tem tudi moji članki o dolomitski izjavi in njenih posledicah). To je počela v času, ko je narodnoosvobodilni boj (predvsem v Sloveniji) že omogočal daleč širše okvire za možno povojno ureditev. Zato je še posebej nedopustno, da poskuša nekdo zaradi napačnih povojnih ukrepov razvrednotiti čas narodnoosvobodilnega boja in iskati korenine povojnih napak v njem, ko pa je to vendarle bil čas herojstva in človekove širine, ne pa zatiranja človekove zavesti in moralnega razkroja.

Vsem tistim pa, ki jih slaba vest in potreba silita, da v osebnem interesu najdejo pot za ponovno osvajanje oblasti (oziroma uveljavljanje starih idej) in jih to navaja na poskus izenačevanja borcev obeh strani (okupatorja in partizanov) in preko sprave med njimi na vračanje starih politikantskih časov, je treba najodločneje povedati, da je sprava za bodočnost res nujna, in to med sicer neupravičeno razdvojenimi strankarji, ne pa z borci narodnoosvobodilnega boja za medvojni čas.

Osnove za spravo naj zato nihče ne išče v preteklosti in še posebno ne z njenim potvarjanjem, temveč predvsem z iskanjem povezujočih elementov v današnji idejni in politični razdvojenosti, da bi vendarle vse pomembnejše odločitve za skupno bodočnost Slovencev sprejemali na temelju znanja in argumentov, ne pa s preglasovanjem in borbenim uveljavljanjem nekritično ponudenih strankarskih rešitev. Za mali slovenski narod je zaradi številnih pritiskov raznih strani to še kako potrebno.

Za uspešnost tega predloga pa je prav tako potrebno razčistiti vse nepravilnosti in dvomljive politične ter gospodarske posege v povojni preteklosti. Narodnoosvobodilni boj pa bi morali ohraniti in še utrditi vrednost tega najpomembnejšega zgodovinskega dejanja za slovensko zavest in rešitev časti v mednarodnem svetu. To bo v svobodnem svetu prav gotovo pomembna legitimacija za uspešno spoznavanje in temeljito spremljanje najsodobnejših dosežkov v razvoju gospodarstva in družbe v svetu nasploh in še posebno za pospešeno vključevanje teh dosežkov v lastna prizadevanja.

Naj na koncu tega razmišljanja o poskusih prevrednotenja narodnoosvobodilnega boja in nevzdržnosti vseh podtikanj o državljanski vojni poudarim predvsem dvoje.

Prvič, pritrditi trditvam o državljanski vojni in sprejeti na tej podlagi predlog o spravi kot političnem aktu pomiritve med bojujočimi se v drugi svetovni vojni na slovenskem ozemlju bi povzročilo popolno razvrednotenje celotnega narodnoosvobodilnega boja. Nič več ne bi bil govor o osvobodilnem boju in pravici slovenskega človeka, da se bori za svojo zemljo in svojo pravico. Moralno bi bila pravica slovenskih partizanov izenačena s pravico okupatorjevih vojakov, saj sta si stali nasproti ves čas le partizanska in okupatorska vojska. (Pomočnik okupatorja – in to so belogardistični borci bili po vseh zgodovinsko priznanih kriterijih – imajo lahko samo položaj okupatorja samega.)

Drugič, tudi borci se morajo strinjati z mnogimi ocenami in očitki na račun napak, ki so bile storjene v povojnem urejanju političnih, gospodarskih in sploh družbenih odnosov v Sloveniji in Jugoslaviji. Žal jim je za mnoge zapravljene možnosti boljšega in uspešnejšega »vnovčevanja kapitala«, ki ga je ustvaril narodnoosvobodilni boj. Toda odločno se ne strinjajo s tem, da skušajo razni nezadovoljneži, pobegli nasprotniki Osvobodilne fronte, pa tudi njihovi današnji mlajši pomočniki, graditi svojo politično kariero na blatenju vsega tistega, kar je dajalo moč in polet osvobodilnemu gibanju. Še naprej bodo zato s ponosom govorili o svojem prispevku k zgodovinski zmagi nad mračnjastvom in prav zato bodo tudi lahko odkrito pogledali v oči svojim vnukom in vnukom svojih sosedov, kadar bo govor o dogajanjih med narodnoosvobodilnim bojem.

Zato bodo borci tudi še naprej prispevali svoj delež v bitki za popolno enakoprav-

nost vseh prebivalcev Slovenije, kot to poudarja tudi izjava predsedstva Socialistične republike Slovenije. Toda pot do nje ne more preko razvrednotenja najplemenitejšega, kar je slovenski človek prispeval med narodnoosvobodilnim bojem za svojo osvoboditev in drugačno podobo sveta po drugi svetovni vojni, temveč izključno le z iskanjem, ki je usmerjeno v prihodnost.

DR. JANKO PRUNK

Velikokrat so me že prosili, da napišem ali povem na televiziji kaj o narodni spravi. Vedno sem to vztrajno odklanjal iz dveh razlogov. Prvič, ker na problem narodne sprave ne gledam tako iz dnevnopolitičnih potreb kot večina njegovih vnetih zagovornikov. Mnenja sem, da je življenje samo v preteklega četrta stoletja med živčimi Slovenci že naredilo narodno spravo. Danes je sprava potrebna in možna samo na simbolni ravni za mrtvimi, padlimi v drugi svetovni vojni na različnih straneh. Drugi razlog mojega odklanjanja je bilo moje premajhno poznavanje vse zgodovinske kompleksnosti in človeške antropološke tragičnosti opredeljevanja Slovencev za Osvobodilno fronto (narodnoosvobodilni boj) in za belo gardo. Zato kot zgodovinar nisem mogel in hotel dajati izjav o tem, tudi eminentno zgodovinskem problemu.

Najprej nekaj o že prakticirani narodni spravi. V okolju, iz katerega izhajam, kmečko in železničarsko Posavje, problem bele garde in kolaboracije skorajda ni bil znan. Tako me v mladosti tudi ni zaznamoval problem kakšnega poveljnega obračunavanja in potrebe po spravljaju. V času ljubljanskega študija in pozneje raziskovalnega dela na inštitutu ali na fakulteti sem imel priložnost srečevati številne kolege tako iz partizanskih in komunističnih družin kakor iz nekomunističnih (teh je bila večina). Nikoli si nisem izbral prijateljev po ideoloških kriterijih, ampak po človeških afinitetah, in imel sem jih obeh preveč. Nekateri so mi po letih prijateljevanja povedali, da izhajajo iz domobrantskih družin. Bili so uspešni pri študiju in so delali lepo poklicno kariero. Družili so se in poročali so se s partnerji iz komunističnih in partizanskih družin. Ob koncu šestdesetih in na začetku sedemdesetih let so otroci rdeče buržoazije čutili za modno ali za potrebno poročiti se z buržoazijo s pedigrejem. Kaj so pri tem občutili njihovi ideološko obremenjeni starši, ki so še kar naprej tudi iz čisto prozornih osebnih koristi grmeli zoper belo gardo, zoper narodne izdajalce in do večnosti slavili svojo zgodovinsko zmago, čeprav je bilo vse bolj očitno, da ta zmaga postaja vse manj zmaga delovnih demokratičnih množic.

Ves čas je sicer res obstajala anatema nad belogardistično emigracijo v zamejstvu in Argentini. Njihovi časopisi in knjige so bili v domovini prepovedani. Kolikor je že bila za emigrante takšna usoda huda in kruta, na ljudi v domovini, razen na njihove svojce, niti ni preveč vplivala. Potem ko so se odprle meje, smo mogli emigrantsko literaturo prebirati v Celovcu ali Trstu. Lahko smo se srečevali z emigranti in o tem stiku opazili njihove drugačne idejne in politične poglede na stvarnost in njihovo tragedijo.

Ljubljanski metropolit dr. Jožef Pogačnik je že pred trinajstimi leti oznanil odpusčanje in spravo med Slovenci.

Socialističnim oblastnikom v njihovi zavesti o neminljivosti njihovega sistema se ni zdelo vredno ponuditi roko sprave tem »dokončnim zgodovinskim poražencem«. Reagirali so zagrizeno ideološko (ocena te reakcije je stvar psihologije in psihiatrije, ne pa politologije in zgodovine), ko je komunistka Spomenka Hribar spoznala svojo zmoto in je predlagala civilizacijsko pietetno dejanje – spomenik sprave in zaznamovanje grobov padlih domobrancev. Hribarjevo so izključili iz Zveze komunistov Slovenije. Problem narodne sprave od tedaj ni utihnil. Bolj ko se je rušila komunistična družbena zmaga, bolj zagrizeno so komunisti branili svojo zgodovinsko zmago in obsojali domobrante kot narodne izdajalce. Na drugi strani je to izzivalo reakcijo in prepotencirane in težko vzdržne zgodovinske ocene, da je narodnoosvobodilni boj postavil Slovence pred neizogibno dilemo, ali z narodnoosvobodilnim bojem (Osvobo-

dilno fronto) v boljševizem ali s protirevolucijo v kolaboracijo. Tako postavljena ocena je interpolacija današnjih ideoloških in političnih razmerij in ocen v tedanjo zgodovinsko situacijo, ne more pa to biti zgodovinska ocena, ker ni v skladu z zgodovinsko metodo. Mi do danes še nimamo prave kritične objektivne zgodovinske ocene političnega dogajanja na Slovenskem med drugo svetovno vojno. Toda nekaj o tem na koncu.

V zaostrenem političnem boju pred volitvami v začetku letošnjega leta je alternativni Demos posegel po argumentu tudi v zgodovinski arzenal in spomnil na obračun zmagovalcev s premaganimi in vrnjenimi domobranci v Kočevskem Rogu. Znova je zelo aktualiziral, tokrat v spremenjeni situaciji na škodo zgodovinskih zmagovalcev, vprašanje narodne sprave.

Predsedstvo republike Slovenije, zaskrbljeno za narodni mir in stabilnost, nujno potreben v današnji slovenski situaciji, je reagiralo z izjavo o narodni umiritvi, s katero je hotelo pozvati Slovence, naj vprašanje poboja domobrancev in narodne sprave ne vlačijo v aktualni politični boj in naj z njim ne zastrupljajo atmosfere.

Izjava, čeprav dobronamerna, je v glavnem zgrešila cilj. Prvič je bila objavljena v zelo neprimernem času in je postala s svojo vsebino, dikcijo in intencijo sama predmet razprav in političnih računov. V svojem bistvu se je zavzela za narodno spravo vseh Slovencev, ki so si stali kot sovražniki z orožjem v roki nasproti v drugi svetovni vojni. Toda vztrajala je pri nekaterih stereotipnih ocenah »zgodovinskih zmagovalcev« o dogajanju med drugo vojno in se celo v zadregi izogibala besede sprava.

Sprava je potrebna in možna samo na simbolni ravni. To pa je naloga nove demokratične slovenske situacije in prepričan sem, da jo bo civilizirano in kulturno izpeljala, kot so jo že veliko pred nami Francozi pa Španci in Grki. Vsi padli Slovenci v drugi svetovni vojni naj dobijo spomenik padlim za domovino; vsem živim naj se vrnejo človeško in državljansko dostojanstvo in pravice. Vse ocene o zgodovinskem dogajanju pa prepustimo zgodovinski znanosti, njenim metodam in njeni avtonomnosti od vsakršne trenutne politične konstelacije. Samo tako moremo upati, da bomo slej ko prej prišli do prave objektivne podobe in ocene o političnem razvoju in opredeljevanju Slovencev med drugo svetovno vojno. Danes lahko kot zgodovinarji rečemo le, da bo vsaka analiza in ocena dogajanja in opredeljevanja Slovencev med drugo svetovno vojno morala upoštevati naslednja dejstva:

1. Narodnoosvobodilni boj, ki je dobival in dobil tudi elemente socialne revolucije in državljanske vojne, je potekal v času velikega svetovnega protifašističnega boja. Fašistični okupatorji so imeli s slovenskim narodom genocidne načrte.
2. Odpor proti okupatorju je bilo vprašanje narodne časti, vprašanje njegove življenjske volje in moči oziroma kar vprašanje obstoja.
3. Ob polomu jugoslovanske države in okupacije Slovenije, ob polomu slovenskih političnih struktur je nastal med Slovenci prazen politični prostor. V ta prostor je v tistem zgodovinskem trenutku vstopila nova slovenska politična formacija – Osvobodilna fronta.
4. V Osvobodilno fronto so se združili po popolnoma svobodnem dogovoru dokaj različne idejnopolitične skupine, ki so predstavljale različno idejnopolitično in kulturno tradicijo v slovenskem narodu. Skupna jim je bila želja za nacionalno osvoboditev.
5. Skupine, ki so se združile v Osvobodilno fronto, razen Komunistične partije Slovenije niso bile politične stranke, niso imele svoje strankarske organizacije s čvrsto disciplino, niti ne izdelane politične strategije in taktike, ki bi stremela k oblasti.
6. Komunistična partija Slovenije, vodilna idejna in politična sila v Osvobodilni fronti, je bila ves čas tudi med narodnoosvobodilnim bojem na leninističnem stališču in je v svoji politični ontologiji imela docela jasno zamišljen določen tip socialistične družbe, ki naj se zgradi po zmagi nad fašizmom. Toda v vsakdanjem življenju vodstvo partije teh ciljev ni oznanjalo, ampak je poudarjalo le narodnoosvobodilni boj.
7. Določen del Slovencev, že pred vojno izrecno odklonilen do komunizma, ker se mu

je po njegovi presoji zdel največja nevarnost za slovenski narod, je odklonil Osvobodilno fronto zaradi njenega komunističnega vodstva.

8. Osvobodilni fronti, povezani z vodstvom vsejugoslovanskega odporniškega gibanja Avnoj, je uspelo pridobiti priznanje in podporo velike antifašistične koalicije.

JUSTIN STANOVNIK

V povabilu k anketi pravite, da je sprava spričo izzivov, pred katere je postavljen slovenski narod, nujno potrebna. Beseda »izziv« kaže na izjemnost časa, v katerem živimo, in mislim, da je upravičena. Tudi mislim, da je, ko gre za sekularne politične odločitve, potreben osnovni narodni konsenz, ki je v temeljnih potezah nad vsakršno sprtostjo. Ne gre nadalje dvomiti o moralni upravičenosti zahteve po pristanku na temeljni narodni interes, ki ga je treba izluščiti v vsenarodnem kulturnem in političnem dialogu. Govoriti o spravi se pravi govoriti o konstituciji narodovega konsenza.

Vprašanja, ki ste mi jih poslali, so vezana na izjavo predsedstva Socialistične republike Slovenije o narodni in državljanski umiritvi. Preden se dotaknem nekaterih od njih, naj izrazim splošen vtis, ki sem ga dobil ob ponovnem prebiranju besedila izjave.

Prvi, ponovni in najgloblji vtis je ta, da izjava izjemno malo prispeva k rešitvi problema. Iz dikcije njenih posameznih prvin pa tudi iz njene celote veje nam vsem dobro znani duh leninske retorike. Nikjer ne zaznamo tistega zvena, ki bi nas prepričal, da je besedilo narekovala potreba po resnici, ki je absolutno neogiben pogoj za spravo. O tem bi nas avtorji lahko prepričali samo na en način: tako da bi nam dokazali, da so pripravljeni videti svojo pozicijo kot problematično. Samo če bi bili pripravljeni ponovno pregledati preteklost in tvegati, da jih resnica ne samo podpre, ampak tudi udari, če bi v odkritosti in odprtosti izpričali pripravljenost tudi na usodne sunke, bi v prejemniku pustili vtis, da jim gre zares. Tako pa je besedilo daleč od tega. Pravzaprav je zbirka vseh tistih agitpropovskih izumov, ki so nam jih servirali v povojnem polstoletju, le da so to pot vdeleni v ohišje modernejšega idioma. Nekateri od njih bom za ilustracijo skušal izluščiti.

Ko izjava govori o sovražnem napadu in razkosanju Slovenije, pravi. »To je bil v vseh zasedenih državah Evrope čas državljanskega in narodnega odpora proti okupatorjem.« Ne omeni pa niti z besedo razlike med njimi in nami: oni so se odločili, da bodo preživeli okupacijo resda v odporu, a vendar v logiki zdravega razuma. Pri nas pa je komunistična partija zahtevala zase ne samo ekskluzivno pravico organizirati narodni odpor, ampak ga je tudi koncipirala kot ekstatičen vzpon ljudstva, kot da bi šlo za zadnje dejanje zgodovine. Sebično in brezobzirno je izpostavila narod brezumnemu tveganju. Vedela je – danes je to jasno vsakomur, ki je pripravljen misliti – da je to priložnost, ki se ne bo več ponudila. V tem je tudi njena izvorna odgovornost in krivda. In ker je bil narod v vročinem stanju, ji je v velikem delu sledil. Nekateri so se uprli, ustavljali so ljudi, ki so drli gor na prelaz; rotili so jih, naj se spametujejo, ker je gori na prelazu tako, da se nobeden živ več ne vrne; postavljali so se prednje, a množica jih je pregazila in iz centra so prihajali poslanci in jih ubijali. Takšna je bila v podobi ta zgodba.

Izjava pravi nadalje, da je bil pri nas oborožen odpor posebej nujen,

»ker na Slovenskem okupatorji niso nastopali samo kot uničevalci svobode, ampak tudi kot uničevalci slovenskega naroda«. To je varianta notoričnega stavka: »Slovenci smo bili obsojeni na smrt.« Da ima stavek središčno vrednost, dokazuje dejstvo, da je bil – in je še – stalni del repertoarja partijske in nepartijske apologetike totalnega odpora. Slovenci smo bili res obsojeni na smrt. Če bi zmagali Nemci, nas danes, ko bi eventualno nastopil kak nacistični Gorbačov, že nekaj časa kot naroda ne bi bilo več. Toda: nismo bili obsojeni na smrt dvainštiridesetega ali triinštiridesetega in sploh nobenega medvojnega leta. Obsojeni smo bili na smrt samo, če bi Nemci zmagali; tega pa nikoli nihče ni verjel, enainštiridesetega leta morda manj utemeljeno, v naslednjih letih pa je to veljalo zagotovo. Samo če bi prihajale vesti, da vozijo Slovence v

uničevalna taborišča dan za dnem, transport za transportom, bi bilo smiselno in moralno pozvati narod na boj na življenje in smrt. A Slovencev niso vozili v uničevalna taborišča; vozili so jih v taborišča, kjer se je tudi umiralo, a uničevalna ta taborišča v tehničnem pomenu besede niso bila. Takšno taborišče je bil pravzaprav le Rab, a še ta se je polnil z ubogimi kmeti, ki so jih Italijani lovili po poljih in njivah v totalni vojni, ki niti približno ni bila enaka vojni v »zasedenih državah Evrope«, ki nam jih izjava postavlja za zgled in nas hoče z njimi moralno zavezati. Angleži so nas za to sicer hvalili, a v resnici nas niso cenili. Ti narodi so takšni, da nerazsodna dejanja izkoriščajo, cenijo pa jih gotovo ne. Mimogrede in v oklepaju: tudi danes nas ne cenijo, ko se po polstoletnem komunističnem eksperimentu nismo, tako kot drugi narodi Vzhodne Evrope, nedvoumno odločili proti komunizmu. Na narod, ki ponavlja neracionalna dejanja, pač ni mogoče resno računati.

Izjavi tudi ne uspe, da ne bi omenjala standardnih »napak«: da je osvobodilni boj naletel na odpor »tudi zaradi napak gibanja«. Človek se sprašuje, ali predsedstvo razume slovenščino. Pridejo borci za svobodo in na najokrutnejši način ubijajo posameznike in družine, mnogo posameznikov in mnogo družin, in potem praviš, da je to bila »napaka«. Ali je sistem strahu, v katerem so živeli ljudje, ki se niso mogli udeležiti odpora, ki so ga vodili komunisti, še bolj pa tisti, ki so uvideli relevantne historične cilje tega upora, mogoče imenovati »napaka«? Ali ima kdo toliko poguma, da bi se ob totalnem nadzoru partije nad gibanjem upal trditi, da se je brezumna in hudodelska razbesnelost v pomladnih in poletnih mesecih dvainštiridesetega na Dolenjskem, Notranjskem in Gorenjskem odvijala brez vednosti centra?

Izjava včasih postane dobesedno žaljiva. Na primer takrat, ko govori o tem, da je bil »pravni sistem po vojni utemeljen na načelu enakosti«. Prvič, le kakšen pravni sistem je to bil, če po dikciji izjave ni bilo pravne države? Ker ni bilo pravne države, ni bilo nobenega pravnega sistema in tudi ne enakosti. Bilo pa je revolucionarno pravo, ki pa je čista funkcija poljubnih ideoloških potreb. Da nismo bili enaki, to je jasno še tako preprostu človeku. Zato je ta izjava že na meji nesramnosti, hkrati pa tudi dokaz, kako predsedstvo malo ceni miselne sposobnosti svojega naroda. Nobeno »načelo enakosti«, marveč ustavno-pravno, ideološko in policijsko varovana neenakost. »Načelo enakosti« – kako moraš zaničevati ljudi, da se upaš po vsem kaj takega zapisati!

V velikem delu je izjava tudi reklama zase. V njej je polno samohvale: da je državna politika Socialistične republike Slovenije stvar odločanja njenih državljanov; da je Socialistična republika Slovenije »uveljavila« idejno in politično pluralizacijo družbe. Pri vsem tem pa sploh ni preveč pazljiva, kar je morda dokaz, da še vedno živi iz totalitarnega humusa, ko se na mnenje ljudi ni bilo treba ozirati, ko ugovora iz publike sploh ni bilo pričakovati. Na to kažejo nekateri citati: »v današnjem času, ko... uvajamo demokratični politični sistem« (torej ga do sedaj ni bilo!) »in pravno državo« (torej je ni bilo!), »ko utrjujemo obrise civilne družbe« (torej tudi te ni bilo!). Tako! Slovenski narod je pol stoletja živel v nedemokratični, nepravni državi, v kateri je bila ukinjena civilna družba: to je res sijajna oznaka. Kdo ima toliko poguma, da zameri ljudem, ki so se uprli takšni perspektivi?

V izjavi nadalje predsedstvo izraža željo, da bi narodno občestvo zaživelo »sproščeno in brez strahu pred vrnitvijo zlih pojavov iz davno minule vojne.« Obstaja torej strah, da se stvari ponovijo. Toda kdo lahko povzroči ponovitev: ali komunisti, ki so petdeset let vladali, vzeli narodu demokracijo, pravno gotovost, civilne pravice? Kakšen smisel naj bi to imelo? Torej ostanejo edina možnost njihovi nekdanji in sedanji nasprotniki. V tej točki moramo predsedstvo pomiriti. Nekdanjih nasprotnikov ni več! Predsedstvo se ne zaveda, da vrtil svoj ideološki tranzistor na pokopališču. Tudi njihovi potomci in sorodniki že zdavnaj niso več nasprotniki: svojo zgodovino in svoj spomin so prodali za skledo leče, za stopničko v službi, za boljšo parcelo, za buldožer, ki je izkopal pot do hiše. Pa saj gospodje iz predsedstva to dobro vedo. Če se bo kdo slučajno le oglasil, bo to samo zato, ker zadeve še niso »pojasnjene«. Ko bo vse »pojasnjeno« – to bodo

storili za to posebej najeti zgodovinarji – bo občinstvo »zaživel s sproščeno in brez strahu«. Ker poznamo vzorec, si ni težko predstavljati, kako bo to šlo: »Bali smo se, da nas bodo napadli Angloameričani, pa smo postali nervozni in vse pobili.« A tako. Že razumemo. »Partija takšnega ukaza sploh ni izdala; vojaški poveljniki so reševali stvari po svoje.« Komunisti torej sploh niso vedeli? To pa je čisto nekaj drugega. »To so bili hudi časi, veste; ljudje so bili jezni, pa so se malo izživel.« Seveda, to pa je tudi treba razumeti. In tako naprej. Nemogoče je, da predsedstvo ne bi vedelo, kako zelo je narodova duša ubita. Komunistična družba ima dva pola: zgoraj je ideološki aparat, za katerega je značilna skrajna prisebnost in lucidna intenzivnost, spodaj pa ljudje – družba – ki se jim je tako skrčila človeška snov, da niso več sposobni proizvajati splošnih misli. Ljudje brez stržena, prazni ljudje! Zato imamo tu čas avtodestrukcije: direktne v obliki samomorov, indirektne v pritrdjevanju vsakršnim nesmisлом, ki prihajajo iz obratov partijske konfekcije in s televizijskih ekranov. Doživeli smo »svobodne« volitve in videli.

Rad bi torej pomiril predsedstvo, da ni razloga za strah. Zato je ponovno svarilo, s katerim se izjava končuje – »da se ne ponovi tisto zlo iz vojnega dogajanja in povojnega državljanskega obračunavanja« – brezpredmetno. Razen če komunisti ne mislijo začeti kake nove »narodnoosvobodilne vojne«; a v tem primeru bi si morali še prej omisliti okupacijo.

Površen bralec bi mislil, da je besedilo izjave zmedeno in neurejeno; toda mi, ki smo poučeni od mnogega branja leninskih tekstov za široko rabo, vemo, da je izdelek tistega jezika, ki ga je treba najprej v celoti prevesti, če hočeš dognati njegovo pravo vrednost. Skoraj ob vsakem stavku te prevzame nelagodnost, in ko malo natančneje pogledaš, vidiš, da je v njem ali polresnica ali resnica z napačnim sklepom ali pravo ime z zavajajočim atributom ali resnično dejstvo v kontekstu, ki mu jemlje vrednost, ali evazivnost in izmikanje: vse pa v infrastrukturi »dobrih« besedi: mirno življenje, ustvarjalnost ljudi, znanstveno potrjeni podatki, objektivno ocenjevanje, strpno, demokratično, ustvarjalno življenje. In tako dalje in tako naprej. Quousque tandem!

Sedaj pa na kratko k zastavljenim vprašanjem!

1. Izjavo je očitno potreboval predvolilni prostor.
2. Namesto sprejete besede »sprava« rabi izjava besedo »umiritev« v kontekstu ideološkega metajezika. Beseda je izbrana domiselno, saj zadovoljuje sentiment bralca, obenem pa dosega osnovni namen: prenesti vprašanje iz izvorno moralnega območja v območje tehničnih relacij.
3. Mislim, da je govorjenje o »fazah« navadno mistificiranje. A tu se lahko motim, ker tega vprašanja še nisem preštudiral in premislil.
4. Mislim pa, da ni bilo nobenega prehitvevanja iz ene faze v drugo. Tista druga faza, v kateri »se je skrivalo marsikaj, kar bi lahko označili za zločinsko postopanje«, je bila odlična poteza in ne napaka; ne bi bilo razumno dvomiti, da je bila sprožena v centru. Kar zadeva praktično izvedbo katoliškega upora, je bilo seveda več možnosti: lahko se sploh ne bi uprli – če pomislimo na katastrofalni konec, bi tako bilo, kljub temu da bi pustili nezavarovano polje komunističnim likvidacijam, v celoti manj žrtev; lahko bi šli tudi v ilegalo – a tedaj bi se spopad med nasprotnikoma prenesel v gozdove in vasi, moralo bi se vpeljati načelo zob za zob, žrtve bi rastle v potenci, zlasti še, ker so zavezniki merili »patriotizem« rezistenčnih skupin na Balkanu s številom talcev, ki so padli zaradi akcij kake skupine, v čemer katoličani iz znanih razlogov ne bi mogli tekmovali s komunisti in bi bili zato manj »koristni«. Ni treba omenjati, da bi ob takem načinu boja okupator imel lažji položaj. Toda v tem je mnogo teoretiziranja. Dvainštiridesetega so bili ljudje spričo dvojne agresije, okupatorske in komunistične, v taki stiski, da so se odločali za rešitve, ki so trenutno pomenile nekaj olajšanja in varnosti.
5. Če premislimo vse momente, o katerih tu ne morem govoriti, bi se »tragičnemu klobčiču« med vojno izognili samo na en način: tako da bi ljudje večinsko odklonili sodelovanje v boljševiškem scenariju. To je hkrati velik MEMENTO narodni zavesti za prihodnost.

6. Besede »povojna obračunavanja in revanšizem« niso povsem prave besede. To, kar se je zgodilo po vojni, je bil genocid, holokaust, šoa. Mislim, da to še ni prišlo v narodovo zavest. Čas, v katerem živimo, je tudi čas konca tragedije in dojemanja sveta v moralnih kategorijah: revni čas. Čisto lahko, da tak čas ne bo nikoli prišel. Potem je tisto, kar se je zgodilo na Rogu, v kontekstu zgodovine nerešljivo.

MILICA STRGAR: »OČIŠČENJE Z RESNICO JE POT«

Življenje se je že spravljal. Dne 4. junija 1969, pet dni pred slovesno petindvajsetletnico svojega mašniškega posvečenja, je Jože Mavsar (1987 je postal generalni vikar) pisal »morilcu člana ali več članov« svoje družine in mu zagotovil, da mu odpušča zločin nad njo, kolikor je tega odpuščanja zmožen. Glavni namen tega pisma je bil »naša iskrena bratska sprava«. Izhajajoč iz naukov katoliške vere, kot jih je sam razumel, in verujoč, da je vsa njegova pokojna družina združena z morilcem, na katerega se je obrnil, v ljubezni in usmiljenju, je bil prepričan, da bo njegova srebrna maša popolna le, če bodo združeni v ljubezni in usmiljenju tudi on sam, njegov preživeli brat Franci in »morilec«. »Obadva s Francijem Ti ponovno zagotavlja, da sva Tebi in Tvojim sodelavcem iz srca odpustila. Neštetokrat sem Ti poslal to zagotovilo preko sestrice Pepce, a danes Ti ga pošljem direktno. Ako bo Bog dal priliko Franciju in meni, da prideva na obisk v prelepo domovino, Ti bova z veseljem dala tudi osebno zagotovilo,« je med drugim pisal Jože Mavsar in upal, da bo dobil odgovor na pismo, a ga ni. Šele po več letih je dobil dovoljenje za potovanje v domovino in takrat je že omenjena sestrčna posredovala, da sta se Jože Mavsar in M.T. sestala pri Mavsarjevem sorodniku, ki jima je »po lepi slovenski naravi postregel s kozarcem vina«. Pogovarjala sta se le o poboju Mavsarjeve družine in po Mavsarjevem prepričanju je M.T. posredno priznal, da je sodeloval pri njem (izjavil je, kot pravi Mavsar, »vaši družini smo dali možnost«), in govoril o partizanski enačici tega dogodka, ki pa jo je Mavsar, tako pravi sam, ovrigel kot še živa priča. M.T. je nato spremenil pogovor, Mavsar pa se tako ali tako ni prišel pogovarjat, kako je bilo, ampak sporočit svoje odpuščanje. Od drugih beguncev iz iste vasi je kasneje zvedel, da je bil M.T. zelo vesel, da sta se z Mavsarjem spravila. Morda bi M.T. opisal to srečanje drugače. Ni važno. Mavsar vsekakor tenkočutno zamolči ime »morilca«; omenja ga samo z začetnicama, le v ponatisu svojega pisma tudi z imenom. Svojega domačega kraja seveda ne skriva; »morilca« tako lahko prepoznajo njegovi sovaščani in begunci – poznavalci krajevnih razmer. Poleg tega Mavsar posebej poudarja, da še (1986!) ne ve, ali je M.T. sodeloval pri umoru »enega ali več članov njegove družine«. ¹

»Skupini nekdanjih borcev in kulturnih sodelavcev«, zbranih ob obletnici usmrtitve Franca Župca ob lipi sprave na Žalah, je Tatjana Jenko sporočila: »V svojem imenu vam prepovedujem, da se ob Lipi sprave spominjate tudi mojega brata, mladega partizana, starega 22 let, ki so ga belogardisti v zasedi obkolili, obstrelili in potem zverinsko pobili. (...) Tudi moja mama ni mogla postati pred grobom sina. (...) Umrli je, ne da bi videla majhno gomilo prsti, ki je pokrivala pobitega sina. Šele po njeni smrti, to je 17 let po vojni, smo zvedeli za njegov grob, smrt in za njegove morilce. Imeli smo vse možnosti, da s krivcem in izdajalcem tako ali drugače poravnamo dolg za sina in brata. Pa ne meni ne mojima sestrama ni prišlo niti na misel maščevanje. Treba je bilo preživeti tisti in kasnejši čas, preživeti pa smo ga morali vsi, kar nas je ostalo živih.« ²

Marija: »Spomin na večer, ko je moral oče v partizane, bo šel z menoj v grob. Otroci smo jokali, skakali vanj, molili, oče in mati pa sta si, ne vedoč, zadnjikrat zrla

¹ Jože Mavsar: Odgovor k »Vprašanju sprave« v Meddobju, Meddobje, Buenos Aires, 1986/1-2. – Kako drugače kot »Vilko Mavsar ml.« v Tribuni, 26. 3. 1990, ki na vsa usta in brez vsake obzirnosti razmetava ime »morilca« ali »morilcev«, ne da bi mu (jim) bili umori doslej dokazani.

² Dnevnik, Ljubljana, 24. 3. 1990.

v oči. (Po moževem odhodu je žena rodila dvojčka.) Svojega moža ni nikoli več videla. Kje je ostal, se ne ve. Pa ni nikoli omenjala sovraštva ali maščevanja.«³

Franc Podlipiec: »Ko smo odkrivali ploščo na Zadržnem domu 65 padlim in pobitim, so sicer nekateri menili, da domobranec, ki ga je ubila črna roka, ne sodi na ploščo. Vendar sta zmagala spravljalnost in razum. Čas je zacelil rane, strasti so se umirile, očitki poglobili.«⁴

Dne 5. decembra 1986 sta s skupnim nastopom oplemenitili koncertno življenje v Ljubljani veliki slovenski umetnici: ena je pripadnica in potomka domobranske in še danes ene najbolj bojevitih protikomunističnih begunskih družin, druga pripadnica in potomka umetnika, sodelavca in aktivista Osvobodilne fronte, ki je za to moral delati pokoro tudi v nemškem taborišču. Obe sta s svojo umetnostjo postavili trajen spomenik sprave. Ne v našem ne v (meni dostopnem) begunskem tisku nisem opazila, da bi kdo samo nakazal, iz kako različnih okolij sta prišli. V begunskem tisku tudi očitkov, da je njihova umetnica nastopila v »komunistični domovini«, nisem zasledila. In prav je tako, na tej in na oni strani.

Življenje se je torej spravljal, z velikimi osebnimi odpovedovanji in zatajevanji, pa tudi z odpori, a spravljal se je. Življenje je pozabljalo vojni čas in vse, kar prinaša, dobrega pa tudi veliko slabega, in si želelo miru in spokoja, želelo, da se še dolgo, če ne kar nikoli več, ne bi vrnilo, kar je bilo z muko premagano. Zgodilo pa se je prav to, česar začetniki sedanjih gesel niti niso hoteli ali pa vsaj niso pomislili na to, da bi se lahko tudi izrodilo: s pozivi k spravi, ki je bila že v življenju in ki bi je bilo po naravnem razvoju stvari vedno več in bi bila vedno bliže tudi poravnavi krivic (a prej bi morale biti zares ugotovljene), so v resnici spet sprli celo že spravljen ali vsaj ne več sprte med nami. Posledice so še vedno nepredvidljive. Odzivi različni. Ljudje, ki so želeli življenje brez sovraštva in iskanja, da bi poravnali račune, in le v sebi nosili svojo bol, so se vznemirili. Izpovedujejo jo vsak na svoj način. Ali razumemo njihovo sporočilo, kot oni žele, da jih razumemo?

Generalni vikar Mavsar se ni nikoli hvalil, da se je v domači vasi spravil z M.T., in sedemnajst let slovenska javnost ni vedela za to spravo. »O tej spravi nisem nikdar pisal ne v slovenskem časopisju ne v naših revijah. O tej spravi sem samo pridigal o priliki mojega prvega obiska Slovencev v Buenos Airesu, v Rimu v Sloveniku in na majniški proslavi v Etiwandu v Kaliforniji, majnika 1985. (...)« Prav tu pa so ga nekateri čisto narobe razumeli in nanj so zleteli očitki tako z laične kot klerične strani. In nevednosti ali pa zaradi »večje prepričljivosti« so mu »olepšali« opis srečanja z M.T., nato pa tako potvorjeno spravno dejanje odklonili še s svojim dojemanjem naukov katoliške cerkve.

Eden od kritikov je menil tudi takole: »Nekdo bi sicer mogel v svojem srečju (notranje) odpustiti zlo dejanje svojemu nasprotniku in svojega zločinskega soseda ljubiti tudi, če ta ne pokaže nobenega obžalovanja in pripravljenosti za popravilo krivice (in prav tega, menim pisec L.P., ni videti v ravnanju M. T., op. M.S.); bil bi svetniški ali pa zmešan človek. Ni pa nikakor prav tak slučaj obesiti na veliki zvon v javnosti, da s svojim izkrivljenim krščanskim pojmovanjem o odpuščanju daje komfort in potuho zločincem in morilcem.« Jezuit dr. Vladimir Kos pa je bil zgrožen: »Duhovniku je bilo dovoljeno, da obišče rodno Slovenijo in nekdanjega komisarja...«

Šele zdaj je generalni vikar Mavsar javno obširneje opisal dogodek, ki »se je izvršil 15 let, preden je Spomenka Hribar začela javno debato sprave, več let, preden je L. P. pisal v AD 17. sept. 1985⁵ (...)« in ko je »šele po molitvi 27 let (...) dobil milost, da (je) izrazil odpuščanje morilcu«. Mavsar je, kolikor je mogoče presoditi, pošteno zavrnil kritike ne samo na svoj račun, ampak tudi potvorbe o M.T. Pri tem pa ni niti najmanj spremenil svojega mnenja o narodnoosvobodilnem boju; prepričan je, »da bo zgodovina pisala in govorila o partizanih več stoletij, kot smo v preteklih stoletjih govorili o Turkih in janičarjih«, da omenim samo to njegovo primerjavo. Želi si, da bi v slovenski zgodovini tega časa bil bolj poudarjen tudi krščanski vidik mučeništva slovenskega naroda. Pravi pa:

»Dobro se zavedam, da ta čas ni primeren za tako debato. Ne vem, ali bo sploh kdaj primerno in sprejemljivo, da v tej luči opisujemo to poglavje slovenske zgodovine. Primoran pa sem bil, da napišem ta kratek članek, da boste v bodočnosti vedeli resnico vsi tisti, ki opisujete mojo in bratovo spravo z morilcem dela naše družine. Za zaključek pa vas vse prosim, da tegale članka ne uvrstite v debato o narodni spravi, ker pred 17 leti, ko je bila ta sprava izvršena, ni nihče ne pisal ne debatiral o narodni spravi, kolikor se spominjam. Poleg tega mi nihče ni dal pooblastila, da zastopam slovenski narod. Nisem ga zastopal ne v privatnih ne v javnih debatah ne pri obisku z M.T. Storil sem le, kar mi je vest narekovala po molitvah 27 let. Priznati moram, da je Bog ta korak bogato nagradil v moji duhovniški službi. O tem bi lahko napisal celo poglavje. Ker sem ugotovil nekaj podobnih primerov v domovini o priliki mojega prvega obiska, sem bil tega dejanja še bolj vesel. Najbolj pa bom poplačan, če se bo T.M. v resnici spreobrnil in vrnil v katoliško Cerkev pred svojo smrtjo.«

Iz tega lahko vidimo, da javnega odobravanja za svoje dejanje vikar Mavsar (še) ni dočakal. Preveč je tistih, tudi v begunstvu ali pa predvsem tam, ki vedo samo za »zločine komunistične OF« in povojnega »komunističnega« režima. Tem ni do sprave. Mislim, da je tudi pri nas ne iščejo tisti, ki samo obtožujejo narodnoosvobodilni boj in njegovo naslednico – povojno oblast, pa naj se očitki nanašajo na bruna ali pa samo na iveri v njenem ravnanju ali pa še na te ne, ne vidijo pa in ne pozivajo h kritičnosti tudi nasprotni strani. Ker bodo o medvojnih razmerjih in razmerah gotovo spregovorili drugi, želim, da se nekaj malega zve tudi o povojnem ravnanju druge strani. Ker se o domačih grehih in »grehih« na debelo piše, bom opisala (samo) nekatere primere in probleme nasprotni strani.

Obiskovanje ali vračanje v domovino. Zdaj govorijo, kot da se bodo nekdanji begunci (še)le sedaj lahko vračali ali pa vrnili v domovino. O tem problemu sem nekaj že pisala.⁶ Naj ponovim: za mnoge, najbrž celo za nikogar, ni bilo ne prijetno ne enostavno prestopiti jugoslovanske meje in se znajti znotraj novih slovenskih meril. Toda za mnoge ni bilo ne prijetno ne enostavno vrniti se spet v svojo begunsko skupnost. Ta je znala kaznovati svoje »odpadnike«, predvsem pa njeno vodstvo in vodstva različnih organizacij niso bila pripravljena sprejeti teh obiskov v domovini kot človeške nuje in so jih ves čas obravnavala kot neprimerno idejno in politično vedenje. Naj samo osvežim spomin: član Slovenskega narodnega odbora od njegove ustanovitve se je raje odločil za odstop, kot da bi še naprej prenašal očitke, ker je šel na jugoslovansko ladjo obiskat sina. Domobranskega kurata, ki se je odločil za obisk domovine, je spremljalo silovito nasprotovanje, češ da je izdal domobransko in begunsko stvar. S kiparjem Francetom Goršetom so po njegovem prvem obisku v domovini ohladili odnose njegovi dotedanji dobri in ves povojni čas tesni sodelavci in prijatelji; ko pa je ob razcepu v kulturnih krogih v begunstvu ostal na »samo nekomunistični« ne pa »protikomunistični« strani, so odnose z njim kar zamrznili.⁷ (Goršetovi življenjepisci in raziskovalci bodo morali paziti ne samo na to, zakaj pri nas ni bilo njegove že pripravljene razstave, ampak tudi na to, ali so se po njegovem »odpadništvu« zmanjšala naročila za dela, pri katerih so odločali tudi begunci).

Ne redki so seveda dopovedovali, da taka odvrčanja tistih, ki si želijo obiskati domovino ali pa so željo že uresničili in jo obiskali, niso v prid samim beguncem. Vse zaman. Vinko Levstik npr. ni mogel prepričati skupine beguncev, ki je z onkraj oceana prišla tudi na obisk Koroške in Vetrinja (ob petindvajsetletnici bega in vračanja), naj

³ Marija iz Medvod, Nedeljski dnevnik, 22. 4. 1990.

⁴ Franc Podlipce: Držim pesti, da se otroci ne bi igrali partizanov in domobrancev, Dnevnik, Ljubljana, 5. 4. 1990.

⁵ Ameriška domovina, Cleveland, L(udvik) P(uš)

⁶ Nekaj pogledov na skoraj petinštirideset let slovenskega političnega begunstva, Borec, 1989/5–6.

⁷ Alojzij Geržinič: Pouk v materinščini – da ali ne?, Buenos Aires, 1972.

gre tudi na obisk v Slovenijo, če je že pred njenimi vrati. Ni si mogel kaj, da beguncem ne bi kdaj poočital in jih spomnil, da narod v domovini lahko živi brez beguncev, begunci pa ne brez njega.⁸

Kako neprijetno so ravnali in podtikali dejanja, ki jih kdo nikoli ni storil, smo lahko spoznali tudi pri vikarju Mavsarju. Saj bi bil že očitke, da je »duhovnik dobil dovoljenje, da obišče domovino«, dovolj.

Zato moram za sklep teh naštevanih jasno reči: prav gotovo je (bilo) kar nekaj beguncev, ki si upravičeno niso upali podati se na tako tvegano pot, in prav gotovo so naše oblasti raje videle, da kar nekaj beguncev ne poskušalo storiti tega koraka. Toda dosti več je bilo tistih, ki so se samo skrivali za (mogoče) nevšečnostmi in krivili po dolgem in počez režim za ravnanje z begunci na obiskih, zlasti še, ker med njimi niso bili vsi tako pogumni kot generalni vikar Mavsar in so dovolili, da o njih govorijo in pišejo le tisto, kar so v resnici doživeli. Iz Mavsarjevega pisanja je mogoče tudi sklepati, da ni bil samo enkrat v domovini. Ob tem bi lahko celo prezrli, da je bil M.T. ob prvem srečanju z njim in ob ponudeni roki sprave, s tem pa ob neposrednem očitku za medvojno ravnanje, še toliko vpliven, da bi lahko »svetoval« oblastem, naj poskrbijo, da Jožeta Mavsarja ne bo več domov. Pa očitno ni oziroma, če je poskušal, so bile oblasti gluhe za njegove »nasvete«. Jože Mavsar je prihajal domov in upam, da je v svojem domačem kraju imel manj nevšečnosti zaradi svojega pravilnega dejanja kot med nekaterimi svojimi rojaki onstran oceana. Upam, da je v tem tudi že del odgovora na »zaskrbljeno« vprašanje, »kaj bodo doživeli tisti, ki se bodo vrnili v Slovenijo, kjer jih čaka nova skušnjava.«⁹ Razen če ni mišljena »skušnjava« spet začeti posajati Slovence ene na mesto levega, druge na stran desnega razbojnika.

Čisto odveč pa bi moralo biti spomniti bralce na prihajanja strokovnih, znanstvenih in kulturnih osebnosti iz begunskih vrst, ki že leta redno sodelujejo z našimi znanstvenimi, kulturnimi in prosvetnimi ustanovami in posamezniki.

Priznavanje ene same ideologije, ene same resnice. Režimu očitajo, da je vsa področja duhovnega ustvarjanja podredil samo svojim ideološkim merilom in zahtevam. Tudi pri drugi strani je mogoče najti taka merila. Že v prvem učbeniku Zgodovine slovenskega slovstva za srednje šole, izdanem v Trstu 1945, je bil pesnik Oton Župančič deležen več kot samo lepotnih popravkov; naslednje leto je dr. Anton Mahnič doživel v begunskem tisku čiščenje preveč liberalne predvojne slovstvene ocene, kar me navaja na misel, da zato v (taboriščnem in vsaj do 1987 tudi v begunskem) tisku zaman iščemo v sicer bogati založniški dejavnosti Poezije Simona Gregorčiča. Še vseh Prešernovih poezij ne najdemo. O Edvardu Kocbeku bo morala reči resna znanstvena in natančna raziskava, ne pa trditve za vsakdanjo rabo, kdaj in v kakšnih okoliščinah mu je bil dovoljen vstop na strani begunskega tiska, kajti Kocbek je bil v narodnoosvobodilnem boju! Na pravo zamejenost kaže javno zgražanje nad znanstvenikom, pripadnikom begunske skupnosti, ki se je tako »spozabil«, da je na znanstvenem srečanju z znanstvenimi merili spregovoril o Luisu Adamiču. Tega bomo – samostojno predstavljene – zaman iskali v (tudi pri nas pohvaljeni) Slovenski dediščini¹⁰, čeprav je v njej tudi slovensko sporen zadnji predvojni avstrijski kancler Schuschnigg.

Nekateri kulturniki (in politiki) so se seveda upirali tako neizprosni ideološki naravnosti. Prepričani so bili, da ozka zaprtost v namišljeno čistost begunske usmeritve lahko povzroči samo propadanje slovenske besede in slovenske kulture v begunstvu. Na srečo so bili v organizaciji, kjer so se upirali, v večini in so v začetku 1969 pogumno odprli svoje strani in svoje prireditve tudi drugim Slovencem vse do jugoslovanskih meja, pa čeprav niso bili protikomunisti, ampak samo nekomunisti. Poraženi »protikomunisti« so se odločili za svoj list, ki pa je imel kratko življenje. Razmere so dale prav večini. Ta se po toliko letih lahko pohvali s svojimi kulturnimi uspehi.¹¹

Že prej, leta 1964, pa se je uprla vsakršnemu drugačnemu pogledu na medvojne razmere organizacija domobrancev, ki je ob prvem poskusu, da bi se slišal tudi drugi, seveda še vedno protikomunističen glas, izstopila iz dotedanje organizacije in ustano-

vila svojo in svoje glasilo. Nastal je spor med politiki in vojaki. Zmagovalca še ni videti, prav tako pa tudi ne posebnega hitenja, da bi se odkrila resnica, morda tudi drugačna od tiste, ki jo zagovarja vsaka stran zase. Zlasti domobranci niso pripravljeni spreminjati mnenj o svoji medvojni vlogi, razen če morda v članku njihovega predsednika in urednika Tabora Ivana Korošča¹² le ni majhnih znamenj, da bodo začeli spraševati tudi lastno vest. Za zdaj še samo za dogajanja do turjaškega poraza.

Precej neprijetnosti imajo lahko tisti pripadniki te skupnosti, ki svojim organizacijam in posameznikom svetujejo, naj se prenehajo ukvarjati predvsem ali samo s preteklostjo, ker sta za obstanek pomembnejši sedanost in prihodnost. Če pa bi rad na tak način gradil »zdrava slovenska razmerja tudi v zdomstvu«¹³ nekdanji domobranski častnik, kot npr. dr. France Habjan, mu njegova skupnost tega greha zlepa ne bo odpustila. Svojo obsodbo mu je prav kmalu izrekel tudi pripadnik domobrancev Stane Pleško: »Ali bi ne bilo bolj na mestu, če bi kdo svetoval komunistom, naj prosijo narod odpuščanja in mu začno izkazovati ljubezen s svojimi deli? Toda zanje te zapovedi ne veljajo, samo nas vežejo, mi se jih moramo držati. Ali ne bi s tem priznal vse, česar nas dolže že vsa leta?

Vsi tisti, ki bi radi iz nas iztisnili še to priznanje (da so s srcem in dušo za druge postavljali življenje na kocko, op. M. S.), se postavljajo v vrsto s tistimi med nami, ki so pred dobrim desetletjem začeli propagirati pozabljenje in nov začetek. – Umsko zdrav človek, ki hoče ostati idealom in samemu sebi zvest¹³, zato preteklosti ne pozablja. (...) Ali naj na vse to pozabimo samo zato, da bo KP v zgodovini prikazana kot zmagovalka nad okupatorjem, nikjer pa ne bo zapisano, da je izkoristila vojno stanje in se v sodelovanju s tujcem polastila oblasti na trpljenju in krvi lastnih ljudi? Tako more misliti le človek, ki resnice ne more ali noče dojeti (...)

Upam si trditi, da je bila misel na spravo med nami z veseljem sprejeta, tudi med tistimi, ki smo šli skozi ogenj revolucije. Narodno spravo smo pozdravili kot temelj, na katerem edinem more zrasti nov čas in nov rod. Pogoj za to spravo pa je in ostane – priznanje krivde, osebne in kolektivne. (...)«

Piscu je sumljiva vsaka ponudena, še bolj pa vsaka sprejeta roka; zanj je režimska. In hujšega izobčenja iz slovenske begunske skupnosti ni, kot je namig, da kdo sodeluje z režimom. Po zamislih, kot je Habjanova, se Plešku zdi, da se sploh ne ve več, za koga se bori in za koga delajo. Taki pa so postali zaradi prevelike blaginje. »Ko smo bili bolj v strahu kot siti, smo bili edini in smo se radi imeli; ko smo se najedli in vsestransko opomogli, smo začeli pozabljati na vzrok, pomen in dolžnosti našega zdomstva ter nasadali vabilom od doma. (...) Spet so naši kulturniki tisti, ki se v svoji zakasneli slepoti gredo netopirje (zdaj miš, zdaj ptič, kakor najbolj kaže), ribarijo v kalnem ter zagovarjajo sistem, katerega narod ni nikoli sprejel. Gorje narodu, ki ima tako sol! Ali nam Bog šibe komunizma ni poslal tudi zato, da te krive preroke spoznamo in brez njih stopimo na novo pot?«¹⁴

Članek je najprej izšel v Clevelandu. Urednik slovenskega dela Ameriške domovine ga ni mogel prepustiti bralcem brez svojega mnenja. Zapisal je: »Misli, izražene zgoraj, so seveda avtorjeve. Težko je misliti, da bi s takšnim načinom pisanja avtor pridobil kaj dosti novih privrženec, bolj verjetno se mi zdi, da takšno pisanje bolj učinkuje tako, da odvrča ljudi in jih naravnost sili v »nasprotno«¹⁴ stran. V kolikor bo takšno

⁸ Klic Triglava, London, 1970.

⁹ Taras Kermauner, Delo, Ljubljana, 20. 4. 1990.

¹⁰ Edward Gobetz: Slovenian Heritage I Slovenian Research Center of America, New York, 1980.

¹¹ Nekateri naši pisci se bodo morali bolje seznaniti z različnimi previranj v begunski skupnosti in bolj ločiti, kdo je kdo v njej.

¹² Ivan Korošec: Taktična, usodna napaka, Tabor, Buenos Aires, 1989/9–10.

¹³ Presenetljiva podobnost z L(udvikom) P(ušem).

¹⁴ Stane Pleško: Kulturna zavest, Ameriška domovina, Cleveland, 1987/november 3, in Tabor, Buenos Aires, 1988/3–4.

stališče oziroma gledanje na drugače misleče prevladalo, tem več bo takšnih odstopov, o katerih piše pisec zgornjega članka. Vsaj tako mislim jaz. Rudolph M. Susel.«

Plešku je obširneje razložil svoje mnenje tudi dr. Habjan, vseeno pa je Pleškov članek čez nekaj mesecev v celoti ponatisnil Tabor in ga – brez prezgodovine – prepustil bralcem. Težko je verjeti, da bi to uredništvo odobravalo stališča (ali vsaj večino), ki jih je razložil dr. Habjan.¹⁵ Zavrnili je domnevo, da je v njegovih sestavkih »o slovenskem enotnem kulturnem prostoru, o narodni spravi, o današnji verski in kulturni problematiki v matični domovini ali pa med nami v zdomstvu« le kuliserija ali fasada, »za katero se skriva rdeča pošast«. Nikdar ni skušal odmisliiti preteklosti ali se je sramovati, le lasti si pravico, »da tudi kritično pogleda na preteklost in potem o njej odkrito pove«. Še bolj pa ima pravico povedati oziroma osvetliti tisto, kar ni resnica. Nato opozori na nekaj zgrešenih potez, celo potvorb, ki so jih potegnili v bližnji preteklosti. »Iskanje sovražnikov med nami samimi bo imelo samo negativne posledice. Tak način delovanja nas samo odtuja in nas vodi k odmiranju.« Pleškova »miselna razpoloženja ne morejo in ne smejo biti model drugim«. Po Pleškovem mnenju more ostati pošten in značajan le tisti, »ki ostane na miselnih pozicijah v času revolucije ali pa celo pred njo«. Pleško sicer lahko tako razmišlja, le drugim mora dopustiti, da razmišljajo drugače. V polemiko se je sicer spustil zaradi begunskih politikov, ki se morajo prvenstveno soočiti s sedanostjo, ne pa se spuščati v politično areno zato, da bi izbojevali vrnitev preteklosti. Skupno slovensko problematiko se da odmevno predstaviti tudi brez skupka osti in očitaj, kot se je že zgodilo v Dragi. Še vedno pa misli, da bi bila okrogla miza najboljši način za razčiščevanje njihovih nesoglasij in nesporazumov.

Naslednjo Habjanovo misel sem že nekaj časa zaman iskala pri naših bolj ali manj glasnih zagovornikih zunanjih znamenj sprave. Priznam, da je v begunskem tisku nisem niti nameravala iskati. Zato jo še z večjim veseljem sporočam v razmislek. Dr. Habjan namreč meni, da bi se begunci na svojih spominskih slovesnostih, posvečenih svojim žrtvam druge svetovne vojne in neposredno po njej, morali spomniti vseh žrtev revolucije in druge svetovne vojne. »Talci, pokončani pod okupatorskimi streli, padli slovenski fantje na evropskih bojiščih, nedolžne žrtve koncentracijskih taborišč prav gotovo tudi zahtevajo, da se jih spomnimo. Tako bi resnično lahko imeli vseslovensko spominsko romanje.« Brez dvoma je to pogumen predlog ne glede na to, da izhaja iz znane predstave o medvojni delitvi Slovenije na »Ljubljansko pokrajino« in pa ostale dele Slovenije.

Upam, da zdaj, zlasti še po Pleškovih stališčih, že lahko vprašam: bo naše sedanje enoumje kmalu zmoglo priznati, da miselna zavrtost, nestrpnost, pretirana zagledanost v svoj prav in podobne nečednosti niso samo sad in posledica ene – ve se, katere – ideologije, ampak predvsem civilizacijske razvitosti in vplivov ter človeške pripravljenosti sprejemati jih za svoje; in kaj bo storilo, da že dosežene stopnje strpnosti in razumevanja ne bo manj, ampak vedno več?

Begunci in Slovenski narodni odbor. Mnogi begunci niso posebej naklonjeni Slovenskemu narodnemu odboru in njegovi politiki. Vzroki so zelo različni. Eni mu pripisujejo sokrivdo za vrnjene domobrance, drugi mu odrekajo legitimnost, ker se opira na rezultate volitev 1938, ki so bile javne (v njihovem tisku je mogoče prebrati pošteno in prostodušno priznanje, da se vladajoča stranka kljub temu ni zanesla na izid in je do zelenih rezultatov prišla tudi z drugimi pripomočki¹⁶), in se vsa leta oklepa takratnega razmerja sil ter ima tako Slovenska ljudska stranka še vedno večino v njem, čeprav se je morda politična usmerjenost beguncev, predvsem pa njihovih potomcev, pod vplivom okolja, v katerem živijo, lahko že ničkolikokrat spremenila. Očitajo mu, da so rezultati njegovega dolgoletnega obstoja in dela majhni, premalo pomembni za narodnostni obstoj slovenske begunske skupnosti in da je tudi v svojih načrtih preveč obrnjen v preteklost ter ne zaznava in ne udejanja sprememb, ki so nastajale v domovini pa tudi v begunski skupnosti. Taki očitki so (bili) toliko glasnejši, kolikor strpnjeje so bile domače razmere. Na to kaže najbrž tudi izstop dr. Ljuba Sirca

iz Slovenskega narodnega odbora. Njegova obrazložitev nam ga pokaže tudi z druge strani, kot ga zadnje čase spoznavamo pri nas.

Takole je razložil in objavil svojo odločitev: »Maja 1972 sem sporočil predsedniku Narodnega odbora za Slovenijo, gospodu Milošu Staretu, da iz tega odbora z obžalovanjem izstopam. Predvsem naj poudarim, da me do tega ni privedel kakršenkoli osebni spor bodisi z ostalimi člani, bodisi s katero od strank, ki sta v odboru zastopani, namreč Slovenska ljudska stranka ali Slovenska demokratska stranka. Nasprotno sem slejkoprej prepričan, da morata v Sloveniji in Jugoslaviji, kot v ostalih evropskih državah, krščanska demokracija in liberalizem odigrati važno vlogo.

Pač pa me je motilo, da je Narodni odbor v zadnjih letih nekajkrat poudarjal stališča, ki jih je zavzemal med vojno, in v poslanici maja 1972 celo izrecno omenil dogodke pred sedemindvajsetimi leti. Ko sem leta 1964 vstopil v Narodni odbor, sem pričakoval, da se ne bo oziral nazaj in da bo skušal združiti vse demokratične Slovence.

Toda demokratičnih Slovencev ni mogoče združiti brez razumevanja za tiste, ki so šli k partizanom, ker so se želeli boriti proti Hitlerju, dasi niso bili za komunizem in še manj za stalinizem. Takih je bilo posebno veliko na Primorskem, Štajerskem in Gorenjskem. Niso oni krivi, če je partija njihovo narodno zavest izrabila za svoje namene. Partizanov ni mogoče enačiti s komunisti in poudarjati nasproti njim preteklost, ki nas deli.

Grem še dalj in omenim, da je sedaj čas odpreti vrata tistim, ki so sicer bili komunisti, toda so se z navdušenjem oklenili političnih in gospodarskih reform, se marsičesa naučili in so danes z vso dušo proti Titovim načrtom obrniti kolo nazaj.

Končno je treba, da nastopijo novi rodovi, ki z vojno in krvavimi dogodki niso imeli opravka. Teh ni mogoče pridobiti za skupen nastop, če ne gledamo dovolj v prihodnost.

Vsi bi se morali združiti v naporu, da preprečimo povratek v čase, ki bi jih bilo najboljšo pozabiti. Pozabiti jih ni mogoče, toda čas je, da jih prepustimo zgodovini.

Dejal bi še nekaj: zelo težko, če ne celo nemogoče je, da bi Slovenci sami kaj opravili. Slovenski demokrati se moramo povezati s srbskimi, hrvatskimi, makedonskimi in bosanskimi, ker nam sicer boj proti diktaturi in nespameti ne more uspeti. To kaže tudi izkušnja zadnjih let. Če bi svobodnjaki po posameznih republikah nastopili skupno – namesto da so včasih drug proti drugemu – bi bili morda dosegli precej več, kot smo, in Tito ne bi pometal z vsakim posebej. Seveda hočemo vsak svoje pravice, toda pri tem ne smemo biti sebični in slabi sosedje drug drugemu.«¹⁷

Namerno seveda opozarjam na znane pa tudi pri nas doslej manj znane razumnike, ki iščejo pravo razdaljo do preteklosti, vsak s svojimi življenjskimi in političnimi izkušnjami, vsak z željo, da preteklost ne bi bila pozabljena, a še z večjo, da bi bila prihodnost lepša od nje. Zato več svojih moči, sposobnosti in znanja namenjajo naši sedanosti in prihodnosti. Bojim pa se, da je še vse preveč takih, ki se razdajajo samo za pretekle čase in iščejo v njih predvsem tiste silnice, ki nas bodo vse bolj vlekle vsaksebi.

Ko sem v prispevku k okrogli mizi Žrtve druge svetovne vojne pri nas¹⁸ skušala pokazati, kam je, po mojem, usmerjena (predvsem že druga in tretja) generacija slovenskih povojnih beguncev, sem iskala in našla veliko pogledov in stališč, ki nas že ali pa nas v bližnji prihodnosti lahko zbližujejo. Našla sem jih tudi še med stališči prve generacije, ki – kot izhaja tudi iz tega prispevka – v glavnem ljubosumno varuje večkrat tudi že preživela mnenja. Tako sem iz daljšega članka, objavljenega v

¹⁵ France Habjan: Anatomija nekega mišljenja, Ameriška domovina – Kanadska domovina, 1987/december 8.

¹⁶ R. J. L. Košanov: Tugomir sanjač, Tabor, Bs.Ai., 1973/3.

¹⁷ Klic Triglava, 12. 3. 1973, št. 405.

¹⁸ Kot opomba 6.

Meddobju¹⁹, navedla več takih pogledov in ocen, ki so izražali kar precejšnjo naklonjenost mnogim področjem našega življenja, ne da bi zamolčala tisto odločilno stališče, zaradi katerega pisec ni (bil) pripravljen na spravo, o kateri se je prav takrat začelo več pisati tudi v njihovem tisku. Morda mi bo kdo poočital, da sem to izbrala iz nekakšne samovšečne zagledanosti v domače življenje. Morda. Toda tega najbrž ni mogoče očitati tudi tržaškemu pisatelju Borisu Pahorju. V svojih dnevniških zapiskih²⁰ je pisal o istem prispevku: »Meddobje, 3/4 1984«. Vsebinska revija je kar pestra, vendar sem se ustavil samo ob prispevku Toneta Brulca *O vprašanju narodne sprave*. Zanimal me je duh, razpoloženje, s katerim se avtor loteva tako zahtevnega vprašanja; in z zadovoljstvom ugotavljam, da gre za umirjeno in odgovorno pisanje. Saj pregled preteklosti ni črno-bel, žrtve niso samo na eni strani, čeprav je seveda pokol tisočev po koncu vojske vprašanje zase. In prav ob ti nesreči, ob ti *krivdi in grehu*, kot bi rekla Spomenka Hribar, se tudi pisec ustavlja kot ob poglavitnem mejniku, ki ga bo najtežje odstraniti. Nedvomno pa je spis pomemben tudi zato, ker, v nasprotju s tem, kar smo doslej brali v emigrantskem tisku, v devetih točkah priznava slovenskim komunistom njihovo povojno pozitivno ukrepanje v prid slovenstva.

Seveda bi bilo potrebno prispevek obravnavati sistematično, pretehtati posamezne odstavke; vendar meni danes zadošča spoznanje, da se tudi v kulturnih begunskih krogih počasi ustvarja manj togo zadržanje, bolj sproščeno ozračje. Iz takega razpoloženja, ki je skoraj sinhrono s tistim v Sloveniji (Spomenka Hribar, Bojan Štih, Matevž Krivic, France Bučar in drugi), se zna v slovenskem narodu kot celoti poroditi skupna skrb za njegovo usodo. Nihče namreč ne zahteva in ne more zahtevati sprave med ideologijami, med političnimi izbirami, med nasprotnimi stališči v preteklosti ali sedanjosti: slovenski narodni osebek pa ima pravico terjati od svojih članov tisto osnovno stopnjo modrosti, ki je nujna za preživetje narodovega občestva.

Površen pa je avtor, ko v zvezi s Kocbekovo obsodbo pokola domobrancev v tržaškem intervjuju, trdi, da, »knjiga«, kjer to priznava, ni mogla iziti doma, ampak v Trstu'. Knjižica s Kocbekovim intervjujem je izšla na mojo pobudo v Trstu, kjer živim in pišem, to se pravi, da smo jo tržaški kulturniki avtonomno izdali v počastitev Kocbekove sedemdesetletnice. Obenem je tudi res, da je niti ne cela dva meseca po izidu brošure o Kocbeku, oblast dala v celoti ponatisniti Kocbekov pogovor z mano v tedniku Naši razgledi, ki ga v Sloveniji bere več ljudi, kot jih bere kako knjigo.

Ni res, da je, kot pravi avtor, Kocbek spregovoril samo zase, spregovoril je tudi za slovenske kristjane, ki so bili v osvobodilnem gibanju, pa za vse slovenske ljudi, ki pokol razoroženih domobrantskih čet izločamo iz tega, kar pojmujemo kot osvobodilni boj, kakor iz njega izločamo vse usmrtnitve, do katerih je prišlo na podlagi samovoljnih skrivnih odločitev. Spregovoril je torej Kocbek in oglasilo se je v zadnjem času še nekaj drugih slovenskih vesti; odgovorni pa se doslej niso izrekli o tem, kar od njih zahtevata slovenski narod in njegova zgodovina. In zato so zdaj oni na vrsti.«

Kolikšna »stopnja modrosti« pa je vodila uredništvo Dela, da je več kot leto po moji predstavitvi, več kot pet let po navedenem Pohorjevem razmišljanju in kar šest let po objavi članka ponatisnilo samo tisti njegov del, ki odklanja vsako spravo, če se prej doma ne proglasimo za zločince? In »za delni ponatis je dobilo avtorjevo privolitve«, torej avtor ponatisa ni ponudil sam.²¹

Tako se še dolgo ne bomo spravili!

Mislim, da najbolj modro niso ravnala niti vsa naša povojna vodstva, ker niso kmalu prišla z resnico, ki jo zdaj vsi iščemo in želimo, na dan. Razumem, da so imela resne zadržke v času, ko je nova vojna z nami prav trkala na vrata. Zdi pa se mi, da se prav od začetka resnosti tega problema niso najbolj zavedale niti razne službe, ki so bile dolžne spremljati tudi možen razvoj odnosov zunanjega sveta do naše države. Tako so bile druga za drugo zamujene razne priložnosti, ko bi bilo še mogoče resno in pošteno spregovoriti o povojnem ravnanju. Očitno so preveč podcenjevale dejstvo, da je problem vrnjenih in domnevno pobitih domobrancev prav kmalu postal – poleg predvsem versko uravnavanega in stopnjevanega protikomunizma – osnovni in skoraj

edini motiv v begunski propagandni vojni proti novi Jugoslaviji, zanj pa značilni dve lastnosti: večanje in spreminjanje števila vrnjenih (in pomorjenih) in spreminjanje osnovne usmeritve njihovega medvojne delovanja. Dopuščam, da je bilo vsaj v začetku težko ali pa morda sploh nemogoče priti do begunskega taboriščnega tiska. Toda še v času taborišč sta zunaj njih izhajala v zamejstvu, na Koroškem in na Tržaško-Goriškem, vsaj dva lista, v katerih so se ti problemi že nakazovali. Po razselitvi beguncev po državah Evrope in še bolj obeh Amerik pa so skoraj takoj začeli javno izdajati svoje časnike. Razen tega pa je problem načeljal že tuji tisk, npr. londonski *Time*. Ta pa je, kot povzemam po prevodu v slovenskem Primorcu²², te begunce predstavljal kot borce proti nacizmu. Ne morem verjeti, da je šlo za spodrsrljaj. Podobno oceno najdemo že 1945 tudi v Koroški kroniki, ki je izhajala v okviru Britanske obveščevalne službe.²³ Že samo ta dejstva so zahtevala ustrezno, strokovno odzivanje in objavo resničnih podatkov.

Zadnjikrat je bila po mojem mnenju izpuščena še smiselna priložnost, ko so se z našo amestijo za nekrvave roke odprle meje vsem beguncem, ki so hoteli in si upali pa krajši ali daljši čas ali pa tudi za vedno priti v domovino. Z njimi pa so prišle k nam tudi – govorice. Pisano besedo je bilo mogoče nadzorovati in jo zadrževati, govorjenja pa ne. Zato se je vse več govorilo o tem, resnično in neresnično. Ker prvega ni bilo mogoče ločiti od drugega, se je dalo vmes sejati še vse druge dvome. Vodstvo je sicer dopuščalo, da so o tem spregovorili tudi nekateri pisatelji in publicisti (Tone Svetina v Ukani III, 1969; Jože Javoršek v Hvalnici zemlji, 1971; dr. Dušan Biber v Vjesniku u srijedu, 1973; Edvard Kocbek v razgovoru z Borisom Pahorjem, 1975 – Kocbekovih ocen mnogi niso sprejeli; Franci Strle v Velikem finalu na Koroškem, 1976), ni pa se pripravilo na odzive, saj ni bilo mogoče pričakovati, da bodo vsi, ki so kaj brali ali slišali o tem, enako mislili in enako doživljali te čase in ravnanja. Po toliko letih se je pojavil že nov problem: zdaj je bilo mogoče na vse bolj zahtevna vprašanja odgovoriti samo še s temeljito, natančno in vsestransko raziskavo. Njeno neprestano odlaganje pa spravlja v nevzdržen položaj vse, ki bi hoteli le z dokazanimi in dokazljivimi podatki opozarjati na zlorabo tega problema. Tudi sama se čutim opeharjeno, ker še vedno ne vem za vsaj približno resnico o povojnih dogajanjih. Zdi se mi namreč nepravilno trpeti obtožbe, ki, prepričana sem, niso upravičene, a jih ni mogoče zavračati samo po občutku, na pamet, po pripadnosti stvari itd. Treba je biti natančen in le tako spodbijati nasprotnikovo nenatančnost. Ni mi vseeno, da se morajo tudi naši znanstveniki, ki se ukvarjajo s to problematiko, sklicevati samo na begunske vire, v zadnjem času največkrat na podatke, ki jih je objavil dr. Peter Urbanc²⁴. Njegov poskus številčnega prikaza izgub »protikomunističnega« tabora je gotovo naprednejši od drugih tovrstnih podatkov. Predvsem ne maha kar počez z 12.000 vrnjenimi in pobitimi domobranci, ampak skuša priti do resničnega števila. Vendar so njegovi podatki še vedno enostranski, saj med njegovimi viri ni naših, resnejši kritiki iz begunskih vrst pa tudi tistim, na katere se je opiral, ne dajejo vselej posebne vere.²⁵

Te razmere moramo popraviti in objaviti preverjene podatke. Bojim pa se, da njihovim iskanjem naše nove razmere spet ne bodo najbolj naklonjene. Zato pozdravljam izjavo o umiritvi predsedstva Republike Slovenije. Želela bi si jo sicer že precej prej! Želela bi zlasti, da se prenehamo obtoževati in zaustavimo pogubo, v kakršno nas vodi »rožljanje z mrtvimi kostmi«, da se prestavimo spet v čas – čeprav zdaj teže

¹⁹ Tone Brulc: O vprašanju narodne sprave, Meddobje, Bs.Ai. 1984/3–4.

²⁰ Zaliv, Trst, 1985/1–4.

²¹ Tone Brulc: Očiščenje z resnico je pot, Delo, 6. 4. 1990.

²² Slovenski Primorec, Gorica, 6. 6. 1946.

²³ Na to sem opozorila že v svojem članku Šolstvo in prosvetno-kulturno delo slovenskih beguncev v taborišču po Avstriji 1945–1948, Borec 1985/1, str. 24.

²⁴ Koledar Mohorjeve družbe v Celovcu, 1985.

²⁵ Nekaj več o tem sem napisala v reviji Borec, 1990/3–4, str. 457, zlasti opomba 8.

– ko se je življenje že spravljalo in tudi marsikje spravilo; želim, da ob glasnih ali kar kričavih bojevnikih za spravo ne pozabimo na tiste tihe in prave nosilce pravnega ravnanja in hotenja na obeh straneh; želim, da jim damo pravo veljavo in pravo možnost, da brez ovir in nasprotovanj vodijo naše življenje v novo strpnost in ne v novo trpljenje. Le s strpnostjo bo mogoče priti do resnice o dogajanjih med vojno in po njej, in šele z resnico se bo mogoče odločati, kako ravnati naprej, ne pa s sovraštvom.

Zaključna opomba: Ko so gornje besedilo že stavili, sta izšli Tribuna 8 (14. maj 1990) in Mladina 19 (18. maj 1990). V pisemih Cvetke Kocjančič in dr. Petra Urbanca in njegovem prispevku Mrtvim in živim zadoščenje; Kdo je bil Edvard Kocbek? lahko sami ugotovite, zakaj nekaterih ravnanj in stališč določenih krogov slovenske politične emigracije ne marajo celo mnogi pripadniki njihove lastne skupnosti.

FRANCI STRLE

Najprej ugovarjam, ker anketa ni v skladu z usmeritvijo revije Borec, ki je revija za zgodovino NOB in ohranjanje revolucionarnih tradicij. Iz tako načrtane programske usmeritve izhaja vsaj to, da bi morala biti revija politično neodvisna, vrhu tega pa ne bi smela z ničemer zamegljevati ali stavljati pod dvom vsenarodnega značaja Osvobodilne fronte, ki je v slovensko osvobodilno vojsko vabila vse zavedne in poštene Slovence, ne glede na njihovo politično, versko ali nazorsko prepričanje.

To poudarjam zato, ker so vprašanja za anketo sestavljena tako, da sugerirajo izrazita politična stremjenja prejšnjih ali sedanjih nasprotnikov Osvobodilne fronte, izražena predvsem v tendencioznem traktatu Usodne odločitve dr. Franceta Bučarja, ki je najprej in v prvi vrsti ideolog sodobnega bojevitiga protikomunizma, po poklicu pa pravnik in ne zgodovinar. Tudi naziranje, da je treba sogovorca ali bralca spodbuditi k razmišljanju z izzivalnimi vprašanji, ki se opirajo na izkrivljena dejstva ali predpostavke, bi morala biti za zgodovinarja metodološko nesprejemljiva, zgodovinski znanosti pa tuja, ker vodijo do napačnih rezultatov. Opozoriti pa moram (da me ne bo kdo napačno razumel!), da s svojimi jedkimi ugotovitvami ne zavračam iskanja in kritičnega pretresa dosedanjih zgodovinoepisnih izsledkov, izvirajočih iz pristranskih in kratkovidnih ocen, ki so bile največkrat namenjene vsakdanji politični rabi. Navsezadnje se takemu »friziranju«¹ zgodovine upiram tudi s temi odgovori.

1. Zakaj torej taka izjava slovenskega političnega vodstva šele zdaj? Bodimo vendar natančni, kakor se za zgodovinarje spodobi! Ne gre za izjavo političnega vodstva, ampak za izjavo slovenskega državnega vodstva, kar predsedstvo Republike Slovenije nedvomno je.

Zgodovinar ne sme ničesar ugibati, temveč mora soditi samo na podlagi dejstev. S tega vidika sklepam, da je izjava o narodni in državljanski umiritvi produkt sedanjega razmerja političnih sil v slovenskem prostoru in je pomembna le za sedanost in prihodnost. Za preteklost bo morda pomembna samo posredno, namreč, če bo omogočila dostop do strogo zaupnih arhivov o koncu druge svetovne vojne, za katere pa v Veliki Britaniji, ZDA in drugod še zmeraj velja zapor. Ob tem pripominjam, da primarni zgodovinski viri iz strogo zaupnih arhivov Ozne lahko pojasnijo le nekatere potankosti, ne morejo pa vplivati na splošno sodbo o domobrancih, ker je vse bistveno že znano.

Na ta račun si dovoljujem pikro opazko. Ko so Izraelci usmrtili vojnega zločinca Adolfa Eichmanna, so ga upepelili in njegov pepel razsuli po morju. Pouk je jasen.

Spomniti moram tudi na zahtevo, ki so jo slovenski Sokoli razglasili že 8. marca 1938, glasi pa se: »Obramba proti napadalcem in zločinu je (za vse Slovence) obvezna in splošna...«² To so storili zato, ker je slovenska Katoliška akcija že pred tem pripravljala svoje kadre za zločine in službo fašističnim zavojevalcem iz Rima in Berlina. Vsebinska omenjena sokolske zahteve, ki je bistvena za ohranitev slovenskega naroda in njegove samobitnosti, mora veljati tudi za zdajšnje in prihodnje čase. Država, ki bi vojne zločince in izdajalce razglašala za narodne mučenike, je obsojena na propad...

2. Narodna sprava je pretkana propagandistična sintagma, ki jo vodstva klerofašistične emigracije (kot je poročal novinar Janez Čuček v knjigi *Sramota umira počasi*, Ljubljana 1979, str. 155) že od vsega začetka povezujejo z vnovičnim prihodom na oblast v Sloveniji. Ta sintagma je torej le paravan (zaslon), za katerim se skriva njeno pošastno nasprotje.

Sprava je nekaj intimnega, kakor ljubezen ali sovraštvo, ki je njeno nasprotje. Sprava je pravica vsakega posameznika in je tudi ni mogoče zapovedati, predpisati ali uveljaviti z uporabo državne prisile, zato je skovanka »narodna sprava« pojmovno nesmiselna.

Poznam primer oboroženega belogardista, o katerem je splošno znano, da je zakrivil mučeniško smrt dveh deklet. Navzlic temu je njegov sin še dolga leta po vojni grozil partizanom z maščevanjem za očetovo ustrelitev. Popolnoma razumem nesrečo, ki jo je moral prestati kot sirota, saj se je meni in mojemu bratu zgodilo enako, le z nasprotni strani. Vprašati pa se moramo, kam bomo prišli, če si bo posameznik lastil pravico do poseganja po življenju drugih.

Pustimo času, življenju in pozabi, da bodo omilili krivice, rane in brazgotine, ki so za usmrčenimi ostale vdovam in sirotam! Nešteti primeri s podeželja kažejo, da življenje teče svojo pot: mladi se ženijo ali možijo, ne da bi se kaj prida ozirali na to, kateri ideologiji so med vojno služili njihovi starši ali sorodniki. Skrbi jih samo to, kako si bodo zgradili lep in udoben dom, da bodo njihovi otroci bolj srečni, kakor so bili oni sami, ki jih je vojna opeharila za brezskrbno otroštvo. Treba je vendar pustiti pri miru ta naravni krogotok in ne drezati vanj z razpihovanjem nizkih čustev in človeških strasti, saj za nazaj ni mogoče čisto nič popraviti ali spremeniti.

Splošne narodove koristi zastopa in brani suverena država, ki jo vodijo zakonito izvoljeni predstavniki. Le država odloči o razmerju do tistih, ki so se pregrešili proti svojemu narodu in človeštvu, potem pa odpadli iz narodne skupnosti. Pri tem ne more biti nikakršnih licitacij.

3. Pred začetkom druge svetovne vojne so bile socialne razmere na Slovenskem tako krivične (predvsem na podeželju) in zaostrene, da so bile revolucionarne spremembe neogibne. Tega niso ugotavljali le komunisti in krščanski socialisti, ampak tudi mnogi misleci iz meščanskih vrst, npr. Albin Prepeluh-Abditus pri socialdemokratih, Josip Rus in Franjo Lubej pri Sokolih in Edvard Kocbek iz kroga demokratično usmerjenih kristjanov. Razmere so bile torej zrele za revolucijo, strah pred njo pa velik. Toda zlo je bilo v tem, da jo je hotela zlasti duhovščina preprečiti z naslonitvijo na vodilni fašistični državi, Nemčijo in Italijo, in z uvedbo fašizma na Slovenskem oziroma v vseh državah.

Polom Orjune je pokazal, da fašizem nacionalističnih, točneje, unitarističnih barv na Slovenskem nima nobenih možnosti za uspeh. Drugače se je obetal fašizmu, ki si je ustvarjal množično osnovo v bojevitnem klerikalizmu in s pomočjo Katoliške akcije. Šlo je za tako imenovani klerofašizem po španskem vzorcu. Prvo udarno falango si je ustvaril s Stražarji, ki so se oblačili in pozdravljali po zgledu Mussolinijevih škvadristov in Hitlerjevih oddelkov SA, pa tudi z Mladci in s fantovskimi odseki, zlasti na podeželju. S tem so nastajala jedra za izbor in vzgojo poveljniških kadrov za belogardiste in domobrance, ki niso bili nič drugega kakor domači (slovenski) fašisti, podobno kakor ustaši na Hrvaškem in Ljotičevci v Srbiji. Od tod tako sfanatizirano sovraštvo do komunistov, ki so predstavljali nasprotni pol nakazanemu dogajanju.

Toda pri tem ni bilo pomembno, kaj so komunisti nameravali storiti, temveč samo to, ali jim bo uspelo za svoj program revolucionarnih sprememb pridobiti veliko večino Slovencev. In ravno to se jim je posrečilo, in to zlasti zaradi brezkompromisnega in neustrašenega boja proti fašističnim osvajalcem. Repenčenje laškega vojaštva na Notranjskem, Dolenjskem in v slovenskem glavnem mestu je pomenilo tolikšno ponižanje, naduto ravnanje nemških oblasti na Gorenjskem in Štajerskem (ropanje imetja ter izganjanje slovenskega življa z rodne grude) pa tak strah za vsakega razmišljajočega Slovenca, da se je bil pripravljen v boju za osvoboditev pridružiti

komurkoli. Če bi bila tak boj pričela katoliška Cerkev, bi se bili slovenski ljudje pridružili njej, ker pa tega ni naredila (ampak se je celo spajdašila z okupatorji), so sledili komunistom, ki so polega boja proti tujcem oznanjali tudi pravičnejši družbeni red.

Sintagma narodnoosvobodilni boj in revolucija, ki je bila po osvoboditvi skovana za potrebe dnevne politike, prav v ničemer ne more razjasniti vsebinskega pomena osvobodilnega boja na Slovenskem. Pravilen odgovor je treba iskati zlasti v partizanskem gospodarstvu, ki je od začetka od konca temeljilo na zasebni lastnini oziroma na kapitalističnih načelih tržnega gospodarstva. To potemtakem pomeni, da o socialistični revoluciji med narodnoosvobodilnim bojem ne more biti niti govora. Res pa je seveda, da je ljudska oblast že med narodnoosvobodilnim bojem vsaj deloma izpeljala agrarno reformo, toda ta spada med cilje buržoaznodemokratske revolucije, podobno kot boj za nacionalno suverenost, ki ni končan vse do danes, ali ločitev cerkve od države, ki pa je bila uresničena šele nekaj let po osvoboditvi.

Kadar imamo opraviti s pojmom narodnoosvobodilni boj in revolucija, moramo torej vedeti, da je s tem mišljena boržoaznodemokratska (tudi ljudska) revolucija (od tod tako imenovana prva faza), ne pa socialistična ali proletarska. Nas so na Višji skojevski šoli na Gradniku učili, da bo buržoaznodemokratska revolucija prerasla v socialistično, še prej (npr. skojevski inštruktor Leopold Prošek-Bajdukov) pa celo, da gre v našem (slovenskem) primeru za permanentno (stalno) revolucijo, ki se bo prelila v socialistično brez predaha ali vmesnega razdobja. Vendar so pri tem strogo opozarjali na »sektaštvo«, kar je pomenilo, da se v času narodnoosvobodilnega boja ne sme omenjati ciljev proletarske revolucije (npr. nacionalizacije, kolhozov ali česa podobnega). Z drugimi besedami: komunisti so skrbno pazili, da ne bi storili česa takega, kar bi lahko ljudi odvrnilo od boja proti fašizmu.

4. Tisti, ki so se revolucije bali, bi morali ravnati enako ali podobno kakor komunisti. Proti Osvobodilni fronti in partizanom bi smeli nastopiti šele tedaj, ko bi ljudstvo spoznalo, da ne gre za osvobodilni boj, temveč za uvedbo totalitarizma. Bili pa so preveč nestrpni in so za svoje namene hoteli izkoristiti celo pomoč obeh okupatorjev, to pa je bilo prav tisto, kar je šlo na roko komunistom, da so svoje »razredne« nasprotnike lahko moralno, pravno in vojaško onemogočili.

Ali ne bi bilo pametneje, zlasti pa bolj preudarno, ko bi se tudi nasprotniki revolucionarnih sprememb pridružili Osvobodilni fronti? In če tega niso marali, zakaj niso ostali vsaj nevtralni, kot so storili tako imenovani sredinci? Namreč, nikakršni nagibi po ohranitvi premoženja – še manj pa strah za versko in politično privrženost – ne morejo biti opravičilo, da kdo vzame orožje iz rok okupatorja in z njim strelja v hrbet tistim, ki se bijejo za narodov obstoj. Kdor stori tak greh, velja za narodnega izdajalca že vse od antike naprej. Poleg tega je tako ravnanje v nasprotju z mednarodnim vojnim pravom, ki spoštuje načelo, da mora biti vsak državljani zvest svoji domovini. Škoditi sonarodnjakom z ovadbami ali tvegati služenje z orožjem na strani okupatorja ni samo greh proti svojemu narodu, temveč tudi nevarna pustolovščina, ki se je v zgodovini vselej končala z množičnimi poboji.

Po drugi strani menim, da bi bilo treba morebitno zločinsko postopanje v vrstah narodnoosvobodilnega gibanja dokazati in razgaliti brez namigovanja ali prikrivanja. Zgodovina mora biti pravičen pa tudi pogumen sodnik!

5. Trditve o državljanski vojni in ne narodnoosvobodilni vojni na Slovenskem v letih od 1941 do 1945 so na trhlih nogah. Kadar se ena skupina pripadnikov istega naroda bojuje proti drugi v razmerah tuje okupacije in tako, da od okupatorja dobiva orožje, oskrbo in redne plače, ni mogoče govoriti o državljanski vojni. Državlјanska vojna med tujo okupacijo je nasploh kočljivo vprašanje. Celó, če bi se ločini osvobodilnega gibanja bojevali zares proti okupatorju, obenem pa obračunavali med seboj, bi bilo tako početje nemoralno in strateško škodljivo za narodne koristi, saj poznamo pregovorno resnico: »Kjer se prepirata dva, tretji dobiček ima.« To pomeni, da bi se

bilo treba medsebojnih spopadov vzdržati vsaj toliko časa, dokler ne bi bil zavojevalec premagan in pregnan z narodnega ozemlja.

Če hočemo biti natančni in poštene, moremo govoriti samo o bratomorni vojni (kakor je nastale razmere ocenil Boris Kidrič) oziroma o nekaterih prvinah državljanske vojne v razmerah tuje okupacije in osvobodilnega boja.

Najprej moramo ugotoviti, da je bila dozdevna državljanska vojna na Slovenskem omejena tako prostorsko kot tudi časovno. O njenih prvinah je mogoče razpravljati le v Ljubljanski pokrajini, kajti domobranstvo na Primorskem in Gorenjskem ni imelo nobenih globljih korenin ali nacionalnih značilnosti, šlo je kvečjemu za kvizlinštvo klasičnega tipa, na Štajerskem, Koroškem, v Beneški Sloveniji in Prekmurju pa ni mogoče zaslediti niti tega.

Čeprav so skušali nasprotniki partizanov taboriti v gozdovih, da bi s tem prikrili sodelovanje z Italijani ali Nemci, kar velja predvsem za slovenske četnike (privrženec Draže Mihailovića), se niso nikjer in nikoli namenoma udarili z italijanskimi ali nemškimi vojaki (dokazana sta le dva spopada: 28. maja 1942 blizu Potovega Vrha z Italijani in 29. septembra 1943 v Rovtah z Nemci, obakrat pa so streljali samo okupatorski vojaki, ker so mislili, da imajo pred sabo partizane). O belogardistih, pri katerih so vedrili tudi mihailovičevci, pa je treba povedati, da so taborili le pod okriljem Italijanov, hodili skupaj z njimi in pod njihovo komando na bojne pohode proti partizanom, od italijanskih vojaških oblasti pa so bili tudi oboroženi, opremljeni, oblečeni in hranjeni. In še več, dobivali so celo italijanske plače po 8 lir na dan, torej je mogoče o belogardistih govoriti le kot italijanskih pomagačih, ne pa o stranki v državljanski vojni. Isto velja za domobrance, ki pa so šli še dalje, saj so dobivali plače iz blagajne nemških enot SS, prisegli pa so tudi Hitlerju.

O prvinah državljanske vojne med narodnoosvobodilnim bojem na Slovenskem je torej mogoče govoriti samo od 9. septembra 1943 (ko je prenehala laška okupatorska oblast) do 16. septembra 1943, ko je belogardistično vodstvo doseglo sporazum z Nemci, da se bodo nekdanji pripadniki vaških straž bojevali na nemški strani, z nemškim orožjem in pod nemškim poveljstvom. Epizoda državljanske vojne na Slovenskem je torej trajala borih šest dni, pri tem pa je bila belogardistična vojska povsod bliskovito in gladko premagana.

Partizanom, ki so takrat že uživali odkrito podporo Angležev (od 27. junija 1943 so imeli pri sebi angleško vojaško misijo na čelu z majorjem Williamom Jonesom) in imeli status edine zavezniške vojske na Balkanu, ni mogoče zameriti, če niso hoteli nič slišati o premirju z belogardističnimi vaškimi stražami, ki so bile do 9. septembra 1943 sestavni del italijanske oborožene sile, tem bolj ker so se med njimi skrivali mnogi klavci aktivistov Osvobodilne fronte, ujetih partizanov ali drugih zavednih Slovencev. Več kot upravičeno so domnevali, da jim bodo izdajalski vojščaki ob prvi priložnosti spet udarili v hrbet in da se bodo prej ali pozneje spečali z najhujšimi sovražniki slovenskega naroda – z nemškimi nacisti, kar so tudi zares storili. Razlaga, da so hoteli nasprotniki partizanov okupatorje samo izrabiti za svoje račune proti boljševizmu, pa je smešna, saj so morali vedeti, da se bo zgodilo ravno obratno, namreč, da bodo od tega imeli koristi samo Italijani in Nemci. Potemtakem je šlo za eno samo veliko izdajalsko zmoto, ne pa za državljansko vojno.

6. Krvav obračun z domobranci ob koncu vojne vsaj zgodovinarji ne bi smeli ocenjevati z vidika današnjih spoznanj, ko se večina slovenske javnosti zavzema za odpravo smrtnih kazni, ampak moramo upoštevati mnenje takratne javnosti, ki je bila pod vtisom grozot, kakršne so zagrešili narodni izdajalci ali počenjali domobranski jurišni bataljoni. Razloge za tak obračun je treba torej iskati predvsem pri domobrancihih samih. Osvobodilna fronta, partizansko sodstvo in kočevski zbor so že od avgusta 1943 napovedovali, da bo moral po osvoboditvi vsak Slovenec polagati račun za svoje medvojno ravnanje in morebitno sodelovanje z okupatorji.

Ob tem moram spomniti, da ni šlo za ljudi s statusom vojnega ujetnika, kot usmrčene domobrance napačno označujejo celo nekateri zgodovinarji. Da bi domo-

branci postali vojni ujetniki in uživali varstvo mednarodnega vojnega prava, bi se morali 9. maja 1945 ob enih po polnoči ustaviti, do koder so prišli ali kjer so se znašli. in tam odložiti orožje, kot je določal akt o kapitulaciji Nemčije. Tega pa niso storili, ampak so celo po dveh dneh in pol (11. maja 1945 nekaj po dvanajsti uri) pri Borovljah skupaj z esesovskimi enotami napadli Koroški odred in Bračičevo brigado ter jim prizadejali najmanj 182 smrtnih žrtev. S tem so prišli zunaj zakona. Angleži so jima izročili svojim zaveznikom – Titovim partizanom na podlagi moskovske deklaracije o vojnih zločincih, in sicer kot enote, ki so počenjale zverinstva na slovenskih tleh.

Drugih razlogov ne bom našteval. Poudarim naj le še to, da izredno stanje, ki ga je 15. septembra 1941 razglasil Slovenski narodnoosvobodilni odbor, takrat še ni bilo odpravljen!

Kdo je hujskal te nesrečnike ves čas vojne, da so verjeli v svoje odrešilno poslanstvo pred boljševizmom celo v taborišču na Vetrinjskem polju, ko je postalo očitno, da je vse izgubljeno in da bo slovensko narodno izdajstvo dobilo svoj epilog?

LILIJANA TRAMPUŽ

Že samo dejstvo, da so izjavo predsedstva pozdravili tako različni deli naše javnosti, govori izjavi v prid. Gledano pod drobnogledom in iz različnih zornih kotov bi ji seveda lahko očitali marsikaj. Vendar se mi zdi za slovenski politični prostor (ter glede na generacijo, ki jo predstavljam) pomembnejši prispevek izjave, da uveljavlja – skozi zgodovinsko in državnopravno razlikovanje sodelovanja vseh ljudi v drugi svetovni vojni – prav zgodovinsko upravičenost njihovega različnega odnosa do okupatorja. Pri tem je stališče predsedstva jasno razpoznavno, a ni več obvezujoče za vse. S tem je narejen le prvi korak k narodni spravi. S časom bomo naredili naslednje.

Bistvo zgodovinarjeve naloge pa je odkrivanje in pojasnjevanje vzrokov, ki so pripeljali do odločitve enih ali (in) drugih. Doslej je bilo to delo iz različnih izhodišč ločeno z državno mejo. S to izjavo vidim jaz odpiranje možnosti javnega prikazovanja teh različnih izhodišč znotraj državne meje.

Veliko manj jasna in spodbudna ter s težnjo po usmerjenem razmišljanju se mi zdi anketa revije Borec. Ta poleg dveh kratkih kritik izjave (prva je vsekakor vredna analize) porabi večino prostora za utemeljevanje upravičenosti neke pozicije, ki sploh ni sporna. Pri tem se mi sicer postavlja nekaj vprašanj (vprašanje začetnega vzgiba, primerjava prevlade delnih koristi nad splošnimi, vprašanje, ali je bila okupacija korektno dejanje, itd.), odgovore pa je seveda treba iskati v različnih virih. Ob prebiranju ankete se ne morem znebiti vtisa, da avtorju s ponavljanjem iste misli (le v različnih oblikah) ni šlo toliko za postavljanje vprašanj bralcem kot bolj za njegovo lastno težnjo, da bi izoblikoval in objavil svoja travmatična razmišljanja in sklepe (v zelo sproščenem predvolilnem vzdušju).

Zavedam se seveda, da smo vsi zajeti v stare pojme in principe in da se jih le s težavo otresamo.

Ker je odkrito razmišljanje o problemih eden od načinov »razbremenjevanja hipotek preteklosti«, se bom nekoliko ustavila pri zadnji misli ankete, ki se mi zdi najbolj odprta za tvorno obravnavo:

Tu govorijo zastrašujoča dejstva s tako močjo, da mi je nemogoče odpraviti jih le z oznako o tipični boljševiški taktiki. Vzrokov seveda ne bomo iskali samo v kratkem medvojnem obdobju (tu prej povod), niti pri Valjunu in Črtomiru – saj smo vsi dediči obeh. Ključna se mi zdi natančna osvetlitev obdobja, v katerem se je oblikovala udeležena generacija – od strelov na Zaloški cesti, prepovedi komunistične partije in njene ilegale – pri tem mislim na težke izkušnje slovenskih komunističnih mladincev, ki so pospešeno in pod pritiskom dozorevali v Aleksandrovih zaporih. Na drugi strani je treba osvetliti izrazito hierarhično, avtoritativno obvladovano in vzgajano katoliško mladino. Velikega pomena se mi zdi raziskava delovanja obeh strani s pozicij subjekta in objekta (ter odnos s teh pozicij do množic in voditeljev). Enako pomemben pogled

se mi zdi psihološki dejavnik zmage. Znano je namreč, da ljudje, ki neustrašno premagujejo najhujše težave, odpovedo v trenutkih (nepričakovane?) sreče.

To pisanje ne pomeni iskanja opravičila ali obtožb. Gre predvsem za poskus – razumeti. Zavedam se namreč odgovornosti po vojni rojene generacije – premostiti ovire, ki jih starejša generacija ni zmogla. In imela je za to dovolj razlogov. Upam lahko le, da bo to zmogla naša generacija.

AKADEMIK DR. ANTON TRSTENJAK: SPRAVA?

Postavili ste mi več vprašanj o spravi. Nanja se danes ne da odgovarjati drugače kakor globalno: odgovori bodo brez ugovorov možni šele čez sto let, ko ne bo več nobenega od prizadetih med živimi in bodo živeli predvsem samo še pravnuki, ki se bodo o dogodkih med vojno in tik po njej učili samo iz površno pisanih zgodovinskih knjig. Danes pa, žal, za spravo naš narod še ni zrel. Le prisluhnite in opazujte, kako ob tej besedi na mah prsne z leve in desne strupen snop sovraštva. Boste rekli, to je vendarle samo izjema. Tudi jaz se s tem neuspešno tolažim, kajti hkrati se zavedam, da si ljubezen (sprava) in sovraštvo nista enako močna in ne enako vplivna nasprotnika (antagonista); ljubezen (spravnost) je tiha in skromna, sovraštvo pa je glasno in napadalno, tako da en glas kmalu prevpije vse javno mnenje in zastrupi celotno ozračje. Tako pa je najbolje za naš narod, da obrne pogled v prihodnost, tja čez sto let: ko bo sprava res možna, takrat pa tudi ne bo več potrebna, ker ljudje ne bodo več trpeli bolečin naše preteklosti.

Za zgled in tolažbo imam Švicarje, ki so si tudi kri puščali v hudih državljanskih vojskah, a so danes enotni in za druge kar vzorni kakor malokateri narod.

DR. TINE VELIKONJA

Izjava predsedstva Slovenije s predlogom o narodni pomiritvi je prišla s tako zamudo, okrnjena in v takem jeziku, da pomeni samo še eno in na žalost zadnjo zamujeno priložnost, da bi bila Partija pobudnik za narodno spravo. Izjava bi morala vsebovati vsaj minimum: razglasitev amnestije za vse udeležence v dogajanjih med zadnjo vojno in po njej, s tem pa izenačenje zmagovalcev in premagancev in tiho priznanje, da je šlo predvsem za državljansko vojno. Tako pa je izjava zame samo neuspeli poskus v volilnem boju, s katerim so komunisti hoteli dobiti »nekaj za nič«. Kot sem govoril ob lipi sprave, »je ravno Partija tista, ki potrebuje spravo in odvezo, in to spravo s slovenskim narodom in ne z belo gardo (saj je ta že 45 let pod zemljo), ker je zaradi pohlepa po oblasti podtaknila požar revolucije in s tem državljanske vojne v času, ki je bil za ta narod skrajno nevaren, požar, ki se je razbesnel do neslutnih dimenzij«. Te misli sem izrekel pred pol leta in od takrat so se dogodki odvijali tako hitro, da se uresničuje tisto, kar smo samo slutili, da se bo zgodilo nekoč v prihodnosti, in samo upali, da bodo dočakali pomlad vsaj naši vnuki. V vrsti držav so se dokončno sesuli komunistični režimi in z njimi njihove vizije in miti, delno tudi pri nas, da je postal problem sprave skoraj brezpredmeten, saj doživljamo tisto, kar presega tisto, v čemer smo videli spravo. Šli smo že na svobodne volitve, napisali bomo novo slovensko ustavo, s katero bomo razglasili popolno suverenost slovenskega naroda – s tem bo konec hlapčevanja ideologijam in narodom – in jo potrdili na referendumu. Zame pa bo vrhunec predvidena žalna maša junija letos ob zlohotnem breznu v Kočevskem Rogu.

Priznamo, da se je večina tistih, ki so se odzvali pozivu Osvobodilne fronte in šli z orožjem nad okupatorje, odločila za narodnoosvobodilni boj iz domoljubnih pobud. Pripravljeni so bili umreti za domovino in večina prvoborcev je svoje življenje tudi zares darovala. Drži pa tudi, da je nasprotna stran spomladi 1942. leta, ko je Partija pokazala svoj pravi obraz in začela z drugo fazo revolucije, prepoznala narodnoosvobodilni boj izključno kot boljševiško revolucijo in se spustila v državljansko vojno. Res je bil njen boj zaradi prisotnosti okupatorja manj čist, ker je bil povezan s kolaboracijo. Če neprizadeto ocenimo tisti usodni čas, je imel ideološki nasprotnik

komunizma samo dve možnosti: se vdati v usodo in pustiti, da bi bilo pobitih še nekaj tisoč potencialnih nasprotnikov Partije, kar bi iz današnjega vidika pomenilo manjšo nesrečo, ali pa se upreti tako, da se nasloni na okupatorja. Poskus, da bi ustanovil vzporedno vojsko za boj proti okupatorju, je pri nas hitro spodletel, saj poznamo usodo Štajerskega bataljona, sicer pa, kakšna usoda je doletela četnike, ki so bili prva vojska pri nas, ki se je pripravljala za boj proti okupatorju, pa so se upirali vrhovnemu vodstvu komunistov.

Ta prehod v naročje okupatorja je Partija spodbujala s svojimi dejanji in nasprotnika prisilila, da se je dokončno razkrinkal kot izdajalec. Brali smo Kocbekov opis partizanskega slavlja leta 1944, ko je dospela vest, da so domobranci javno prisegli Hitlerju. Greh kolaboracije in narodnega izdajstva naj bi bil toliko večji, ker naj bi slovenskemu narodu grozilo uničenje. Priznamo, da bi okupator to tudi v nekaj desetletjih dosegel, če bi zmagal, vendar pa se tistikrat pri nas ni dogajalo nič takega, kar bi narod neposredno uničevalo, saj je šlo samo za razseljevanje, ne pa sistematične moritve kot pri Judih.

Sodelovanje z okupatorjem si nasprotnik komunistov ni odpustil niti sam. Judežev greh izdajstva je kot kamen ležal že na vaških stražah MVAC (Milizie volontarie Anticomunista), zato je bila nora zamisel, da so ob razpadu Italije pohiteli na Turjak, da bi v tem slovenskem Alcazarju pričakali zaveznike, katerih izkrcanje pri Reki so pričakovali. Neuspešno se je končal tudi poskus domobranskih oficirjev in njihovih sodelavcev, da bi se ločili od okupatorja jeseni 1944. Bili so izdani in odpeljani v Dachau.

Izkazalo se je torej, da je komunistom ta odločilna poteza uspela in so revolucijo dobili že davno pred koncem vojne, kakor hitro jim je uspelo potisniti nasprotnika v odkrito sodelovanje z okupatorjem. Kar se tiče končne usode domobrancev, pa sedaj že vemo, da je bil samo splet nesrečnih okoliščin kriv, da so jih Angleži razorožene predali v roke smrtnega sovražnika. Ne bi jih vrnil, kot niso tistih, ki so pobegnili v Italijo, če bi general Keightley zavračeval ali zahteval jasna in odločna navodila od najvišjih osebnosti zavezniških vojska in vlad, za kar bi imel polno pravico, saj se je, če prištejemo še Hrvate, odločalo o usodi najmanj 100.000 ljudi. Zgodovina pri nas bi bila videti drugačna, domobranci bi se raztepli po svetu, Ker so bili mladi in zdravi, bi jih z odprtimi rokami sprejeli tako v Združenih državah Amerike kot Kanadi in bi se stopili v ameriškem mešalnem loncu.

Tako prihajamo do končne resnice, da so za dosedanje upiranje spravi glavni krivec ravno pomorjeni domobranci. Nasprotujejo ji predvsem tisti, ki so se spozabili nad njimi, borci narodnoosvobodilnega boja, pa ne iz strahu pred posledicami zase, saj bi bil prvi korak razglasitev amnestije za vse, ampak iz znanega pojava, ki ga odkriva James Lange v Teoriji čustev. Po tej teoriji **fizična reakcija na določeno situacijo povzroča občutke, ki naj bi bili njen vzrok**. Šele pomor domobrancev kot fizična reakcija na takratno situacijo (razoroženi nasprotnik, boljšešviška praksa) je povzročila to nepomirljivo sovraštvo. Sovražijo, ker so morili!

Pa saj nekaj podobnega doživljamo tudi sedaj, ko smo iz ust Srbov in Črnogorcev slišali: kosovskim Albancem bi še nekako odpustili, da so nam skrunili grobove, posiljevali žene in nas pregnali iz domače hiše, ne moremo pa jim odpustiti, ker so nas prisilili, da jih moramo ubijati!

Kako boleča je resnica, eden od temeljev sprave, zasledujemo vsak dan v ogorčenih pismih in protestih bivških borcev narodnoosvobodilne vojne. Pa tudi nasprotna stran ni za popolno resnico. Franc Frakelj je kot komandant domobranske postojanke na Barju vodil pomor v Kozlerjevi gošči leta 1944. Po vojni se je ustalil v Torontu in postal uspešen gospodarstvenik. Z družino svoje sestre Ivanke je tam leta stanoval v isti hiši in med družinama se je razvilo pristno prijateljstvo, zlasti sta postala neločljiva prijatelja moža. Vedeli so sicer, da mora biti z njim nekaj hudo narobe, ker se je skrival za priimkom Markež. Čeprav so bili veliko skupaj in je pogosto naneslo, da so se pogovarjali o dogodkih med vojno, ni nikdar omenil svojega mračnega dejanja. Ko je

bila sestra pred dvema letoma pri nas na počitnicah, sem jo vprašal: »No, Vanki, Fraklja ste srečno pokopali, kako pa je bilo z njegovo Kozlerjevo goščo?« Debelo me je pogledala in priznala, da ne ve ničesar. V času torej, ko smo v Sloveniji že vsi vedeli, kdo se skriva za priimkom Markež in so naše oblasti zahtevale njegovo izročitev, ni našel moči, da bi si odvezal dušo in olajšal vest pri svojih najbližjih, in je svojo resnico raje nesel v grob.

Tistim, ki svarijo pred nevarnostjo revanšizma in državljanske vojne, pa zagotavljam, da na premagani strani ni sovraštva in ne želje po maščevanju. Sam ne čutim niti potrebe, da bi bila še potrebna rehabilitacija »belogardističnih izdajalcev«, najmanj pa rehabilitacija mojega očeta, ki je bil na prvem vojaškem procesu v Ljubljani obsojen na smrt in 24. junija 1945 ustreljen. Ne zahtevam, da mi pokažejo, kje ležijo njegovi ostanki, saj sem zvedel, da se je zadnje dejanje odvijalo na ljubljanskem strelišču in so ga tam tudi pokopali, kasneje pa so njegove kosti in drugih izkopali in raznesli širom po slovenski zemlji, da jih ne morejo najti, pa če bi jih iskali z lučjo pri belem dnevu, podobno kot ne žrtev dachauskih procesov. Kot nismo v družini desetletja izgovarjali njegovega imena, ker bi se nas polotila prevelika žalost, nam je tako dragocen, da čutimo, kako nima pravice izgovarjati njegovega imena nihče, ki ni posebej posvečen.

Glavnega krivca za krvava obračunavanja in revanšizem do vseh »nerevolucionarnih skupin« vidim v slepi zaverovanosti v mesijanske ideje komunizma, zaradi katerih je bilo dovoljeno pregaziti vse, kar je oviralo njegovo uresničitev. Ne morem pa se strinjati s Spomenko Hribar, ki je v Novi reviji 87/88, str. 1003 zapisala »da moramo priznati drugemu pravico do zmote; verjeti in vedeti moramo, da tega, kar je nastalo, niso hoteli in ne predvidevali!« Med zmote bi lahko uvrstili kmetško politiko in nasilno industrializacijo, na noben način pa ne zadnjega pomora. Pri njem ni prišla do izraza samo sistematičnost uničevanja, ampak prava človeška hudobija in izprijenost, saj so določene za smrt najprej mučili z lakoto, žejo, bivanjem pod milim nebom v soncu in dežju, vročini in nočnemu hladu, nato pa direktno fizično med prevozom in končno hojo na morišče.

Tako so komunisti tiste prve mesece »svobode« dosegli svojo največjo zmago, po kateri so hlepeli vso vojno, pa obenem doživeli svoj najhujši poraz. Po svoje jih je treba občudovati, s kakšno fanatično prizadevnostjo, preciznostjo in organizacijo jim je uspelo pobiti tako veliko število ljudi pred budnimi očmi okoliškega prebivalstva, saj so končno delo opravljali predrzno podnevi, le včasih se jim je zavleklo v pozne večerne ure, pa ni nihče zares vedel, kaj se dogaja.

Za druge korake, enega bolj zgrešenega od drugih, pa nista krivi samo nadutost in prevzetnost zmagovalca, ki je ravnal z občutkom absolutne pravice in resnice, ampak ljudje, ki so prišli na površje s pomanjkljivim znanjem, revno inteligenco in zatrto bistrostjo. Saj so morali biti naravnost slepi, da niso opazili, da gre vse narobe in v kakšnem nesorazmerju je »uspeh graditve socializma« z vso nesrečo tistih, ki jim je bilo odvzeto življenje, najbližji, prostost, imetje in porušen dotedanji način življenja. Zgodilo se jim je tisto, kar je napovedoval Kocbek, »da mislijo, da jih čaka svatovsko praznovanje, pa jim bo od vsega slavlja ostala samo tančica brez neveste«.

DR. MARKO VRHUNEČ

Če želimo objektivno in celovito odgovoriti na postavljena, sicer znana in razčiščena vprašanja o narodnoosvobodilnem boju, medvojnih dogodkih in razkolu med Slovenci ter posledicah, se moramo nasloniti na splošno znana zgodovinska dejstva in veljavne globalne ocene o drugi svetovni vojni. Te namreč nedvomno kažejo, da je bil to spopad med nacifašističnimi silami, ki so vojno sprožile in uničile številne države, zato da bi dosegle svetovno nadvlado in zaslužnile narode, ter antihitlerjansko koalicijo svobodoljubnih narodov, ki so postali – ne glede na ideološke, družbenosistemske in narodnostne razlike – zavezniki v skupnem boju za obrambo temeljnih človeških in narodnih

pravic do svobode, neodvisnosti in demokracije. Vojna je bila izredno krvava in uničevalna, totalna, in je takratni svet razdelila na dve popolnoma določeni fronti: na eni so bile zavezniške armade, katerim je pripadala tudi naša narodnoosvobodilna vojska, in so se skupno borile za zmago, na drugi pa nacifašisti, katerim so do konca vojne pripadali slovenski domobranci, potem ko so se s prisego zavezali boriti se proti zaveznikom za nemško zmago. Pripadnike takih enot, ki so se pojavile tudi pri nekaterih drugih narodih, je zgodovina označila kot kolaboracioniste (kvizlinge) ter jih odločno obsodila kot narodne izdajalce. Pri slovenskih domobrancih je bila služba okupatorju toliko bolj absurдна, ker so pripadali narodu, katerega domovino je Hitler ukazal »narediti nemško« in jo uničiti. Ugotovitev, na kateri strani je bil kdo, je važna tudi danes zaradi zgodovinskih posledic, ki jih je imela in jih še ima ta opredelitev za posameznika in narod, zato da se grozote druge svetovne vojne in delovanje nacifašizma ne bi ponovili nikoli več.

Na podlagi teh dejstev so moji odgovori naslednji:

1. Umiritev ali sprava je potrebna, možna pa je le, če ne potvarja zgodovinskih dejstev in ne spreminja globalno sprejetih zgodovinskih ocen o drugi svetovni vojni. Problem umiritve ali sprave je pri nas nastal v zadnjih nekaj letih, ker so ga postavili na dnevni red drugače misleči ali bivši nasprotniki narodnoosvobodilnega boja. Za udeležence narodnoosvobodilnega boja ta problem ni obstajal, ker so, prvič, zanje zgodovinski dogodki druge svetovne vojne v glavnem razčiščeni in dokončno ocenjeni, drugič, ker je čas opravil svoje in že dve povojni generaciji živita v miru, brez delitve ljudi na to, kaj so počenjali njihovi očetje in dedje med vojno, in tretjič, ker se s krepitvijo globalizma in pluralizma svet hitro in globoko spreminja in povezuje, to pa narekuje vse večjo odprtost s prostim pretokom idej, informacij, blaga, storitev, znanja in ljudi.

V takih pogojih je možno doseči umiritev ali spravo, ki »predstavlja enakopravnost spravljenih strani, ko mora vsaka stran nasprotni v tem primeru priznati legitimnost in človeško upravičenost«. Prav zaradi tega sprava, ki bi potvarjala zgodovinsko resnico, ni možna, še manj pa, če bi pomenila omalovaževanje zla nacifašizma, ki je povzročil smrt okrog petdeset milijonov ljudi, ali če bi sankcionirala ali rehabilitirala sodelovanje z njim. Takšna sprava je tudi nesmiselna, saj danes ne obstajata več dve nasprotujoči si fronti, ki naj bi se pobotali zato, da bi živeli v miru. V vojni premagana in z nacifašizmom kompromitirana stran je namreč izginila iz našega in evropskega javnega življenja in prebivalci Slovenije živijo brez medvojnih sporov kot svobodni in enakopravni državljani.

Sprava za nazaj bi imela tudi negativne mednarodne posledice. Kajti sodobni svet je vlogo nacifašistov in njihovih domačih pomagačev v drugi svetovni vojni v celoti in dokončno zgodovinsko obsodil. Zahteva po spravi bi zato naletela ne le na nerazumevanje, temveč na odpor, zlasti v Evropi, saj bi pomenila poskus rehabilitacije nacifašizma. To bi sprejeli le maloštevilni neonacisti, ki sicer »spravo« uporabljajo za razpihovanje revanšizma in rasizma. Sodoben svet se s »spravo« ne ukvarja, saj je ta list zgodovine obrnil in danes ima popolnoma druge skrbi in preokupacije.

Umiritev je skratka potrebna zato, da se s čim manjšimi bolečinami dokončno odpravijo bremena preteklosti, kot so še preostale zgodovinske raziskave o dogodkih iz druge svetovne vojne, dosledna izvedba enakopravnosti državljanov, prosti pretok idej in ljudi, poprava krivic, ki so nastale kot posledica vojne, pieteta do mrtvih ipd. Pri vprašanju dokončnega ugotavljanja zgodovinske resnice, ki je v glavnem že končana, pa gre pri nacistični in domobranski strani za poskus to resnico priкроjevati, vsaj toliko, da se oblati tudi narodnoosvobodilno gibanje, če se že ne more domobranstva oprati narodnega izdajstva. Gre torej predvsem za prevrednotenje vloge ene ali druge strani v vojni. Seveda pa to ne prispeva k »spravi«, temveč prinaša nov razcep. Umiritev mora prispevati k temu, da med nami prevladajo razum, strpnost in človečnost kot pogoji za sožitje med različno mislečimi. V tem pristopu je dovolj prostora za vsakogar, ki ima pošteno namero, in to je tudi edino sredstvo, da slovenski narod s preseganjem preteklosti doseže soglasnost pri reševanju najvažnejših življenj-

skih vprašanj. Preseganje greha narodne izdaje opravičuje tudi dejstvo, da so mnogi preprosti ljudje postali belogardisti in domobranci, ker je tako »gospod« rekel in ker so pričakovali, da se bodo v zavetju okupatorja izognili njegovemu terorju in lažje prestali vojno. Čeprav je narodnoosvobodilno gibanje ponudilo spravo tako s širino Osvobodilne fronte kot z nekajkratnimi amnestijami in pozivi, naj se priključijo narodnoosvobodilni vojski v skupnem boju proti okupatorju, zadnji je bil celo leta 1945, domobranci tega niso sprejeli in so tako zamudili zadnjo priložnost oprati se pred slovenskim narodom in zavezniki.

Zato menim, da je izjava predsedstva Slovenije prišla v pravem času in da bistveno, trezno in objektivno prispeva k umiritivi. Prav tako pa je treba pozdraviti in sprejeti nedavni izjavi katoliške Cerkve o spravi, še posebej zato, ker je bila med vojno tako pomemben dejavnik. Posebej je treba ceniti moralno dimenzijo, ki jo Cerkev vnaša v spravo, na eni strani z odpuščanjem in priznanjem tudi svoje krivde, na drugi pa z obsodbo »maščevanja, obračunavanja, povračanja enakega z enakim« v današnjih časih. Obe izjavi oziroma opredelitvi prav gotovo omogočata, da do umiritve in sprave tudi pride. Če bo ta stališča soglasno sprejel slovenski narod, potem bodo ustvarjene možnosti, da bo medvojni razcep slovenskega naroda presežen in da ne bo ovira, da se dokončno »razbremenimo hipotek preteklosti v največji možni meri« ter strnemo vse njegove konstruktivne in dobromisleče dele »pred današnjimi usodnimi izzivi«.

2. Narodnoosvobodilni boj ni bila revolucija, temveč boj za narodno osvoboditev. Čas druge svetovne vojne tudi kaj drugega ni dopuščal in takrat ni nihče postavljaj vprašanja o bodoči družbeni ureditvi. Če bi se kdorkoli ukvarjal s tem, ne bi bilo ne njega ne bodoče ureditve. Kajti boj proti nacifašizmu je bil boj za preživetje na življenje in smrt, ki ga je bilo moč zagotoviti samo s popolnim porazom nacifašizma in vseh njegovih sodelavcev, ker je to bilo edino jamstvo, da se narodi lahko osvobodijo izpod okupatorjev in si izborijo svobodo. Zato so takratne napredne sile demokratičnega sveta vse svoje napore usmerila samo v en cilj: premagati nacifašizem.

Moja knjiga Srečna mlada generacija (Obzorja, 1989) vsebuje originalne dokumente narodnoosvobodilnega boja, ki avtentično izpričujejo narodnoosvobodilno naravo Osvobodilne fronte in partizanstva. V Političnem priročniku (III. del knjige), ki prikazuje celotno politično linijo narodnoosvobodilnega gibanja in je bil napisan leta 1944, ni najti besede »revolucija«; zapisana je le enkrat, na strani 299, pa še to v zvezi z ugotovitvijo, da je »OF zanela narodno revolucijo, upor vsega slovenskega naroda za osvoboditev, zedinjenje in rešitev slovenskega narodnega vprašanja«.

Kolikor se je proti koncu vojne izraz »revolucija« vedno bolj uporabljal, se je z njim hotelo izraziti prav množičnost in odločnost ter ljudski značaj narodnoosvobodilnega boja, ki je s širjenjem osvobojenega ozemlja vzpostavljaj tudi ljudsko oblast. Čeprav se tudi takrat ni postavljaj vprašanje bodoče oblike družbene ureditve, je bilo vsem jasno, da mora svoboda sočasno zagotoviti uveljavljanje vseh demokratičnih, človeških, narodnih in socialnih pravic najširših ljudskih slojev, saj so si jih v težkem boju tudi izborili. Logično je, da je narodnoosvobodilno gibanje kot vseljudo gibanje nujno preraščaj v ljudsko revolucijo, ki pa se je mogla razviti šele po osvoboditvi. Zato »revolucija« ni mogla imeti vpliva na odločitev slovenske reakcije, da sodeluje z okupatorjem.

Narodnoosvobodilni boj in revolucija sta časovno ločeni paradigmi; pravilneje je govoriti o obveznem časovnem zaporedju štirih paradigem: okupacija – kolaboracija – narodnoosvobodilni boj – revolucija.

Za zgodovinsko vrednotenje takratne vloge vsake stranke, politične skupine ali posameznika je le eno merilo, in sicer, na kateri strani je kdo bil. To velja tudi za opredelitev vloge Komunistične partije Slovenije v narodnoosvobodilnem boju, ki je izhajala iz njenega programa, saj je bila rešitev slovenskega narodnega vprašanja ena od temeljnih zahtev slovenskih komunistov že pred vojno, od Čebina pa do Kardeljeve, Speransove analize o razvoju slovenskega narodnega vprašanja. Ko je slovenski narod z nacifašistično okupacijo izgubil svobodo, so prav komunisti potisnili razredni del

svojega programa na stran in dali najsvetlejši zgled, kako se je treba boriti za narodno svobodo. Bili so prvi, ki so šli v boj in bili v njem najbolj požrtvovalni, po znanem pozivu v najhujših trenutkih »Prostovoljci in komunisti, naprej«, in so tudi dali največji krvni davek v tem boju. To so delali celo proti direktivam kominterne, saj danes iz zgodovinske dokumentacije vemo, da se je naš narodnoosvobodilni boj razvijal mimo in celo proti njeni volji. Seveda pa so komunisti tudi v partizanih imeli svojo organizacijo, ki se je poleg konkretnega organiziranja narodnoosvobodilnega boja ukvarjala tudi z ideloško vzgojo, kot je na primer proučevanje zgodovine VKP(b), nacionalnega in kmečkega vprašanja itd. To pa ni bilo v nobenem nasprotju z osnovnimi cilji narodnoosvobodilnega boja in zavezništva. Narobe, idejna osveščenost, dobra organizacija in osebna pripravljenost žrtvovati tudi lastno življenje za cilje narodnoosvobodilnega boja, so Komunistično partijo Slovenije objektivno delali ves čas okupacije za vodilno politično silo, ki je s svojim zgledom delovala kot magnet za takratno, zlasti mlado generacijo. Kljub temu pa komunistov v narodnoosvobodilnem gibanju ni bilo več kot 10 odstotkov, kar priča o njegovi narodnostni naravi. S tem da je Komunistična partija Slovenije tako dosledno izvajala takratno zgodovinsko »fazo«, ne da bi se odrekla – zakaj pa naj bi se – katerikoli temeljni sestavini svojega komunističnega programa, pa ne pomeni, da je med narodnoosvobodilnim bojem šlo za (boljševiško, socialistično) revolucijo. Če so se že pojavili nekateri primeri sektaštva v tej smeri, so bili energično zaustavljeni prav od strani partije.

Tudi z mednarodnega vidika sintagma »narodnoosvobodilni boj in revolucija« med drugo svetovno vojno ni sprejemljiva, saj bi pomenila, da se je tudi antihitlerjanska zavezniška koalicija borila za revolucijo ali jo vsaj podpirala. Vendar ni bilo tako. To sintagmo so uporabljali nasprotniki narodnoosvobodilnega gibanja in je pri angloameriških zaveznikih prvi dve leti vojne zbujala dvome, ki so se razpršili, ko je tudi njim postalo jasno – z ugotavljanjem na kraju samem – da se le narodnoosvobodilna vojska bori proti okupatorju za osvoboditev in da četniki in domobranci želijo z njo samo prikriti in opravičiti svoje sodelovanje z nacifašističnim režimom. Zato je sredi vojne tudi prišlo do popolnega mednarodnega priznanja narodnoosvobodilnega boja kot zaveznika antihitlerjanske koalicije in s tem je tudi dokončno obveljala globalna zgodovinska ocena, da je takrat šlo za svetovni spopad med svobodoljubjem in nacifašizmom. Ker med vojno ni bilo revolucije, tudi ni moglo biti kontrarevolucije. Narodnoosvobodilni boj je bil po svoji naravi vsenaroden in vanj so spadali a priori vsi Slovenci, vseh slojev in političnih opredelitev, saj je bil njegov zgodovinski cilj osvoboditev vseh Slovencev izpod okupatorja, medtem ko je v smislu sedme točke programa Osvobodilne fronte prepuščal odločitve o bodoči družbeni ureditvi za povojni čas. Zato nima nobene zgodovinske podlage teza, da so se nekateri Slovenci »moralizirati« h kontrarevolucionarnemu upor, ker je to le opravičilo za kolaboracioniste, ki so sprejeli orožje iz rok okupatorja, mu prisegli zvestobo in se do konca borili za njegovo zmago. V vprašanju ankete je pravilno ugotovljeno, da so »s tem tvegali (in doživeli) oznako narodnega izdajstva«; dodali bi, da ne gre le za »oznako«, temveč da so narodno izdajstvo dejansko zagrešili. Zakaj namesto sodelovanja z okupatorji belogardisti in kasneje domobranci niso ustanovili svoje narodnoosvobodilne vojske, da bi se z njo skupaj z zavezniki borili za svobodo, tako kot so na primer Poljaki imeli dve narodnoosvobodilni vojski: komunistično in nacionalno, ki sta sodelovali v boju proti Nemcem in bili obe priznani bot zavezniški vojski. Zato na Poljskem kljub dvem narodnoosvobodilnim vojskam ni potrebe po »spravi«.

Kako je torej bila mogoča tako velika zgodovinska zmeta in napaka slovenske reakcije in celo dela uradne katoliške Cerkve? Očitno je šlo za nepravilno presojo zgodovinskega trenutka in okolja, v katerem so ideološki in razredni interes postavili pred narodnega – kar so sicer tako radi očitali komunistom – in to v času, ko je razredni interes bil popolnoma nepomemben in je narodno preživetje bilo edini imperativ časa. »Kontrarevolucionarni upor« je samo izgovor, da se opraviči protina-

rodno ravnanje. Zato je pravilno, da ste v anketi za oznako ravnanja domobranstva uporabili izraz narodno izdajstvo.

Tako kot teza o narodnoosvobodilnem boju kot socialni (boljševiški) revoluciji, je tudi teza o državljanski vojni med drugo svetovno vojno zgrešena in nevzdržna, saj takrat ta ni bila mogoča. Kajti državljanska vojna je oborožen boj med dvema nasprotujočima si stranema, ki se borita za oblast znotraj svoje države. Med drugo svetovno vojno te nismo imeli, ker jo je uničil okupator, ki je imel vso oblast. Poleg tega pa morata biti bojujoči se strani v državljanski vojni samostojni, imeti samostojno vojsko, kar v primeru domobrancev ne velja, saj so bili sestavni del nemške vojske. Tudi Nemci ne bi nikoli pustili domobrancem, da bi se borili za oblast, so jih pa spodbujali, da so se borili proti narodnoosvobodilni vojski in zaveznikom. Zato so teze o kontrarevoluciji in državljanski vojni samo opravičila za služenje okupatorju. Zato konstrukt sprava-revolucija-državlјanska vojna ne prenese nobene zgodovinske ne znanstvene ocene. Ne sprejemajo ga niti udeleženci narodnoosvobodilnega boja niti bivši zavezniki, Nemci pa bi se mu smejali, saj so bili na zasedenih ozemljih absolutni gospodarji in so zahtevali popolno pokorščino vseh, tudi svojih sodelavcev, tako da je iluzija in prevara, če domobranci danes trdijo, da so vodili kontrarevolucijo.

3. Polaganju računov tako krvave in grozotne vojne, kot je bila druga svetovna vojna, se ni dalo in ni smelo izogniti. Pri tem ni šlo le za v zgodovini znani pojav »gorje premaganim«, ki se ga zaradi izbruha maščevalnosti ne da obvladati, temveč veliko bolj za odgovornost in pravično kaznovanje krivcev in izvajalcev za morijo, ki je zahtevala petdeset milijonov človeških življenj. Pri tem je posebno grozljivo vlogo odigral kolaboracionizem, ki je okupatorju omogočal, da je s pomočjo domačih izdajalcev lažje uničeval podjarmljene narode. Zavezniki so že sredi vojne opozorili nacifašiste in njihove pomagače, da bodo po vojni dosledno kaznovali vse vojne zločince. Kljub temu zgodnjemu opozorilu ti niso prenehali s svojimi grozodejstvi do konca vojne, pri nas tudi še po njej ne. Zato so zavezniki organizirali posebne komisije za ugotavljanje vojnih zločinov in uprizorili nürnberški proces. Razglasili so, da vojni zločini ne zastarajo, zato jih še danes preganjajo po vsem svetu.

V opravičilo domobrancev skušajo danes nekateri dokazati, da so tudi partizani delali grozodejstva in da tako med obema stranema ni bilo razlike. Seveda taka trditev ne prenese objektivnosti, ki je v dejstvu, da je nacifašizem imel za cilj podjarmiti in uničiti cele narode in da je pri tem delal množične zločine, medtem ko so se zavezniki in z njimi partizani branili v neusmiljenem boju. Če se je zgodilo, da je kak partizan storil kakšno hudodelstvo, so ga vojaška sodišča neusmiljeno kaznovala, medtem ko je domobrance za ubijanje partizanov in aktivistov Osvobodilne fronte njihov nemški gospodar nagradil. Spomniti se je treba, kakšne grozote je delala domobranska politična policija, ki je v marsičem prekašala gestapo.

Povojno krvavo obračunavanje so spodbujali trije vzroki. Prvi je bil poseben, srd nad okupatorjevimi sodelavci – kvizlinge širom po Evropi, zlasti v Franciji, Belgiji, Italiji in pri nas, zavezniške sile niso obravnavale kot vojne ujetnike, temveč kot vojne zločince, ker so pripadali okupatorskim policijskim enotam SS. Druga dva sta bila specifična za nas, in to prvič, stanje na naših mejah, preko katerih so še celo leto po koncu vojne vdirali domobranci, ustaši in četniki, da bi zanetili državljansko vojno, je bilo možno preprečiti le z njihovim uničenjem; in drugič, zaostritve z zahodnimi zavezniki zaradi naše zahteve, da legaliziramo zedinjeno Slovenijo, ki smo jo prvič v zgodovini Slovenije ustvarili v narodnoosvobodilnem boju.

Le z upoštevanjem vseh takratnih okoliščin, tako pri nas kot po vsej Evropi, lahko razumemo srd, maščevanje in kaznovanje nacifašistov, ki ga je takrat nad njimi izvajal ves civilizirni svet. Vsa zgodovinska resnica in poduk druge svetovne vojne pa nista preprečila novejšega pojava neonacizma. Ta sicer ni množičen, vendar kot nevaren pojav deluje v dveh smereh: retrogradno skuša doseči rehabilitacijo nacifašizma s »spravo«, potvarjanjem zgodovinskih dejstev, omalovaževanjem zločinov, ki jih je delal ipd.; avantgardno pa politično delovati s spodbujanjem revanšizma, nacionalizma,

rasizma, eksploatacije in nasilja. Pri tem »inozemski« neofašizem in neonacizem ne uporabljata tez o »revoluciji« ali »državljski vojni« kot opravičilo za svoja dejanja, temveč kar odkrito zagovarjata obnovo nacifašizma. Tudi poskusi rehabilitacije domobrancev pri nas spadajo v ta okvir, saj so bili zvesti zavezniki nacizma. Vsled teh razlogov se pri nas z revanšizmom ni igrati, niti ga šteti k akademskim »pluralnim« vprašanjem.

Edino prav je do konca izluščiti zgodovinsko resnico druge svetovne vojne in jo prepustiti kot grozljivo zgodovinsko izkušnjo bodočim rodovom.

MIHA ŽUŽEK

Uredništvo revije Borec je tudi mene zaprosilo za mnenje o dogodkih 1941–1945. Ko bi šlo le za politiko, se ne bi odzval. A gre za globoke človeške probleme, ki presegajo vsako premišljanje o politični koristi ali škodi.

Od jeseni 1941 naprej sem bil v Zagrebu, dogajanja sem doživiljal iz razdalje, morda zato tudi bolj objektivno. In iz širše perspektive. Komunistična partija Sloveniji je bila le del Komunistične partije Jugoslavije in je izvajala njene načrte, resda prilagojeno slovenskim razmeram, a šlo je le za eno dogajanje v vsem jugoslovanskem prostoru. Nasprotno pa je izjava predsedstva Republike Slovenije z dne 3. marca 1990, prehitela Jugoslavijo in načela vprašanje, ki si ga drugje ne upajo niti zastaviti. Tudi zato je treba ta korak pozdraviti, čeprav je to šele začetek, ne še prava podlaga za spravo. Ta korak je bil seveda tempiran na predvolilni čas. Nekaj mesecev prej se je v Sloveniji »zgodila resnica«, v vsaki knjigarni prodajajo knjige, zaradi katerih so pred 45 leti ljudje izginevali brez sledu. Očitno se je dosedanja oblast zbala demontaže dolgo montirane mitologije.

Predsedstvo se je izognilo izrazu sprava. Naravno, kdor je doslej drugo stran obravnaval kot »nečisto kri«, ki jo je bilo treba iztočiti iz narodovih žil (kako barbarsko izražanje nekoga, ki naj bi bil vodilni kulturnik!), pač ne bo znal na vsem lepem stopiti s to »nečistostjo« v enakopraven odnos, se pogovarjati s potrebnim spoštovanjem, se potruditi, da bi sogovornika razumel, mu priznal vsaj delen prav, iskal rešitev, ki bi bila sprejemljiva za oba. Kako je politika zakričala, ko je Spomenka Hribar prva javno (znotraj Cerkve se je to zgodilo že davno prej) načela mučno vprašanje in predlagala obelisk sprave... Naj bo s tem spomenikom kakorkoli, v spominu našega ljudstva si je pogumna žena že postavila obelisk, trajnejši od granita. Zaman je sicer naglašala, da sprava ne sodi v politično sfero, temveč v etično: politika tega ne more dojeti in še danes govori samo o »umiritvi«, o pragmatičnem urejanju trenutnih težav. Naposled kaj več od politike tudi ne gre pričakovati.

Kako sem doživiljal strahotno tragedijo našega naroda?

Kot nepomemben bogoslovec sem bil v Zagrebu neopazen, vseeno me je ustaška policija dvakrat aretirala, a me je po krajšem preverjanju izpustila; še danes ne vem, kaj so hoteli. Bil pa sem dobro informiran o dogajanju tako na Hrvaškem in v Bosni kot v Sloveniji. In globoko prizadet: prav naš letnik, 1923, je bil morda najbolj nesrečen: približno tretjina sošolcev je izgubila življenje v vojni in po njej, mnogi so se razbežali po svetu, ostanki smo se prvič zbrali šele ob tridesetletnici mature in še takrat bolj v smislu »umiritve« kot resnične sprave.

Kaj si mislim o narodnoosvobodilnem boju? Jasno povem, da sem od začetka vedel, kdo se skriva za njim. Na Hrvaškem so partizani imeli »srečo«, da jim ni bilo treba kot prvim poseči po nasilju, to čast so jim prevzeli ustaši in tako so komunisti lahko nastopili kot rešitelji. V Sloveniji pa je bilo drugače, ni bilo nobenih »kvizlingov«, ljudstvo je bilo enotno proti okupatorjem, a ne takoj s silo. Taktika je pač del vojskovanja. Opozarjam na razglase londonskega radia: še ko so zavezniki začeli izkrcanje v Normandiji, so svarili francoske odporne, naj še potrpe; šele po preboju so pozvali goščarje v akcijo, vsa Francija se je dvignila in okupatorja je zmanjkalo. Podobno taktiko so sprejeli tudi francoski komunisti, češki, slovaški, italijanski in vsi drugi: omejili so se na posamične napade. Jugoslovanski pa se niso odpovedali enkratni

priložnosti, da posežejo po oblasti, in tega tudi niso skrivali.

V Sloveniji so komunisti – bilo jih je menda vsega okrog 800 – nastopili pod firmo Osvobodilne fronte. Vendar so bili dovolj odkriti, da je vsakdo, ki ni bil neumen, mogel prepoznati njihove namene. Če se je kdo pozneje (po dolomitski izjavi, na primer) čutil opeharjenega, naj to pripiše sebi. Nekdo od njih je zapisal: toliko so nas nategnili, kolikor smo sami hoteli biti nategnjeni. Naj omenim samo izjavo izvršnega odbora Osvobodilne fronte: »OF je danes edina narodna oblast. Organiziranje **kakršnekoli** (podčrtal M. Ž.) vojaške formacije izven partizanskih čet in narodne zaščite pa bo po zakonu OF kaznovano s smrtjo.« (Slovenski poročevalec, 28. aprila 1942.)

Kako se bo partija po taki izjavi oprala suma, da ji je šlo bolj za zmago revolucije kot za narodno osvoboditev, naj bo prepuščeno njej. To izjavo so podpisali tudi zavezniki Osvobodilne fronte! Najbrž se niso zavedali, kako daljnosežno stvar so podpisali in tako prevzeli soodgovornost za vse – tudi za dokončno iztrebitev drugače čutečih. To se je takoj začelo kazati tudi v praksi: vsaj do sredine 1942, ko ni bilo še nikjer kake bele garde, je partija morila po vsej Sloveniji in so jo bolj zanimali domači »izdajalci« kakor okupatorska sila. Ni znan noben napad na višjega italijanskega ali nemškega funkcionarja, Slovencev pa naj bi pred nastopom kontrarevolucije padlo že do 1500... Čakamo tudi na pojasnitev vztrajnih očitkov naše emigracije, da po prusko natančnih arhivih nemške vojaščine pri nas vsa štiri leta ni izgubilo življenja več kakor 400 nemških vojakov, Slovencev pa je bilo likvidiranih, recimo, do 20.000...

Izgon okupatorja je bil naši narodnoosvobodilni vojski gotovo vedno cilj, toda – zgolj vmesni cilj. Končni je bil vedno zmaga komunizma. Kdor je bil temu na poti, je bil brezobzirno pohojen, naj je bil povezan z okupatorjem ali ne, ni mu pomagalo niti, če je bil z dušo in telesom predan Osvobodilni fronti. Gotovo je bila velike večina borcev navdušena za boj proti okupatorju, ne da bi slutila, za koga pravzaprav delajo. Zlasti na Gorenjskem, Štajerskem, Primorskem. Vodstvo pa je to vedelo in spretno držalo vse niti v rokah do končne zmage – ki se je naposled pokazala kot končni poraz ideje, ki jo je navdihovala. Ta taktika ni bila nobena skrivnost. Že Lenin je spisal priročnik, kako se ne smemo spustiti v boj sami, ampak si pridobiti zaveznike, nato pa jih drugega za drugim izločiti; tudi Tito je to odkrito učil (prim. Delo, praznična priloga ob 40-letnici Komunistične partije Jugoslavije). Kar se tega tiče, je bila partija poštena, ni skrivala, da je za zmago revolucije pripravljena lagati, varati, ubijati. Naposled je že Marx razglasil zmago revolucije kot edini kriterij moralnosti. Do kakšnih ekscesov vodi ta »kriterij«, danes ni več treba dokazovati.

Predsedstvo Slovenije je v svoji izjavi dopustilo, da je gibanje delalo kakšne napake. Zadeva je veliko hujša: gibanje sámo je bilo ena sama napaka. Spomenka Hribar je izvedbo revolucije v času, ko je šlo narodu za obstoj, ocenila kot enakovredno izdaji, drugi so to imeli za zločin. Najmanj pa je bilo to začetek naše največje tragedije v zgodovini. Ne samo z ozirom na število žrtev, temveč zaradi moralnega razkroja našega ljudstva: nikoli v zgodovini naše ljudstvo ni doseglo takega brezumja.

Življenje mi je potekalo pod znamenjem človeka, ki lahko postane tudi zver.

Spominjam se sveže izkopanih jam na zagrebškem Maksimiru, oškropljenih s krvjo in možgani ustreljenih tistega jutra. Trupla so bila samo malo zasuta, da bodo ustaši jutri lahko nadaljevali svoje obračunavanje z nasprotniki svoje revolucije... Čez nekaj let sem nedaleč stran zašel na področje, kjer se je vsaka stopinja ugrezala – v množične grobove tisočernih iz povojnih obračunavanj neke druge revolucije.

Spominjam se ministrantov v Brezju pri Mariboru, ki so pridno nabirali kosti v »pancergrabnu« v obdravskem gozdu, kjer naj bi po oceni ležalo 40.000 po vojni pobitih (Slovencev ni bilo ne med žrtvami ne med rablji), ter jih prodajali na odpad. Čez nekaj dni so otroci žalovali, da miličniki odganjajo nabiralce in je konec zaslužkarstva. Jaz sem pa molčal ko riba – da ne bi sploh obmolknil.

Spominjam se kočevskega dekana Flajnika, ki je pripovedoval, kako je skrit za zaveso z okna opazoval žalostne sprevede proti Rogu in delil odvezo: nad 15 000 žrtev je naštel, Slovencev je bilo manj od polovice.

Vem seveda tudi za zločine, ki so jih zagrešili drugi; volčji nagoni spe v vsakem od nas, in če jih kdo prebudi, nihče ne ve, kam nas bodo popeljali.

Kako naj bom še Slovenec po vsem tem? Moj prijatelj, sošolec, sonarodnjak – pa taka pošast? Še se taki sprehajajo med nami ali pa kje daleč od domovine nosijo svoje zločine! To breme me duši. Ne pomaga mi nobena pomiritev, pozaba. Ta strahotna zavest bo bremenila še naše daljne potomce, iz te naše skupne tragedije bodo kričali romani, drame, filmi... Kakšno breme smo zapustili zanamcem, naša generacija – generacija poražencev, vseeno, na kateri strani smo bili.

Prav ima Spomenka (naj mi ne zameri domačnosti, v vsej Sloveniji jo tako med seboj kličemo): Premalo je politična umiritev, potrebna je etična sprava. Sprejeti sebe in sočloveka – kot grešno meso. Nositi svoj in njegov greh. Hoditi skoz življenje v zavesti, da je človek tragično bitje. Tragično v grehu – a kdor reče greh, reče že tudi svetost, to je nujno povezano.

Kdor tako čuti, je neskončno daleč od revanšizma. Poznam ljudi, ki so ušli prav iz jame. Druge, ki so ušli tik pred njo. Poznam vdovo, ki so ji jame požrle vseh pet sinov, ostala je popolnoma sama. In še in še. Zagotavljam vsakomur, da nikomur od teh ne pride na misel, da bi sam zagrešil podobno okrutost. Ne gre več za to, kdo je začel, ampak kdo bo nehal. Po takem krvavem šoku si človek želi samo eno: da se to ne bi nikoli več ponovilo. Vsakdo bi stokrat raje ležal na dnu krvave gomile, kakor da bi se tako spozabil nad sočlovekom. Saj je tudi ta bil omamljen, pijan od nore ideologije o brezrazredni družbi, od blodne vere v boga-partijo, ki ji je treba biti brezmejno vdan, za katero je treba preliti ne le svojo kri, tudi kri svojega brata. To »umazano delo« bo cena za nekaj čudovitega, za raj na zemlji, za kar ni škoda nobene žrtve.

Vsakdo ima pravico do svojih halucinacij, toda – le tako daleč, dokler ne trči ob pravice drugega. Če se pri tem ne ustavi, ga logika greha odvede daleč – do stalinizma, revanšizma.

Naša tragedija med vojno in še bolj po njej bo odslej naša narodna usoda, naša identiteta. V bodočnost lahko stopamo samo sklonjenih glav. Tudi etična sprava nas tega ne bo rešila, pomagala nam bo samo toliko, da bomo poštene – vsaj do sebe. In to je nekaj.

A prava rešitev? Je sploh možna?

Letošnja topla zima. Pod plastjo inverzije rekordno onesnažen zrak, daleč čez vse dopustne meje. Vsa Slovenija se duši. Še bolj me duši razgaljanje naše prave narodne podobe. Kako naj živim s tem bremenom na duši? Teharje, Rog, Podutik, Urh...

Potreben sem čistega zraka in luči, luči... V nedeljo, 4. februarja 1990, grem s prijatelji na Rodico. Sinočnji vihar je nametal nekaj snega, ga zbil, dereze idealno prijemljejo. Globoko pod nami izginja dolinski smrad, dvigamo se v absolutno čistost. V razkošni luči žareča obzorja, samo sinje in belo, oboje v brezkray. Na silo si moram dopovedati, da je to samo del resničnosti, drugi del pa je mrak in zloba in okrutnost... Tu gori pa je vse kristalna čistost, topla modrina.

Tiste dni prej sem bral Teilharda de Chardina, njegove misli o Kristusu, ki s svojim božanstvom pregneta vse stvarstvo in tako vse postaja ena sama velikanska – hostija. Naenkrat se mi ta ogromna snežna gmota zazdi kot neznanska hostija, potopljena v neizrekljivi ocean sinje ljubezni. Tako velike, da so celo vsi dolinski mrakovi kot nepomembne reže med belimi orjaki. Tako brezbrežna je ta dobrota, da se v njej še najbolj krvavi zločini spreminjajo v snežno belino. In to sploh niso sanje, to je resničnost. Pesem sinjine in beline je neskončnokrat večja od vsake pritlehne ogabnosti. Tako velika, da celo krvava kraška brezna zažare kot rane, ki si jih je privzela učlovečena nedolžnost in z njimi odrešuje svet njegove grešnosti, naj jo najde na žrtvah ali rabljih.

Šele zdaj sem odrešen. Samo v tej veri lahko nosim svoje breme.

Popolna sprava je možna samo s prebojem v transcendenco. »Če nas naše srce obsoja, je Bog večji od našega srca«. (1 Jn 3.)

Taufschein

Am 24. Februar 1944 wurde in der

Betsaal Brannenburg

nach der Weise der evangelisch-lutherischen Kirche

getauft und damit in die christliche Gemeinde auf-

genommen Hans Ferdinand Ernst

Ritter v. Mann Edler v. Tiechler

geboren: 24. April 1941

Eltern: Ferdinand Ritter v. Mann

Edler v. Tiechler, Marga geb. v. Forst

Brannenburg den 25. Februar 1944

Evangelisch-lutherisches Pfarramt

Rosenheim

Dr. H. Fiedler

Sina Ivana Acmana, ki je omenjen
v njegovem poslovilnem pismu
(glej stran 720), je po aretaciji Acmanove
družine prevzela esesovska organizacija
Lebensborn. Leta 1943 ga je posvojila
nemška družina in pri ponovnem krstu
je dobil ime Hans Ferdinand Ernst
Ritter v. Mann Edler v. Tiechler.

DR. MILAN ŽEVART

OBJAVLJANJE POSLOVILNIH PISEM ŽRTEV ZA SVOBODO

Leta 1962 sem kot ravnatelj Muzeja narodne osvoboditve Maribor (dalje Muzej NO) sodelavcem predlagal, da bi začeli sistematično iskati poslovilna pisma sodelavcev in organizatorjev narodnoosvobodilnega gibanja in partizanov, ki jih je okupator usmrtil in njihovo usmrtitev objavil v razglasih o skupinskih usmrtitvah na okupacijskem območju Spodnja Štajerska. Hkrati smo pričeli zbirati tudi pisma tistih Slovencev iz severovzhodne Slovenije, ki jih je okupator usmrtil zunaj omenjenega območja. Muzeju revolucije Celje smo tedaj predlagali, da bi sodeloval pri načrtnem zbiranju pisem in tudi pri prizadevanjih za njihovo objavo. Pripravili smo zasnovo zbornika poslovilnih pisem. Celjski muzej je sodelovanje pri omenjeni nalogi rade volje sprejel.

Leta 1962 smo v Muzeju NO Maribor pripravili ustrezne podatke in kartoteko kot osnovo za iskanje pisem. Takoj nato smo začeli zbirati pisma in hkrati pripravljati prvo razstavo o skupinskih usmrtitvah sodelavcev in organizatorjev narodnoosvobodilnega gibanja. Razstava je bila odprta v Muzeju NO Maribor leta 1963 in je imela naslov *V spomin talcem*. Gradivo za razstavo je prispeval tudi Muzej revolucije Celje.

Rezultati intenzivnega zbiranja ustreznega gradiva so omogočili, da smo leta 1965 začeli pripravljati veliko tematsko razstavo z naslovom *Talci 1941 – 1945 na slovenskem Štajerskem*. Tudi pri tej razstavi je z gradivom sodeloval Muzej revolucije Celje. Razstava je bila prvič postavljena leta 1966 v Mariboru in nato v istem letu še v osmih krajih. Iz Maribora smo jo najprej preselili v Celje. Do leta 1984 je bila razstava postavljena še štiriindvajsetkrat. Povsod je imela veliko obiskovalcev. Po številnih gostovanjih je potrebna obnove. Lahko bi rekli, da nam je razstava omogočila najdbe nekaterih prej neznanih poslovilnih pisem.

Sočasno s pripravo omenjenih razstav je potekala tudi priprava zbornika *Poslovilna pisma za svobodo ustreljenih v okupirani slovenski Štajerski*, ki sta ga leta 1965 izdala omenjena muzeja, založila pa ga je – v bogati in vsebini zbornika ustrezni opremi – mariborska Založba Obzorja. Zbornik je bil rezultat kar dolgotrajnega iskanja poslovilnih pisem in drugega gradiva ter podatkov o talcih. V njem je bilo objavljenih 194 poslovilnih pisem. Devet let pred izidom tega zbornika, leta 1956, je v Torinu izšla mednarodna zbirka pisem na smrt obsojenih pripadnikov evropskega odporiškega gibanja *Lettere di condannati a morte della Resistenza europea*. Predgovor je napisal Thomas Mann. V tej zbirki pisem so bila z območja, ki ga je zajel zbornik *Poslovilna pisma za svobodo ustreljenih v okupirani slovenski Štajerski*, objavljena tri poslovilna pisma, in to narodnega heroja Jožeta Kerenčiča, ki so ga ustrelili 27. decembra 1941 v Mariboru, Antona Miklavca iz Mozirja, ki so ga ustrelili v Mariboru 11. aprila 1942, in Franca Feleta, ki je bil rojen v Turiški vasi v Mislinjski dolini in so ga ustaši ustrelili 11. junija 1944 pri Zagrebu.

II.

Poslovilna pisma, ki sta jih Muzej NO Maribor in Muzej revolucije Celje zbrala v prvem obdobju, sta muzeja prispevala za objavo tudi v knjigi *Pisma na smrt obsojenih – Pisma osuđenih na smrt (zbral in uredil Franček Saje, Ljubljana 1958 in 1959)*. Celjski muzej je za navedeno Sajeovo zbirko dal deset pisem, mariborski pa za prvo izdajo šest pisem, za drugo pa še štiri. Nekaj pisem so za objavo v omenjeni zbirki prispevale muzejske ustanove v Slovenj Gradcu, Brežicah in Trbovljah. Nekaj pisem iz obravnavanega območja pa je Saje zbral ali jih dobil za objavo druge.

V drugi, dopoljeni izdaji je Saje objavil 43 pisem z območja Štajerske in jugoslovanškega dela Koroške. Pisma s Koroške so bila objavljena v drugi in tretji izdaji zbornika,

ki sta ga izdala Muzej NO Maribor in Muzej revolucije Celje. Dejansko je poslovilnih pisem v Sajemski zbirki z omenjenega območja le 39. Saje je namreč v svojo zbirko uvrstil tudi poslovilni pismi bratov Franca in Antona Mernika, ki so ju Nemci ustrelili 9. marca 1944 v Novi Dobrovi pri Zrečah. V Muzeju NO Maribor smo ugotovili, da sta bili pismi bratov Mernik napisani po njegovi smrti, in to z dobrim namenom oziroma v njun spomin. Saje je objavil tudi pismo Janeza Žnidarja, kmeta iz Starega Grada pri Makolah. To pismo je Žnidar napisal 29. novembra 1942 pred smrtjo v taborišču Mauthausen, 16. januarja 1943. Torej ne gre za Žnidarjevo poslovilno pismo, marveč kvečjemu za njegovo zadnje pismo. Med poslovilna pisma tudi ne moremo šteti pisma, ki ga je Saje objavil pod priimkom Paulin – Žagernik in brez podpisa avtorja. Če upoštevamo naslov, gre za Henrika Zagernika iz Prevalj in Rafaela Pavlina, ki je leta 1941 pred aretacijo delal na Holmecu v Mežiški dolini. Ustrelili so ju 20. avgusta 1941 v Begunjah. Objavljeno pismo pa ni pismo Pavlina in Zagernika, marveč pismo Lovra Pačnika iz Leš pri Prevaljah. V njem med drugim opisuje tudi ustrelitev skupine, v kateri sta bila Rafael Pavlin in Henrik Zagernik. Oba priimka je Saje netočno zapisal kot Paulin, Žagernik. Saje je navedel, da sta bila ustreljena 19. avgusta, v resnici pa sta bila ustreljena dan pozneje.

To, da smo posredovali Sajetu poslovilna pisma za objavo, se je kmalu pokazalo za napačno ravnanje. Seveda tega nismo mogli predvideti. Gre pa za to, da nam je Sajemova objava poslovilnih pisem otežila njihovo nadaljnje zbiranje. Pisma namreč vsekakor sodijo med zelo pomembne dokumente slovenskega naroda in nikakor seveda nismo pričakovali, da jih bo Saje v svoji zbirki priredil po svoje in pri nekaterih celo okrnil njihovo vsebino. Na Sajemove napačne postopke pri objavi pisem je v oceni zbornika Poslovilna pisma za svobodo ustreljenih v okupirani slovenski Štajerski (Zgodovinski časopis XXI, 1967, str. 312–320) in druge izdaje tega zbornika (Zgodovinski časopis, XXIV, Zv. 1–2, str. 135–139) ter tretje izdaje (Spoštljiv odnos do žrtev in njihove oporoške, ČZN, Nova vrsta XVIII, 1982, št. 2, str. 98–100) opozoril dr. Tone Ferenc. Da je Saje oklestil poslovilna pisma, je dr. Tone Ferenc povedal tudi v referatu na četrtim posvetovanju slovenskih arhivistov maja 1968, ki je bil objavljen v Kroniki (leto XVII, št. 2, 1969, str. 111). V omenjenih ocenah je dr. Ferenc na podlagi primerjave besedil pisem v zborniku, ki sta ga izdala Muzej NO Maribor in Muzej revolucije Celje, ta pisma so enaka izvirnikom, za objavljenimi v Sajemski zbirki ugotovil, da je Saje objavil neokrnjenih le osem pisem.

Povedati pa moramo, da gre pri večjem številu Sajemovih objav poslovilnih pisem le za manjše spremembe ali le za dodajanje ločil, zamenjavo narečnih izrazov itd. Pri nekaterih pismih pa je Saje bolj posegel v izvirno besedilo. Tako je pri poslovilnem pismu Slavka Karata, steklobrusilca iz Rogaške Slatine, ki so ga ustrelili 22. julija 1942, popravil na začetku zapisano »Ljuba Cita in Marinkica!« v »Ljuba Cita in Marinka«. V besedilu na koncu pisma pa je ravnal drugače. V izvirniku je zapisano: »Marinka, ko boš odrasla me boš šele razumela.« Saje pa je na tem mestu zapisal »Marinkica«. Tudi v besedilu je »Marinkica« enkrat popravil v »Marinka« in pri objavi celo spustil del besedila: »In ti uboga Cita, pusti vse skupaj v Slatini in pojdi z Marinko v Graz. Zadnja misel sta mi ve dve, in moja mati. Vidim Vas v duhu. Zadnja beseda iz mojih ust bo vzdih Marinka – Cita – mati.«

Saje predvsem ni upošteval načela, da je treba objavljati vire natančno po izvirniku. Ne zamerimo mu preveč, če je menil, da jih mora tu in tam prilagoditi pravopisnim pravilom, pa čeprav tudi to ni pravilno. Pri Sajemovih objavah poslovilnih pisem gre tudi za hujše napake, in to za izpuščanje delov besedil poslovilnih pisem in za druge posege, ki so bili nepotrebni in so tudi nerazumljivi. Da bo bralcem povsem jasno, za kaj gre, bomo navedli nekaj primerov Sajemovih posegov. Najprej omenimo, da je Sajemova zbirka jugoslovanskega značaja in da so zato v njegovi zbirki pisma objavljena v izvirnem jeziku in v prevodu – torej v slovenščini in srbohrvaščini. Jože Kerenčič je na začetku svojega poslovilnega pisma zapisal: »To je moje in Slavekovo slovo«. Z Jožetom Kerenčičem je bil namreč ustreljen tudi njegov brat. Saje je pri

objavi v izvirnem jeziku (v slovenščini) ta Kerenčičev stavek spremenil v: »To je moje in Slavkovo pismo«. V srbohrvaškem prevodu pa vendarle beremo: »Ovo je moj i Slavkov oproštaj«.

Zelo nazorno pokaže Sajatovo prirejanje pisem objava poslovilnega pisma Ivana Acmana, kmeta iz Šmihela nad Mozirjem, ki so ga ustrelili 23. junija 1942 v Celju. Na levi strani navajamo Acmanovo poslovilno pismo po izvirniku oziroma besedilu iz zbornika Poslovilna pisma žrtev za svobodo (tretja izdaja, Maribor 1978, str. 186), na desni strani pa po Sajetu. V drugi izdaji Sajatove zbirke je Acmanovo pismo na strani 19 objavljeno kot prvo, saj so pisma v njej urejena po abecednem redu priimkov avtorjev.

Acmanovo pismo po izvirniku

Ljuba žena, otroci, sestre, brat in dr.!

Teško so me obremenili tako, da po sedanjih zakonih ni izgleda, da bi se še kdaj videla. Zaupam pa trdno v Boga in Marijo. Če mi je usojeno umreti ne jadikuj. Bog že ve, zakaj nam to trpljenje pošilja. Jaz sem na smrt pripravljen. Prosim še le Tebe odpusti svojemu možu, če Te je kaj žalil. Enako prosim odpuščanja sestri in brata. Molite za blagor moje duše če zveste, da je ločena od tega posvetnega mojega telesa. Tolaži me zavest, da jaz nisem kriv nobenemu drugemu njegove krute usode in pa da sem kot veš nedavno sprejel sv. zakramente. Moja želja je, da postane Ivanček gospodar četudi vem, da bosta še oba preganjana. Odpustita torej svojemu očetu, ki je kot zavedni Slovenec branil pravice svojega naroda in s tem Vaju spravil v tako kruto usodo. Jaz Vas vse iz srca ljubim in nikogar ne sovražim. Oče odpusti jim...! Bodita potolažena.

Bog z Vami...

Pozdrav od očeta

moža in brata

Janeza

Acmanovo pismo po Sajetu

Ljuba žena, otroci, sestra, brat in drugi!

Teško so me obremenili, tako da po sedanjih zakonih ne izgleda, da bi se še kdaj videla... Če mi je usojeno umreti, ne jadikuj... Jaz sem na smrt pripravljen. Prosim še Tebe, odpusti svojemu možu, če Te je kdaj žalil. Enako prosim odpuščanja sestro in brata... Tolaži me zavest, da jaz nisem kriv nobenemu drugemu njegove usode... Moja želja je, da postane Ivanček gospodar, četudi vem, da bosta oba preganjana. Odpustita torej svojemu očetu, ki je kot zaveden Slovenec branil pravice svojega naroda in s tem Vaju spravil v tako kruto usodo. Jaz Vas iz srca ljubim in nikogar ne sovražim... Bodita potolažena...

Pozdrav od očeta, moža in brata

Janeza

Priznati je treba, da je Saje tiste dele Acmanovega pisma, ki jih je pri objavi izpustil, označil s tremi pikami, a ni pojasnil, kaj pike pomenijo. Navedimo še en primer. Marija Goričar iz Mozirja, ki so jo ustrelili 22. julija 1942 v Celju, je na začetku svojega poslovilnega pisma zapisala: »Ne bodi žalostna, ker moram umreti. Bog hoče tako.« Saje je ta del pisma objavil takole: »Ne bodi žalostna, ker moram umreti...« Torej je Saje pri prvem stavku na ustreznem mestu dodal vejico, namesto drugega stavka pa tri pike. Vendar Saje pri spuščanju tistih delov poslovilnih pisem, ki izražajo versko prepričanje njihovih avtorjev, le ni bil povsem dosleden. Pri objavi pisma Jožeta Letonje, kmeta iz Skorna, ki so ga ustrelili 8. junija 1942 v Mariboru, je pustil stavek: »Naredite si v pesku grob in se s tem v molitvi spomnite Vašega nesrečnega Očeta, ki Vas je neizrečeno ljubil do zadnjega vzdihla in Vas in Mamico pričakuje nad zvezdami.« V navedenem stavku je Saje spremenil besedo »Mamico« v »mamo«.

III.

Ko smo med pripravami za prvo izdajo našega zbornika iskali poslovilna pisma, nam jih nekateri sorodniki usmrčenih žrtev za svobodo, ki so pisma hranili, niso hoteli dati za objavo, češ da jih bomo tudi mi ponarejali. Šele prva izdaja zbornika Poslovilna pisma za svobodo ustreljenih v okupirani slovenski Štajerski nam je odprla pot do tistih pisem, ki jih prej nismo mogli dobiti. Ljudje so se namreč prepričali, da smo poslovilna pisma objavljali tako, kot so jih zapisale žrtve za svobodo pred svojo smrtjo.

V drugi, razširjeni in dopolnjeni izdaji zbornika z novim naslovom *Poslovilna pisma žrtev za svobodo* je bilo objavljenih 265 pisem, torej 71 več kot v prvi. Vendar v drugi izdaji ni bilo več pisem le zato, ker smo dobili tudi tista, ki jih prej nismo mogli, čeprav smo vedeli zanje, ampak tudi zaradi delno spremenjene zasnove druge izdaje. V prvi izdaji so bila objavljena le poslovilna pisma tistih, ki so bili usmrčeni na okupacijskem območju Spodnja Štajerska. V drugo izdajo pa smo vključili tudi pisma tistih Slovencev s Štajerske in jugoslovanskega dela Koroške, ki so jih nacisti usmrtili drugje. Med drugimi smo objavili tudi pisma slovenskih fantov, ki so jih obsodila na smrt nemška vojaška sodišča in so jih nato obglavili ali ustrelili.

Tudi druga izdaja zbornika poslovilnih pisem je kmalu pošla. Bralci so kupili vseh 7.980 izvodov prve in druge izdaje. Pripravili smo tretjo, razširjeno in dopolnjeno izdajo, ki je izšla 1978. leta in se po zasnovi ne razlikuje od druge izdaje. Je pa v njej objavljenih še devet dodatnih pisem, ki jih je Muzej NO Maribor našel po drugi izdaji. V tretji izdaji je torej objavljenih 274 poslovilnih pisem. Uredniški odbor zbornika *Poslovilna pisma žrtev za svobodo* je sodil, da ta ne bi bila pokrajinsko omejena in naj bi zajela vse slovensko ozemlje. Kmalu se je pokazalo, da načrta o vseslovenski izdaji poslovilnih pisem še ni mogoče uresničiti, saj celotno slovensko ozemlje v tem pogledu še ni bilo dovolj sistematično raziskano. Ugotovili smo tudi, da nekaterih izvirnikov pisem iz drugih pokrajin, ki so že bila objavljena, ne moremo najti.

V zgodovinopisju pogosto naletimo na to, da se napake, ki jih je nekdo zagrešil, prepisujejo in ponavljajo. To deloma velja tudi za objave poslovilnih pisem in podatkov o njihovih avtorjih. Priznati moramo, da je eno takih napak storil tudi uredniški odbor našega zbornika. V prvi izdaji smo objavili poslovilno pismo Draga Hvalca, ki je bil ustreljen 2. oktobra 1942 v Mariboru, in to po Sajatovi zbirki, ker tedaj še nismo imeli izvirnika pisma. To, da smo Hvalčevo pismo objavili po Sajatovi zbirki, smo v ustrezni opombi seveda navedli. Potem ko smo prišli do izvirnega besedila Hvalčevega pisma, pa smo ugotovili, da se izvirno besedilo tako zelo razlikuje od objavljenega, kot da bi šlo za dve različni pismi. Tudi priimek avtorja pisma je Saje napisal napačno – Hvale namesto Hvalc. Najbolje bo, da se bralec sam prepriča o razliki med besediloma pisma v izvirniku in po Sajetu. (Levo je izvirnik, desno Sajetovo besedilo.)

Dragi Domači.

Poprej ko Vam kaj pišem vas vseh skupaj lepo pozdravim in vam pošiljam najlepše pozdrave nič ni treba biti žalostni ker je pač tako, da mora biti. Zaradi drugih sim zdaj v nesrečo padel pozdravite v poznane in moje prijatelje. Vse moje stvari lepo spravite in jih varujte ker jaz ne vem kdaj pridem domov. Najbrž pa nikoli več. Pozdravljam tudi brate in sestre in vse. Ne pozabite na me spomnite se me vsaj za verne duše. Druga pa ni nič novega Adijo mama ata sestre in bratci lepe pozdrave od nepozabljenega Dragota

Ljuba mamica in ostali domači!

Najprej Vas vse skupaj pozdravljam; rad bi Vam pozdrave prinesel sam, pa to ni mogoče. Bodite močni in se ne žalostite, če se ne bomo več videli. Žrtve so potrebne in jaz bom med njimi. Vse moje stvari lepo spravite in jih imejte za spomin name. Pozdravite vse znance in prijatelje in spomnite se včasih name, ker se ne bomo videli nikdar več. Mamica, ostanite zdravi, oče, bratje in sestrice tudi. Prejmite vsi skupaj najlepše in zadnje pozdrave od Vašega Dragota

Na podlagi podatkov, ki smo jih dobili pri iskanju izvirnika Hvalčevega pisma, bi lahko sklepali, da Sajatova objava tega pisma temelji na neki spominski rekonstrukciji njegove vsebine. Hvalca so aretirali 8. septembra 1942, ustrelili pa 2. oktobra 1942 na dvorišču sodnih zaporov v Mariboru. Takrat so nemški policisti tam ustrelili 143 ljudi. Na razglasu o tem streljanju je 144 imen, vendar Jožeta Novaka iz Struge pri Makolah niso ustrelili, ampak so ga poslali v koncentracijsko taborišče, čeprav je bil uvrščen med skupino političnih jetnikov, določenih za streljanje, in je tudi napisal poslovilno pismo. Pismo se je po vojni izgubilo. Drago Hvalc je tik pred smrtjo svoje pismo datiral z 2. 9. 42. Napisal pa ga je na dan svoje smrti 2. 10. 1942.

Leta 1988 je v Novem Sadu izšel zbornik *Poruke potomstvu* s podnaslovom *Predsmrtni zavjeti jugoslovenskih rodoljuba. Zbornik sta pripravila dr. Đuro Batričević in Jovan Dujović*. V tretjem delu navedenega zbornika, ki ima naslov Pisma, poruke, zavjeti, je objavljenih nekaj več kot 40 pisem, poslovilnih pa je le 39. Med temi 16 pisem Slovencev. Po kakšnih kriterijih sta avtorja izbirala pisma za objavo, ni mogoče ugotoviti. Avtorja namreč nista pripravila znanstvene objave pisem in verjetno tudi nista imela tega namena. V zborniku tudi ni navedeno, na podlagi česa so besedila poslovilnih pisem objavljena. Ugotovili smo, da so razen pisem petih žrtev za svobodo vsa druga bila že objavljena v drugi izdaji Sajatove zbirke, med njimi pa pisma Slovencev. Res pa je, da je nekaj priimkov v zbirki *Poruke potomstvu* zapisanih malo drugače kot v Sajetovi zbirki, da so razlike v nekaterih drugih podatkih. Tako npr. v zborniku *Poruke potomstva* piše, da je bil Milan Klajn, sekretar partijskega komiteja v Osijeku, »Slovenec«. Saje tega podatka v Klajnovem življenjepisju ne navaja. Inž. Milan Klajn je bil rojen v Daruvaru. Bistveno je, da so poslovilna pisma Slovencev tudi v zborniku *Poruke potomstvu* objavljena okrnjena, in to tako kot pri Sajetu ali pa drugače. Na podlagi primerjave objavljenih besedil v omenjenih zbirkah bi lahko rekli, da sta dr. Batričević in Jovan Dujović slovenska poslovilna pisma objavila po Sajetovi zbirki. Iz pisma Ivana Acmana je v njunem zborniku izpuščeno natanko tisto, kar je pri objavi izpuštil Saje. Tudi poslovilno pismo Draga Hvalca je v zborniku *Poruke potomstvu* takšno kot pri Sajetu. Torej tudi v tem zborniku ni objavljeno izvirno besedilo Hvalčevega pisma. Tudi priimek avtorja pisma je v zborniku *Poruke potomstvu* napisan napačno. Poslovilni pismi Draga Hvalca in Stanka Iršiča sta avtorja zbornika *Poruke potomstvu* objavila pod enim naslovom in pri tem navedla tudi napačno letnico Iršičeve usmrtitve. Po njunem naj bi bil ustreljen marca 1943, Stanka Iršiča pa so ustrelili 6. marca 1942 v Mariboru. V zborniku *Poruke potomstvu* je napačen tudi datum smrti Ivana Acmana (20. junija namesto 23. junija 1942).

Saje je v kratkem življenjepisju Jožeta Kerenčiča v svojem zborniku prav zapisal, da ga je okupator aretiral, ni pa navedel kraja in datuma aretacije. V zborniku *Poruke potomstvu* pa beremo, da je Jože Kerenčič padel v nekem boju 27. decembra 1941 Nemcem v roke in so ga nato po daljšem mučenju ustrelili. Resnica je, da so Kerenčiča sredi novembra aretirali v Pesnici in ga 27. decembra 1941 ustrelili v Mariboru. Kerenčičevega brata Slavka, ki naj bi ga Nemci tudi zajeli v boju 27. decembra 1941, pa so Nemci aretirali 18. novembra 1941 na Ptuj.

Prvi stavek Kerenčičevega poslovilnega pisma sta avtorja zbornika *Poruke potomstvu* objavila pravilno oziroma tako, kot je v Sajetovi zbirki preveden v srbohrvaščino. Vendar je v zborniku *Poruke potomstvu* v Kerenčičevem pismu na enem mestu spremenjeno ime Kerenčičeve hčerke Jelke v Jelja, izpuščen pa je tudi del besedila: »V Jelki živim za Piko, za svojo družino in narod. To imej pred očmi draga moja tovarišica – žena!« in »In za Jelko, ko bo zmogla brati: Mamica Ti bo tudi mesto ateka! Bodi mi vredna hčerka!« ter pripis Kerenčičevega brata: »Zadni pozdrav Slavko.«

V Sajatovem zborniku in v zborniku *Poruke potomstvu* je objavljeno pismo ključavničarja Antona Stražarja, ki je bil rojen 9. junija 1915 na Zgornji Polskavi. Leta 1943 ga je okupator prisilno mobiliziral v svojo vojsko, a je še istega leta pobegnil iz nje in se pridružil partizanom na Pohorju. Nemci so ga ranjenega zajeli in ga nato 9. marca obglavili v Münchnu. V Sajatovem zborniku je A. Stražar »A. Strahar«, v zborniku *Poruke potomstvu* pa »A. Straher«. Morda sta avtorja zbornika *Poruke potomstvu*, nepознаvaajoč okupacijski sistem na Spodnjem Štajerskem, menila, da je tam okupator v svojo vojsko mobiliziral le Nemce ali pa jima je priimek Straher zvenel po nemško. Naj bo tako ali drugače, zapisala sta: »Anton Straher bio je po nacionalnosti Nijemac, folksdojčer, kome je Slovenija bila jedina prava domovina.« Anton Stražar je bil seveda Slovenec. Ker pa sta omenjena avtorja menila, da je bil Nemec, sta poudarila, da je poslovilno pismo napisal v slovenščini. Zapisala sta tudi napačen podatek, da mu je uspelo, preden so ga obglavili, na skrivaj poslati pismo svojcem.

Poslovilno pismo mu je bilo seveda dovoljeno napisati. Omenimo tudi, da sta pri Stražarjevem pismu dr. Batričević in Dujović ravnala tako kot Saje pri drugih pismih, izpustila sta iz besedila del stavka: »i ako pomislim na večni život«. Stavek, iz katerega je navedeni del, se glasi: »Ostani mi zvesta in spomni se včasih na mene čeravno sva bila več del raztrgana v najinem zakonu in nisva imela sreče ga v miru uživati in tudi v naprej sreča na tem svetu uničena ali večno življenje in združitev nama pa ne more nigdo vzeti.« Omeniti kaže tudi, da sta izpuščeni del naznačila s tremi pikami, kot je to počel Saje pri prirejanju pisem. Vendar Saje pri Stražerjevem pismu ni izpustil dela, kar sta črtala avtorja zbornika Poruke potomstvu. Objavil pa je le Stražarjevo pismo ženi in sinu, ne pa tudi poslovilnega pisma materi. Seveda tudi v zborniku Poruke potomstvu ni tega pisma, medtem ko sta v zborniku Poslovilna pisma žrtev za svobodo (tretja izdaja) objavljeni obe pismi na str. 452–453.

Za osvetlitev tega, kako sta dr. Batričević in Jovan Dujović ravnala s poslovilnimi pismi pri objavi, navedimo poslovilno pismo Matija Veselka, mizarskega pomočnika iz Središča ob Dravi, ki so ga Nemci ustrelili 11. aprila 1942 v Mariboru. Na desni je originalno besedilo, na levi pa besedilo iz zbornika Poruke potomstvu.

»Dragi moji ukučani! Dragi oče, sestre i bračo!
Draga majko!

Zauvijek se od vas praštam. Ja danas putujem tamo na drugi svijet, odakle više nema povratka. Dragi moji! Ne tugujte, jer to ništa ne koristi. Vi se još promučite i ja ću iz ove patnje biti spasen. Nijesam prije tri mjeseca vjerovao da će se ovako sa mnom dogoditi, ali na žalost, tako je. Ono mojih stvari neka uzmu Karl i Jože, da imaju uspomenu na mene. Jožeta molim da pozdravi moju Radicu i neka mi oprost. Zbogom, moja majko i oče!«

Dragi mi domači!

Draga Mama, Ata, Sestre in bratje, jaz se danes za vedno poslavljam od Vas. Jaz odpotujem danes tja na drugi svet, tja od kjer ni več povrnitve. Dragi, najte se nič žalostiti, ker ne koristi včisto nič, potrpite še Vi, al jaz se bom pa rešil. Nisem si mislil pred 3 meseci, da se bo z menoj to zgodilo, ali žali Bog je pač tako. One moje stvari si naj vzameta Karl in pa Jože, da bosta imela za spomin na mene. Jožeka pa prosim, naj mi pozdravi mojo Radico in mi naj oprost, če sem joj morda kaj žalega kdaj rekel in Jožeta prosim naj joj tudi pokaže to pismo poslovilno. Torej drugo Vam ne bom pisal. Pozdravite mi vse domačine sosed: Mojstva, Vančeka. Pozdravljam najprej malo ubogo deco: Slaveka, Frančeka, Srečka, Frančeka, Matičeka, Adolfa, Milico, Marijo, Rudeka posebno pa Bibo. Pozdrav: Jožeku, Karlu, Tili, Pepi, Ani, Mici, Francu, Rudolfu, Adolfu, Francu, Slaveku, Mimiki in pa Toniki, tudi Feliksa Jambroviča. Z Bogom moja Mama in Ata Torej ne pozabite me spomnite se na mene potolažite se.

Vaš Matija nikdar več.

Tudi Saje je Veselkovo pismo za objavi precej priredil in okrnil.

Še marsikatero pripombo bi lahko zapisali k objavi poslovilnih pisem in podatkov o njihovih avtorjih v zborniku Poruke potomstvu. Naj omenimo le še to, da sta avtorja zbornika pod naslovom Do poslednjeg daha objavila tudi poslovilni pismi Franca Pušnika, steklarskega delavca iz Hrastnika, ki so ga Nemci ustrelili 2. oktobra 1942 v Mariboru, in Antona Teržana, kmeta iz Slivnice pri Celju. Teržana sta preimenovala v »Težaka« in hkrati zapisala, da sta bila Franc Pušnik in Anton Teržan (»Težak«) sovaščana. Pri Teržanovem pismu sta spustila tudi stavek: »Prosim vas dragi otroci bodite pridni in mislite na to, da boste tudi Vi morali umreti, da boste toraj vredni večnega življenja«. Navedeni stavek je v svoji zbirki izpustil že Saje in to naznačil s pikami. Pušnikovo pismo je Saje objavil neokrnjeno, okrnila sta ga avtorja zbornika Poruke potomstvu.

Tudi po tretji razširjeni in dopolnjeni izdaji zbornika Poslovilna pisma žrtev za svobodo smo še iskali poslovilna pisma in dobili le eno, in to *pismo Ivana Kešeta*. To pomeni, da smo delo pri zbiranju poslovilnih pisem temeljito opravili že do tretje izdaje zbornika. Pri iskanju smo ugotovili, da je bilo veliko pisem izgubljenih že med vojno. Njihova usoda je namreč bila povezana s kruto usodo družin ustrelenih. Ko je okupator svojca usmrčenih aretiral in jih poslal v taborišča, so ti dostikrat vzeli pisma s seboj in izginila so v nacističnih koncentracijskih taboriščih. Včasih pa so bili svojci aretirani, še preden je pismo prispelo na njihov naslov. Med vojno so pisma izginila tudi iz drugih razlogov. Takoj po osvoboditvi ni nihče sistematično zbiral poslovilnih pisem. Hranili so jih svojci in sčasoma so se nekatera tudi izgubila. Pri iskanju pisem smo kar nekajkrat ugotovili, da smo bili prepozni. Nesistematično in pogosto tudi neodgovorno zbiranje zgodovinskega gradiva po vojni je prizadelo tudi poslovilna pisma. Vemo za pisma, ki so jih svojci žrtev za svobodo oddali raznim zbirateljem, danes pa jih ni mogoče več najti. V nekaj primerih so bila izgubljena tudi pisma, ki so bila razstavljena na raznih občasnih razstavah po vojni. Nekaj pisem je moralo po nepotrebnem služiti za dokazilo v uradnih postopkih in nismo mogli ugotoviti, kje bi jih lahko našli. Ker niti v tretji izdaji zbornika Poslovilna pisma žrtev za svobodo ni pisma Ivana Kešeta, ga objavljamo v reviji Borec. Hkrati objavljamo tudi kratek življenjepis avtorja, tako kot so objavljeni življenjepisi avtorjev pisem v zborniku.

Ivan Keše je bil rojen 3. aprila 1905 v Trbovljah. Še mlad se je vključil v delavsko gibanje in je leta 1927 postal član Komunistične partije Jugoslavije. Najprej je delal pri separaciji v trboveljskem premogovniku, po letu 1933, ko je izgubil zaposlitev, pa se je preživljal z občasnim delom, zlasti v gradbeništvu. V začetku tridesetih let je sodeloval pri obnovi organizacije Komunistične partije Jugoslavije v zasavskih revirjih. Postal je eden vidnejših trboveljskih komunistov in član okrožnega in mestnega komiteja komunistične partije. V Trbovljah je veliko deloval v delavskih kulturnih društvih Svobodi in Vзаjemnosti, pa tudi v športnih in drugih. Bil je dejaven v strokovnih delavskih organizacijah in pri pripravi mezdnih gibanj in stavk. Oblasti so ga večkrat aretirale in zaslisevale. Pred vojno je bil interniran v Bileči. Ohranjeno je njegovo pismo, ki ga je napisal v Bileči 28. februarja 1940 in ga poslal sestri. Po izpustitvi iz Bileče so ga poslali v taborišče Ivanjica. Ko se je začela okupacija, je bil med organizatorji osvobodilnega gibanja na območju revirskega okrožja Komunistične partije Slovenije. Konec junija 1941 je postal član prve trboveljske ilegalne skupine, ki je postala partizanska. Bil je na seji okrožnega komiteja Komunistične partije Slovenije za revirje 10. julija 1941. Seja je bila pomembna za razvoj osvobodilnega gibanja in oboroženega odpora na revirskem območju. V Trboveljski partizanski četi je bil sekretar organizacije komunistične partije. Ta četa se je z zagorsko partizansko skupino 1. avgusta 1941 združila v Revirsko četo, ki je v noči na 9. avgust napadla Žagorje. Ko je glavnina te čete zaradi težavnega položaja blizu železniške postaje Hrastnik prebredla Savo, se je začasno ustavila v taboru pri Matici. Tam so jo 20. avgusta napadli nemški policisti, orožniki in obratni stražniki. Ob napadu so se partizani razkropili in nekatere so sovražniki ujeli. Med njimi tudi Ivana Kešeta. Zajete partizane Revirske čete so ustrelili v Mariboru, Celju in v Šoštanju. Ivana Kešeta in njegovega soborca Jožeta Petriča so ustrelili v Šoštanju po uspešnem napadu Štajerskega bataljona na Šoštanj v noči na 8. oktober 1941. Po tem napadu so v Šoštanju 10. oktobra ustrelili 10 partizanov in sodelavcev narodnoosvobodilnega gibanja. V Šoštanj so jih pripeljali iz mariborskih zaporov. Trupla ustrelenih so iz Šoštanja odpeljali v Gradec.

Okupator je tistim, ki so bili določeni za usmrčitve, dovolil pisati poslovilna pisma v času od septembra 1941 do začetka oktobra 1942. V zborniku Poslovilna pisma žrtev za svobodo sta objavljeni tudi pismi Rudija Finžgarja iz Celja in Lojzeta Zormana iz Sakušaka pri Juršincih. Torej so ohranjena kar tri poslovilna pisma tistih, ki so bili ustreljeni 10. oktobra 1941 v Šoštanju. Nemci so Kešetovo poslovilno pismo odposlali

iz Maribora 11. oktobra 1941. Pismo je razmeroma kratko. Tole je napisal pred smrtjo Ivan Keše materi:

Ljuba mama!

Srčna hvala za vse kar si storila zame.

Poslednji trenutki veljajo tebi in Zofi in Milki.

Tisočkrat hvala in ne bodi žalostna.

Poslednji pozdrav in poljub

Tvoj sin Ivan Keše

DRAGO HARTNER

NEOBJAVLJENO PISMO (PRIMORSKIM NOVICAM)

S poštovani tovariš Mislej, glavni urednik!

V prilogi vam pošiljam pismo, ki je sicer naslovljeno na vašega časnikarja Toma Šajna, vendar želim, da bi ga v celoti priobčili v vašem časopisu. Nanaša se na odkritje poboja Primorcev, ki so bili v zavezniški obveščevalni službi. Hvalevredno je odkritje Jožeta Vidica, kakor tudi angažiranost vašega lista pri tem, toda pojasniti je treba nekatere pomanjkljivosti, ki niso tako nepomembne, kakor se zdi. »Izvirni« greh je Vidičev. Dne 28. septembra sem v Izoli na predstavitvi Vidičeve knjige Angleški obveščevalci – vohuni ali junaki, to povedal in pojasnil. Šajn v vašem časopisu tega ne bi smel zamolčati, zato želim in zahtevam, da moje pismo priobčite v vašem listu. Nobenih »cenzur« in krajšav nočem. Imam slabe izkušnje. Tudi bi ne bilo prav, da bi pismo priobčili pod rubriko »Prejeli smo«, saj gre za dopolnilo in popravek Vidičevih in Šajnovih navedb v člankih, objavljenih v vašem časopisu. Bil sem med prvimi partizani (spomeničar). Na Primorsko sem kot partizan prišel februarja 1943, ko je bilo partizanstvo tu še v povojih. Menim, da bi to morali upoštevati. Tudi vsebina pisma je po mojem dovolj zanimiva in celo bolj zgodovinsko naravnana kot Vidičeva knjiga.

Pismo, prosim, izročite vašemu časnikarju Šajnu in se dogovorite z njim, kaj boste ukrenili. Pričakujem seveda, da me boste o tem obvestili! S tovariškimi pozdravi!

PRILOGA

Dragi tovariš Tomo Šajn! Prišel mi je v roke Erazem. Pa ne Erazem Predjamski, temveč časopis za iskanje izgubljenega spomina, kakor piše v podnaslovu. Toda že pogled na naslovnico mi je razkril, da se pri časopisu niso spomnili na navado, da je treba na prvi strani časopisa zapisati datum izida in številko časopisa z navedbo urednika. Pri nadaljnjem prebiranju časopisa sem ugotovil, da ste urednik vi! Iskreno moram priznati, da me je vsebina časopisa pritegnila. Še posebej članek Nenavadna zgodba o človeku, ki se je boril proti fašizmu. Napisali ste ga vi. Ugotovil pa sem, da ste tudi vi izgubili spomin – pozabili ste na 28. september letos, ko je bila prva predstavitev knjige Jožeta Vidica Angleški obveščevalci – vohuni ali junaki. Takrat sem se oglasil in povedal svoje mnenje o njej. Pa ne samo to, navedel sem tudi dejstva. Toda v nobenem vašem članku v Primorskih novicah o tej temi tega niste omenili. Prav tako ne Jože Vidic. Slednji je celo ponaredil ugotovitve Pavla Dobrile, ki je leta 1972 napisal in zbral podatke za članek Prvi stik slovenskih partizanov z vojsko Velike Britanije. Na ta članek sem opozoril Vidica. Na predstavitvi njegove knjige sem tudi povedal, da je zelo hvalevredno, da je v celoti odkril pokol obveščevalcev, toda postaviti bi ga moral v pravi zgodovinski okvir. Tako pa je vse samo razburljivo odkritje, kot na primer tudi pobijanje ujetnikov v Sloveniji po vojni. Že naslov knjige, ki vsebuje vprašanje, ali so bili angleški obveščevalci vohuni, je neupravičen. Da to niso bili, smo vedeli vsi partizani, ki smo prišli v stik z njimi. Že za prve tri, Semuliča, Križmančiča in Severja, to ne velja. Saj so nam takoj povedali, kdo so in kakšne naloge imajo, čeprav so prišli »nenapovedano«. Bili so zavedni Slovenci in junaki. Po naključju sem bil prvi odgovoren zanje. Imeli smo pristne in tovariške odnose. O njihovem nesrečnem koncu mi je prvi povedal Božič. In to ob naključnem srečanju pred tremi leti. Nisem mogel verjeti. Zato sem Božiču menda dvakrat pisal domov, toda odgovora nisem dobil. Potem sem se s tem nehal ukvarjati, ker sem imel težave z zdravjem. Ko me je

obiskal Jože Vidic in mi razkril to morijo, sem mu obljubil vse podatke, ki jih imam, in ga obenem prosil, da mi pošlje kopijo koncepta knjige, da jo preberem in dam svoje pripombe. Tega ni storil. Vprašujem ga, zakaj?

Zavedati se moramo, da je od tistih dogodkov leta 1943 minilo že 46 let. To se pravi, da je to že zgodovina. Ljudje, stari do 50 let, ne vedo ničesar o vojni, še manj o zločinih, ki so se dogajali. In kako naj bi tudi vedeli, če pa smo celo mi, ki smo sodelovali v tej grozni vojni, šele zadnja leta zvedeli o njih, toda še sedaj ne vsega. Kako naj si razložim vzroke za dachavske procese? Ti so me čustveno prizadeli, saj so usmrtili mojega prijatelja Karla Barleta in druge komuniste, s katerimi sem sodeloval v tridesetih letih. Že na predstavitvi Vidičeve knjige v Izoli sem rekel, da je treba ločiti dogodke in dejanja, ki so se zgodila med vojno, in tiste po njej. V Izoli so se na predstavitvi knjige zbrali tovariši, ki so bili čustveno prizadeti. Ali so bili sami preganjani ali pa so bili sorodniki ubitih. Tudi jaz sodim mednje. Posledica nekonspirativno in slabo organiziranega mitinga v Desklah leta 1943 (organizator je bil Dušan Pirjevec-Ahac) je bila, na primer, aretacija več ljudi. Moj daljni sorodnik Manfreda je bil ustreljen, moja šestnajstletna sestrična Marica Zidarič je umrla za posledicami taborišča v Nemčiji takoj po vrnitvi domov leta 1945. Zimic, ki ga omenja Vidic in je bil doma iz Plav, je bil tudi moj daljni sorodnik. Zimic je že takrat kritiziral nekonspirativnost organizacije in imel je prav. Miting v Desklah je bil le nekaj sto metrov proč od karabinjerske postaje. Skrajno neodgovorna organizacija. Tedaj sem bil star 32 let in sem že na lastni koži izkusil, kaj pomeni slaba konspiracija.

Ko mi je Ahac zaupal skrb za prve tri padalce, Semuliča, Križmančiča in Severja, mi ni rekel nič drugega, kot da uredim z njimi vse potrebno, da dobijo zvezo s svojim poveljstvom v Afriki, in da skušam dobiti šifre. Bili so zelo prijetni fantje, vendar sem bil previden. Dobro sem vedel, da so Angleži pridobili Italijane v prvi svetovni vojni s tem, da so jim dali slovensko Primorje in Istro. Padalci pa so mi sami povedali, da so prisegli kralju Petru. Ker je general Mihailović bil njihov vojni minister, so bili torej četniki. Tega se padalci tedaj niso zavedali. Zanje je Jugoslavija pač bila Jugoslavija. Počasi smo jim razložili in pojasnili, kako je s tem. Niso bili samo Italijani njihovi sovražniki, temveč tudi četniki Mihailovičevega kova. Pozneje, ko so vsi Primorci prekomorci in z njimi tudi padalci prestopili na partizansko stran v sporazumu z zavezniki, je seveda nezaupanje bilo odveč. Najmanj pa je sumničenje bilo potrebno po vojni, ko so se prekomorci že izkazali kot predani državljani. Zakaj torej to preganjanje padalcev.

Razlagam si ga s hladno vojno, ki jo je začel Stalin proti bivšim zveznikom. On je dal ukaz našim na vrhu. A zakaj so ga izvršili samo v Sloveniji? Razlagati si to z rekom, da smo Slovenci bolj papeški od papeža, po mojem ne ustreza resnici. V vrhu v Beogradu so imeli do Slovencev nezaupanje. Formalno so sicer ohranili Osvobodilno fronto v Sloveniji, dejansko pa so jo razpustili. Prav tako so tedaj razformirali tudi slovensko vojsko. Tu je treba iskati prave razloge. To je delo zgodovinarjev. Vsi tisti, ki so za takratna dejanja v resnici odgovorni, so že pokojni. Ostali so pač tisti, ki so izvrševali njihova povelja. Toda če so v dachavskem procesu izvrševalci usmrtili bili prepričani, da so obsojeni bili zares krivi, so v primeru padalcev likvidatorji bili sokrivci. Vsak človek ve, da se brez sodne obsodbe ne sme ubiti nikogar. Dachavski proces je bil sodni (juridični) umor. Likvidacija padalcev pa je bila navaden zločinski umor. Zato bo težko kaj ugotoviti. Ker to verjetno ni bil vojni zločin, je po dvajsetih letih zastaral.

In kaj storiti? Postavimo jim simboličen nagrobni spomenik, kenotaf, na Sveti gori pri Gorici. Tam nekje blizu muzeja prve svetovne vojne. In zakaj na Sveti gori? Za Sveto goro nekje v gozdu nad Paljevim so pristali prvi padalci. Na spomenik bi napisali njihova imena in druge podatke. Vkllesali pa bi lahko tudi Prešernov verz: »Slovenec že mori Slovenca brata, kako strašna slepota je človeka!«

DRAGO HARTNER

PISMO MARTINU MENCEJU

Dragi Martin!
Tvoje pismo z dne 8. aprila 1989 sem prejel 11. aprila 1989. To navajam, da boš vedel, da vodim evidenco, le da sem z odgovori bolj počasen. Tokrat se mi je pripetila še nesreča. V bolnišnici v Valdoltri sem bil skoraj tri mesece, nato pa še v zdravilišču. Zdaj počasi že hodim ob palici. To v opravičilo. Upam, da boš razumel, da so bile okoliščine take, da nisem imel ne volje ne želje za resnejše delo. Tvoje pismo je tako obležalo v arhivu in, odkrito povedano, pozabil sem nanj. Ko sem v lanski 9. številki Borca prebral tvoj zapis, sem se šele spomnil, da sem ti nameraval odgovoriti.

Prav je, da si napisal in objavil svoje spomine iz začetka tridesetih let. Jaz jih ne bi mogel. Veliko več veš kot jaz, saj si živel v revirjih. Meni so ostali le spomini na nekatere posamezne dogodke.

Kolikor se spomnim, na tistem sestanku »začasnega komiteja KP Jugoslavije za Slovenijo« jaz nisem poročal. Prav gotovo pa sem se udeleževal diskusije. To je bilo nekje na Golovcu leta 1931 ali 1932. Vso organizacijo v Mariboru je namreč vodil Jejčič. Sestavljali so jo pretežno Primorci. V organizacijo me je Jejčič sprejel hkrati z inženirjem Pavlom Korošcem, ki je padel leta 1943 v Gospiču. K tvojemu pisanju le pripominjam, da si premalo poudaril delo učiteljice Tončke Pungartnik. Pri njej se je sestajala srednješolska mladina. Med temi mladimi je bil tudi zdaj že pokojni Mirko Lorger. Poznal sem ga še iz srednje šole, o tem pa mi je pripovedoval po vojni, ko je bil direktor trgovskega podjetja Zarje v Mariboru, ki je pod njegovim vodstvom dobro poslovalo. Pohvalil se je, da so se na sestankih mladine pri Pungartnikovi veliko naučili.

Kurirka med Mariborom in Ljubljano je bila Marica, hčerka železničarja Živka. Po vojni se je naselila v Ljutomeru in se poročila z učiteljem Porekarjem.

Pozneje so se nam pridružili tudi vsi mladi iz družine Jančar, moj brat Mirko in Maričin brat Živko. Slednji je padel 6. aprila 1941 blizu Maribora. Srednješolska mladina se je v dokaj velikem številu pridružila komunističnemu gibanju. Odziv delavcev pa je bil maloštevilen. Štrajki delavcev v Mariboru so bili bolj izraz ekonomskega boja in nuje kot politične zavesti.

Presenetila me je tvoja trditev, da na omenjenem sestanku ni bilo Janeza Marentiča. Resda ga nisem dobro poznal in tudi pozneje nisem nikoli govoril z njim, sem pa ga dvakrat ali trikrat srečal v hiši Za gradom št. 1, ko sta s Kerenčičem obravnavala agrarna vprašanja. Kerenčiča sem vprašal, kdo je ta tovariš, pa mi je odvrnil, da je to Janez Marentič in da skupaj študirata. Trdiš, da si Marentiča dobro poznal, torej bi bila tvoja trditev bolj verjetna, vendar mi nekako ne gre v račun. Zdenka Kidrič in Danilo Jejčič bi to lahko potrdila ali ovrgla. Vendar se mi to ne zdi zelo pomembno. Bolj zanimivo, da sta Kerenčič in Marentič vodila demonstracije kmetov v krajih, kjer so padle žrtve Koroščeve žandarmerije. Kerenčič v Ljutomeru, tam je padel kmet Jureš, Marentič pa v Dragatušu, kjer je bil tudi ubit neki kmet.

Tudi zgodovina članov tega začasnega, komunističnega vodstva v Sloveniji, kakor ga imenuješ ti, bi bila zanimiva. Janez Perenič je med dachauskimi procesi končal življenje v zaporu. Menda vendar ne verjameš, da se je sam obesil. Ti si bil v koncentracijskem taborišču najhujšega hitlerjanskega modela na Golem otoku. Pretresljivo si opisal svoje doživljanje na njem (Borec, 1988, št. 10, str. 863–912). Jejčiča so po petih letih zapore v Sremski Mitrovici hoteli poslati nazaj v Italijo. Bil je italijanski

državljan. Ko je dokazal, da ima očeta in brate v Franciji, so ga izgnali tja, Komunistična partija Francije pa ga je med vojno poslala v Tujsko legijo v Afriko.

Jaz sem ostal v političnem ozadju. »Pikzibnar« bi rekli po domače. Toda naj me presoajo drugi, če je sploh treba. Moram pa navesti nekatera neovrgljiva dejstva, ki so se mi razkrila šele veliko pozneje. Bil sem uvrščen v skupino, ki so ji dali ime »trockisti«. Večina jih je po vojni končala na morišču, v glavnem po dachauskih procesih. Med njimi tudi moj prijatelj inženir Karel Barle.

Jaz sem, kakor rečeno, ostal ob strani, čeprav sem bil od leta 1931 med najbolj agilnimi komunisti. Pozimi leta 1931 sem sodeloval v tiskarni pokrajinskega komiteja Komunistične partije Jugoslavije za Slovenijo. Glavni tehnik je bil Židan. Na Friškovcu za belgijsko kasarno sem mu pomagal razmnoževati Rdeči prapor in – letake. V kovčku sem jih prenašal na dogovorjeno mesto, kjer jih je prevzemal Stane Oswald. Židan in Oswald sta končala na morišču. Prvega je udbovska »gorila« ustrelila na Ponterossu v Trstu, drugega so ustrelili po dachauskem procesu. In še bi lahko naštel nekaj žrtev.

Maja 1932 so me aretirali in zaprli pod obtožbo, da sem izobesil rdečo zastavo na univerzi. To je bilo res, a mi tega niso mogli dokazati, saj niso našli prič. Bilo nas je pet. Trije komunisti smo izobesili rdečo zastavo: Vojnilovič, Venigerholc-Goršič in jaz. Poleg nas treh sta se znašla pod stolpom na univerzi še dva katoliška študenta: zdaj že pokojni inž. Šef in pravnik Trofenik. Onadva sta hotela izobesiti slovensko trobojnico in sta bila proti rdeči zastavi, toda slovenske zastave nista izobesila. Obe zastavi sta bili tedaj **ilegalni**. Mi trije komunisti nismo bili proti slovenski zastavi, smo pa vztrajali, da obesimo rdečo, saj je za nas bila simbol: rešitev **narodnostnega in socialnega** vprašanja. Šef in Trofenik bi tedaj lahko pričala na sodišču zoper nas, če bi hotela, pa nista. Tako so Vojniloviča in mene izpustili iz zaporu po enem mesecu zaradi pomanjkanja dokazov. Pravnik Trofenik se je po vojni proslavil z izdajo slovenskih protestantskih piscev v Münchnu, izdal jih je v samozaložbi.

Leta 1933 sem bil spet v zaporu, tokrat skupaj s Kidričem, Šentjurčevo idr. To omenjaš v tretjem članku. Sumili so me, da sem delal v tehniki. Vsi smo bili prepričani, da je Vojnilovič z nekonspirativnostjo povzročil vdor policije, ti pa zdaj z argumenti odkrivaš, da je bil to Kidrič.

Mene so po enem mesecu zaporu izpustili, toda že naslednje leto so me spet zaprli. Zdaj zaradi nekonspirativnosti in neprevidnosti Toneta Tomšiča. To pot sem odsedel leto dni v jetnišnici v Mariboru, skupaj z Apihom in Vrnčem. Posledice so bile hude. Izgubil sem banovinsko štipendijo, vrgli so me iz Oraznovega dijaškega doma. Ker od doma nisem dobival praktično nič, sem moral študirati »ob delu«. Tako sem skupaj s partizanskimi leti izgubil deset let inženirske prakse, če hočeš, kariere. Bil sem med prvimi partizani, skupaj z Dakijem, Antejem Novakom, Marijanom Vesenjekom, že avgusta ali septembra 1941. O tem ti pišem, ker verjetno poznaš mojo pot prav tako malo kot jaz tvojo, saj se od leta 1932 nisva več srečala.

In še nekaj besed o konspiraciji, o kateri sva pisala oba. Partijska konspiracija je imela dvojne slabe posledice. Našo »obljubljeno« deželo je tako »zakonspirirala«, da smo res verjeli, da je to dežela, v kateri vlada »svoboda« itd. Ivan Maček-Matija se je v svojih spominih vprašal: »Kaj bi pa bilo, če bi vam povedali resnico?« Toda na drugi strani je konspiracija proti policiji skoraj povsem odpovedala. Gašperšič iz Maribora v spominih piše, da je leta 1935 bil edini komunist v Mariboru, vsi drugi smo bili v zaporih. Tudi tigrovce, ki so imeli podobno organizacijo in konspiracijo, je italijanska policija skoraj vse polovila, če že niso pobegnili v Jugoslavijo. Posledica tega so bila medsebojna sumničenja, upravičena ali pa tudi ne.

Mi komunisti, ki smo »zrasli« na domačih tleh, smo ohranili vsaj v lastnih vrstah delno demokratičnost. Moskovčani, zvesti učenci Stalina, pa so prinesli med nas laž, hinavščino in vojvodstvo. Povsod so ukazovali ali pa vsaj hoteli ukazovati. To jim je še posebej uspelo, ko so »bajoneti« Rdeče armade že metali senco na Jugoslavijo. Takrat smo lahko izbirali samo med Stalinom in Hitlerjem. Kaj se je dogajalo po vojni, pa

tako vemo. Saj še zdaj čutimo posledice. Zdaj nam je starim komunistom težko. Mislili smo pošteno, toda razvoj dogodkov je šel drugo pot.

Moskovčani, »moskovtarji«, kakor smo jim rekli, so uvedli diferenciacijo, kar je pomenilo stalno iskanje sovražnikov, enkrat levih, drugič desnih. Zaradi konspiracije pa se nikoli ni vedelo, kakšno oceno imaš pri vojvodih. Kritika in samokritika so bile samo »molitve pobožnih tretjerednikov«. Če si pa prekoračil mejo in si jim po njihovem mnenju postal nevaren, so te na ta ali oni način izolirali.

Njivarji smo že pred vojno doživeli diferenciacijo. Nekateri so bili izključeni iz komunistične partije. Ni nam bilo jasno zakaj, vsaj meni ne. In menim, da ne edinemu. Drugi, ki nismo bili izključeni, smo si prislužili »konspirativni« vzdevek »trockist«. Šele pozneje sem spregledal. Agrarno vprašanje smo si razlagali in ga reševali po svoje in ne tako, kot je diktiral Stalin. Takrat se tega nismo zavedali. Diferenciacija se je njivarjev držala ves čas med vojno in še po njej. Če bi šlo samo zame, bi bilo to nepomembno, kajti vsakdo ima napake, tudi jaz. Toda takrat je šlo kar za skupino predvojnih in medvojnih komunistov.

Tako je partija zavrгла stare kadre in kadrovala nove. Kako, bom pokazal s primerom. Ob novem letu 1945 sem v Cerknem, kjer je bil tedaj naš štab, srečal sošolca, ki sta pribežala na osvobodeno ozemlje. Od prvega razreda realke do mature smo bili skupaj v razredu. Bili smo dobri sošolci, poznali smo se tako rekoč do obisti. Nikoli nista bila komunista, marveč predana meščanska sinova. Ko smo se srečali, je bila Rdeča armada že na Odri, 50 km od Berlina, in je prebila fronto že tudi pri Balatonu; bila je torej pred vrati Prekmurja. Moja nekdanja sošolca sta bila ves čas vojne v službi, zdaj pa jima je postalo prevroče in sta se umaknila v zavetje. Napotili so ju v Kočevski Rog. Spet smo se srečali, ko sem prišel iz Ajdovščine v Ljubljano. Menda je bilo 11. maja 1945. Dodeljen sem bil ministrstvu za industrijo. Na ministrstvu sem naletel nanju, bila sta najožja sodelavca ministra Luke. Z mano je bilo drugače. Minister Luka me ni nikoli poklical k sebi, če pa sem že izsilil »avdienco« pri njem, se me je na hitro odkrižal.

Ob »izbruhu« informbiroja sem bil zaposlen v elektrarni v Dravogradu. Na konferenci komunistov okraja Dravograd, ki je bila sklicana, da bi na njej obravnavali resolucijo informbiroja, so me izvolili v komisijo, ki naj bi pripravila »protiresolucijo«. Ker sta bila v komisiji poleg mene le še dva delavca, je bilo oblikovanje resolucije pravzaprav moje delo. Tako sem sklepom konference dodal, kar se mi je zdelo potrebno dodati. Iskreno sem bil proti resoluciji informbiroja, čeprav veliko stvari nisem vedel, zato tudi razumel nisem vsega. Toda izkušnje, ki sem jih pridobil v stiku z oficirji Rdeče armade, so mi bile dovolj.

Malo pozneje sem moral – po službenih opravkih na ministrstvo za industrijo v Beograd. Na širokem stopnišču ministrstva mi je naproti prihajal Boris Kidrič. Bila sva sama. Že sem ga hotel veselo pozdraviti, ko se je obrnil stran z demonstrativnim prezirom. Presenečen sem obstal. Njegovega vedenja si nisem znal razložiti. Ko je bil v zaporu, je njegov oče, univerzitetni profesor, na njegovo željo prišel k meni, da mu pomagam dobiti neke dokumente in informacije. Takrat sem, presenečen nad obiskom, še z večjo vnemo skušal ugoditi njegovim željam. In še bi lahko našteval najina srečanja, pred tem in tudi pozneje, vse do odhoda v partizane. Po vsem tem sem seveda pričakoval prijaznejše in bolj iskreno vedenje. Lahko bi mi, recimo, kar po domače rekel, kaj da ga lomim. Če sem seveda res kaj narobe naredil. Nisem iskal možnosti, da ga obiščem in neposredno vprašam o njegovem mnenju. Moj ponos mi tega ni dopuščal. Morda taktično ni bilo prav, bilo pa je samozavestno in predvsem naivno. Takrat še nisem poznal pomena latinskega izreka: Honores mutant mores.

Že precej prej sem sklenil, da bom delal samo v svoji stroki in se vključil v konkretno politično delo samo, kadar se mi bo to zdelo zares potrebno. Nisem se izoliral, a tudi silil se nisem nikamor. Zato se s Kidričem tudi nisem hotel pogovarjati, čeprav je po mojem iskrenem mnenju imel politične zasluge. Bil je motor Osvobodilne fronte in

zasluži si spomenik. Toda bil je tudi med tistimi, ki so v Dolomitih »demontirali« Osvobodilno fronto, da je ostala samo kulisa. Pozneje je tudi pomagal razformirati slovensko vojsko. Po pripovedovanju Josipa Vidmarja baje nerad in z odporom.

Strinjam se s tvojo ugotovitvijo na koncu tvojega članka v predzadnjem odstavku s poudarjenim tiskom. Konsolidacija partije se ni začela šele s prihodom Tita na čelo partije, temveč s prilivom nove, naše mlade generacije v partijo v začetku tridesetih let. Pisal seveda nisem nikoli o tem, saj se s pisanjem nisem nikoli ukvarjal. Po vojni pa sem v pogovorih s svojimi tovariši soborci večkrat poudaril, da je bila tista naša generacija iz začetka tridesetih let že »čebinska«. Mi smo dajali poudarek na narodnostno vprašanje. Kardelj iz te naše generacije pa je napisal knjigo o slovenskem narodnostnem vprašanju, ki smo jo navdušeno sprejeli in brali. To lepo opisuje v svoji knjigi spominov pokojni Vlado Kozak, ki je bil starejši od nas, in je bil navdušen in je knjigo o slovenskem narodnem vprašanju nosil v svojem partizanskem nahrbtniku. Ustanovitev dveh narodnih partij, Komunistične partije Slovenije in Komunistične partije Hrvaške, je bila samo logičen zaključek tega vzdusja v zahodnem, bolj razvitem delu Jugoslavije. Vzhodni del Jugoslavije, s Srbijo vred, je bil še pravi Balkan. Žal je sodeloval v tem razvoju »vrh« partije samo iz »taktičnih« razlogov. Med vojno in po njej pa je vrh na to pozabil. Če ta moja trditev ne drži, kako pa naj si razlagamo dogodke zadnjega časa. ZSSR in FSRJ sta »razpadli« kot nekakšni »ječi narodov«.

Partija je torej šla svojo nekritično pot naprej. Tudi potem, ko se je po informbiroju ločila od Moskve. Lahko celo trdim, da je bilo potem še slabše. Ni se ravnala po verzu Otona Župančiča, »da bi izmerila daljo in nebeško stran«, marveč je vsako kritično pripombo zatrla v kali. Pri kadrovanju je uporabljala negativno selekcijo, kot jo je imenoval Boris Fakin-Igor Torkar. Posledica je bila, da je zaostala v razvoju. Zveza komunistov pa je propadla tudi moralno. Zagospodovala sta samovolja in razsipništvo... razni dvorci in Brioni, zraven pa nasprotje – Goli otok. Neverjetno in resnično!

Pišes o preteklosti, in to je prav. Po vojni pa smo, kot sem ti skušal opisati v pismu, hodili po poti, ki je bila žalostna. Bili smo pač utopisti. Nova generacija pa je realistična. Zato gojim upanje, da bo ubrala boljšo pot. Saj imajo naše izkušnje. Misel socializma pa bo ostala.

Portorož, 15. decembra 1989

VOJISLAV BREGAR

SPOMINI NA BOJANA KRAJGERJA

Dopolnjujem spomine na Bojana Krajgerja, ki so bili objavljeni v reviji Borec (1989, št.11–11):

Sprva sva se srečevala v letih 1936–1938 v takratnem društvu brezposelnih profesorskih kandidatov v Ljubljani, s sedežem v Krakovski ul. št. 35. Bojan je prihajal v lokal društva kakor drugi člani, vseh nas je bilo blizu 30, udeleževal se je prireditvev, tečajev za popraviljalce, ki jih je organiziral upravni odbor. Mislim pa, da ni bil član upravnega odbora, namreč je imel z njim redne stike, morda ilegalne. Tega zagotovo ne vem, ker takrat nisem bil član komunistične partije. Spominjam se, da je ob neki priliki naprosil mene in Jožeta Mačka (ta je bil takrat predsednik društva), da ga pospremiva na ljubljanski kolodvor kakor nekako kritje, ker je šel na zvezo. Potem smo se vrnili v mesto in se razšli.

Poleti leta 1937 smo bili jaz (Lojze Gerbec), Jože Maček in Bojan Krajger v neki koči na Ukancu v Bohinju kakih deset dni. Delali smo enodnevne ture, debatirali o tekočih dogodkih in prebirali marksistično literaturo. Bojan je bil večji poznavalec marksizma, saj so bili njegovi profesorji za takratno dobo napredno usmerjeni, sam pa je izhajal iz Krajgerjevega kroga marksistov.

Ponovno sva se z Bojanom srečala na novomeški gimnaziji v letih 1938–1941. Tu smo sestavljali nekakšno »divjo« marksistično skupino: Viktor Fabjan, Boris Merhar, Jože Maček, Bojan in jaz. Pogosto smo se srečevali tudi zunaj šole, debatirali in komentirali sprotne dogodke in svetovnonazorske teme. Motrili in ocenjevali smo smisel in naravnost raznih družbenih gibanj v svetu in pri nas. V teh debatah sem marsikdaj ostal osamljen. Z našo profesorsko skupino je včasih vodil razgovore tudi takratni sekretar komunistične partije za Novo mesto Kristan.

Bojan se je pogosto vozil v Ljubljano v svoj družinski krog. Po vrnitvi je prinašal vrsto zanimivih novic, pa tudi direktiv. Vsi smo se naročili na ENKO (založba Ciril Vidmar). Že takrat smo prebirali Speransa: Razvoj slovenskega nacionalnega vprašanja, Deutscherjevega Stalina pa tudi Rauschniggove Razgovore, prevedene v slovenščino. Ko je vzniknil na naših tleh osvobodilni boj, smo vsi profesorji postali člani Osvobodnine fronte.

Ob prelomnem letu 1941–1942 sem imel v sedmem razredu gimnazije politični govor. Bojan je po pouku prišel k meni in mi svetoval, naj grem v ilegalo. Tudi forum komunistične partije v Novem mestu mi je svetoval tako. Zakaj tega nisem storil, ne vem natančno.

Marca 1942 so me okupatorske oblasti aretirale in z Bojanom se nisva več videla.

Ljubljana, 7. februarja 1990